

કચ્છ
કચ્છના મિત્રાણ પ્રાંતના મહાકે ૮ મા.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

ચતુર્થ ભાગ.

કચ્છના મિત્રાણ

સ. ૧૧ ૧ ૨૮

૧૧/૧૨ ૨૩

પ્રા. ૧૦૦૦

સને ૧૯૪૨

સ. ૧૧ ૧ ૨૮
પાકો પાકો

૧. ૧-૧-૦-૦
૨. ૧-૧-૦-૦ } પાકો પાકો.

વેબક.

વેબકાલી રામજીવ સેવકરામ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાક ૧૦૪૩૫ વર્ગાક

પુસ્તકનું નામ ગંગાના ઝડીબુટ્ટી-૪

વિષય ડૅ:૬૬

ઉપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા-મળકો ૮ મો.

જંગલની જડીબુદી.

ભાગ ચોથો.

લેખક તથા પ્રકાશક,
વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

(પશુ ચિકિત્સા, આકાશવાણી, પક્ષેગ ચિકિત્સા, પ્રાચીન
મહાત્માઓની અદ્યૌકિક વિદ્યાઓ, અમુલ્ય રત્નકાર,
ચિકિત્સાતત્ત્વસુધાસિંધુ વિગેરેના કર્તા.)
વડાગામ-વાયા-તલોદ-ઓ. પી. રેલવે.

(સર્વ પ્રકારના હક લેખકે પોતાના સ્વાધિન રાખ્યા છે.)

શોધિતવર્ધિત દ્વિતીયાવૃત્તિ] પ્રત. ૧૦૦૦ [ઈ. સ. ૧૯૨૨

કિંમત. { કાચા પુડાના રૂ. ૦-૧૦-૦ } પોસ્ટેજ જુદું.
{ પાકા પુડાના રૂ. ૦-૧૪-૦ }

પ્રેસના પટેલ
 ગ્રાહકોના સેવા કેન્દ્ર
 ૧૦૪૩૬

અમદાવાદ—શાહાપુર નવી પોળમાં આવેલા શ્રી “પ્રજ્ઞહિતાર્થ
 મુદ્રાલય” પ્રેસના પટેલ ગ્રાહ્યમાત્ર દલપતરામે છાપ્યો.

દ્વિતીયાવૃત્તિની ભૂમિકા.

આ પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિ અત્યંત લોકપ્રિય થઇ સ્વરૂપ સમય-
માંજ ખપી જવા છતાં જન સમાજની માગણી જેવીને તેવીજ તીવ્ર
રહેવાથી તેની દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા જણાઇ છે
એ જોઇએ આનંદદાયક નથી, પરંતુ ઊત્તમ ગ્રંથો પોતાની મેળેજ
રસ્તો કરે છે “એ કથનાનુસાર સર્વ સાધારણ મનુષ્યોને પણ સ-
દૈવ ઉપયોગી થઇ પડે એવું આ પુસ્તક જન સમાજ તરફથી આવા
સત્કારને પામે એમાં કંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી ગ્રંથ મુદ્રણને લગતાં
સાધનોની અસહ્ય મોંઘવારીના લીધે જે કે તેની મૂળ કિંમતમાં સ્વરૂપ
વધારો કરવાની ફરજ પડી છે, પરંતુ તે સાથે તેટલા પુરતો તેમાં
યોગ્ય સુધારો વધારો કરવાનો પણ બદલો આપવામાં આવ્યો છે,
અને તેથી આશા રખાય છે કે પ્રથમાવૃત્તિની માફકજ આ આવૃત્તિ
પણ જન સમાજની પ્રીતિનું પાત્ર થઇ પડશે. એજ. સુસેષુના કિમ્
બહુના.

વડાગામ.
ઋષિ પંચમી.
સં. ૧૯૭૮

ભવદીય.

} વૈદ્ય શાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

અત્યંત ઉપયોગી વિષયોની અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

પ્રદર, રક્ત પ્રદર, કષ્ટાર્તવ, રતવા, ગરમી વિગેરે સ્ત્રી રોગનાં			
અકસીર ઔષધો	૧-૭, ૮, ૧૪, ૧૭, ૩૫, ૧૧૯, ૧૨૦.		
એક અજાયબ પચાણની બનાવટ.	૮
સંધિવાને સરત્ર ઉપાય.	૯
રક્તસ્રાવ બંધ કરવાનો અમોઘ ઉપાય.	૧૦-૧૧
પારાની ગોળી બાંધવાની તેમજ ભરમ કરવાની રીતો.	૧૩-૪૧-૯૪		
ઝાડા અને મરડાનાં ઊત્તમ ઉપાયો.	૯-૯૧
જળાદરનો અકસીર ઉપાય	૧૬
બહુ વિધ રોગ નાશક આસવો.	૨૨-૨૬
મળ શોષક ગુટિકા	૨૬
અગ્નિ સંદીપન ગુટિકા	૨૬
બનાવડી સોનું, રૂપું બનાવવાના પ્રાચીન પ્રયોગો.	...	૨૭-૧૪૮	
વિવિધ જાતના કૃમિ, કોઢ, વ્રણ, નાડી વ્રણ અને ભગંદરનાં			
ઔષધો.	૧૭-૬૧-૭૦-૭૯
નયુંસકતા, ધાતુસ્રાવ, હાથ રસની નબળાઈ વિગેરેનાં ઊત્તમ			
ઔષધો.	૩૦-૩૪-૪૯-૫૯
માટી ખાવાથી થયેલી વિકૃતિ, તાણ, આંચકી વિગેરે બાળ			
રોગો.	૩૫
જવર અને તેની પાંકુ, કમગો વિગેરે વિકૃતિ....	...	૩૬-૩૮	
સર્પ વિષકર ઔષધો	૪૦-૬૨-૬૭

વિષય.

પૃષ્ઠ.

દરેક દરદોના માટે અદ્વિતીય ક્ષમન ઔષધિ	૪૧-૪૮
અપસ્મારનાં અકસીર ઔષધો	૫૦-૬૫-૧૨૬
રક્ત શોષક ચૂર્ણ અને કવાથ	૫૫
મેલેરીઆનું મહૌષધ.	૫૯
ભૂત, પ્રેત વિનાશક અંજન	૬૫
વાયુ વિનાશક ઔષધો.	૬૫-૯૬
એક અદ્વિતીય મહૌષધિ	૬૯
ગિન્માદ, અપસ્માર અને અદ્ય બુદ્ધિનો અકસીર ઉપાય.	૮૧-૮૪
પ્રમેહનું અવ્યર્થ મહૌષધ.	૯૨
કેલેરાનો અકસીર ઉપાય.	૯૬
મૂઠમાર અને બહુ મોટા પછાડનાં અનુભવિક ઔષધો	૧૦૦
તાવ, ખાંસી, દમ, લીવર, પ્લીહા વિગેરે ઉપર			
અવલેહ	૧૦૭-૧૨૧-૧૨૨
અગ્નિ માંધ, અમ્લપીત અને જમ્બા પત્રી આવતા શ્વ ઉપર			૧૧૦
આયુર્વેદિક હેઅર ઓઇલ	૧૧૧-૧૧૨
દીર્ઘાયુષ્ય જનક રસાયન.	૧૧૨
વીંધીના ઝેરનો જાદુઈ ઉપાય.	૧૧૨
આંખનાં દ-દો માટે દીવ્યૌષધિ	૧૧૫
બળીઆના ઉપદ્રવથી બચવાનો ઇલાજ..	૧૧૭-૧૧
પ્રાણુ તરવને નિયમમાં લાવનારી અપૂર્વ ઔષધિ.	૧૧૮
આયુર્વેદિક ગુલાબી ચાહ...	૧૨૨
વાંઝીઆપણું નાશ કરનારી દીવ્યૌષધિ.	૧૨૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વિવિધ વિષમ જવર વિનાશક ઔષધિ.૧૨૬-૧૨૭
આયુર્વેદિક ધાતેલ. ૧૨૮
અર્શનો અકસીર ઉપાય.....	... ૧૩૧
હલેગનો અનુભવિક ઉપાય. ૧૩૧
સર્વોપદ્રાત શમનીય ઊત્કૃષ્ટ પ્રયોગ.૧૩૩-૧૩૪
અશીલુનું વ્યસન છોડાવનારી ઔષધિ. ૧૪૦
બાળકોનાં અનેક દરદો ઉપર અસર કરનાર અજબ દ્રવ્ય. ૧૪૫
આધા શીશીનો અનુભવિક ઉપાય ૧૪૭
ધંતુરાના વિષ ઉપર ૧૪૭
આર્ય વૈદ્યકનું સર્વોત્તમ ઔષધ૧૫૧-૧૬૩

ભાવધ્યમાં પ્રગટ થનારાં પુસ્તકો. જટીલી ક્રિયા અને સુવર્ણ વિદ્યા.

એક અમેરીકન પ્રેક્ષકે એવી ખબર ફેલાવી છે કે:-મને પાકે પાચે ખમર મળી છે કે જર્મન રસાયનશાસ્ત્રી હલકી ધાતુઓમાંથી સોનું બનાવવાના પ્રયોગમાં કૃત્તેહમંદ થયો છે.

આ સમાચાર ઉપરથી આપુ યુરોપ આશ્ચર્યમાં દિગ્મૂઢ થઈ રહ્યું છે, પરંતુ અર્યાવર્તને માટે તેમાં કંઈપણ નવિન નથી; કારણ પારામાંથી સોનું બનાવી શકાય છે, તેમજ ત્રાંચુ, કલાષ્ટ વિગેરે હલકી ધાતુઓને સોનાના સ્વરૂપમાં ફેરવી શકાય છે એ વાતની ખારી હજારો વર્ષથી આ દેશમાં પ્રસંગોગત્ થતી આવેલી છે, પરંતુ હાલમાં તેવી ક્રિયાઓના જાણનારા પુરૂષો અતિ વીરલા છે, અને તેથી જે વિદ્યા સિદ્ધ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ધરતાં ધરતાં લાખો જટાધારી મરી ગયા, કીમીયાગરો દીવાના થયા, વૈદ્યો અને હડીમો સ્વધામ ગયા છતાં ચક્રિંચિત્ ફળ પ્રાપ્ત થયું નહિ તે સર્વંધિ ચથાર્થજ્ઞાન જે પ્રકાશમાં આવે તો જનસમાજને અહદ લાભ થાય એમ ધારી અનેક વર્ષો સુધી સતત પરીશ્રમ કરતાં જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તેના લાભ દેશજાંધુઓને પણ આપવો એવી ઇચ્છાથી આ પુસ્તક લખાણમાં આવ્યું છે, જે આવતા વર્ષમાં છપાઈ બહાર પડશે. કીમીયાના સેંકડો પ્રયોગો કે જેઓ આજકાલ સિદ્ધ થતા નથી. તેઓને ઉતારો આપી પછી તેઓને સાધ્ય કરવાનો સુલભ માર્ગ તેમજ સત્યક્રિયાઓનો પૂર્ણ ખુલાસો આપવા ઉપરાંત આકાશગમન કરાવનારી, શતસ્ત્રી રમણની શક્તિ આપનારી, સુવર્ણસિદ્ધિ દાયિની, જરા મૃત્યુ ટાળનારી વિગેરે અનેકવિધ ફળપ્રદ પારદ્યુટિકાઓ, અજ્ઞાન ફળપ્રદ ત્રાંચાની શ્વેતભસ્મો, સોમલ, ગંધક, હરતાલનાં તેજો, ધાતુઓની ઔષધ તરીકે વપરાતી તેમજ કીમીયાના કામમાં વાપરવા લાયક ભસ્મો વિગેરે સર્વંધિ સાતસો રસમયે માં જણાવ્યા કરતાં તદન નિરાળી પરંતુ અનુભવિક અનેક ગુપ્ત જટીલી ક્રિયાઓ જણાવી રસસિદ્ધિ, દેહસિદ્ધિ તેમજ સુવર્ણસિદ્ધિને મૃત્યુ સજીવન કરવામાં આવી છે, જેથી વૈદ્ય, ડોક્ટરો, કીમીયાગરો દરેકને આ પુસ્તક એક સરખું ઉપયોગી છે.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦ સવા પાકા પુંકાનો રૂ. દોઢ પોષ્ટેજ ભુદુ.

એનેજર વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

ભારતીય વૃદ્ધિ વિદ્યા

જગતનો પ્રાણ અન્ન છે, બળ અન્ન છે, સધળાં કાર્યો પણ અન્નથીજ સિદ્ધ થાય છે, એટલુંજ નાહ પરંતુ દેવો, દાનવા અને માનવોનું જીવન પણ અન્નનેજ આધિન છે.

જે અન્નનો આટલો અધો મહિમા છે, તે અન્ન ખેતિવે ઉત્પન્ન થાય છે, અને ખેતી જે સારી વૃદ્ધિ હોય તોજ સફળ થાય છે; એટલા માટે દરેક વર્ષમાં કેવી વૃદ્ધિ થશે એ સર્વાધિ અગમચેતી-વાળું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ દરેક મનુષ્યનું પ્રાથમિક કર્તવ્ય છે.

આ કર્તવ્યને પૂર્ણ કરવાને માટે કુદરતનાં ગૂઢ તરત્રોને જાણનારા ત્રિકાલદર્શી મહર્ષિઓએ પરાંપકાર દૃષ્ટિથી પૂર્વકાળમાં આ વિદ્યા પ્રગટ કરી હતી. જેના આશ્રયથી પ્રત્યેક વર્ષમાં થનારી વૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ, સુકાળ, દુષ્કાળનો નિર્ણય ધણા સમય પહેલાં અગાઉથીજ થઈ જતો હતો અને તેથી દુષ્કાળના સમયમાં જનમાલતું રક્ષણ કરવાને માટે અનાજ, ધાસ વિગેરે જોઈતાં સાધનોનો અગાઉથીજ સંગ્રહ કરી રાખી લોકો સુખ, શાન્તિમાં સમય નિર્ગમન કરતા હતા.

આ પ્રાચીન વૃદ્ધિ વિદ્યાનું જ્ઞાન જન સમાજમાં આજકાલ જોઈએ તેવું ન રહેલું હોવાથી આખું ચોમાસુ આકાશ તરફ તાકી રહેવામાંજ પ્રસાર થાય છે. આ વિદ્યાનું ઉપયોગીપણું જોઈને તેના જ્ઞાન માટે જોકે સરકાર તરફથી આમંત્રવેદીઓ સ્થાપન કરી તેમાં બહુ મૂલ્ય યત્રો રાખવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ તેની સહાયતાથી માત્ર તાત્કાલિક વૃદ્ધિનોજ નિર્ણય થઈ શકે છે, કિન્તુ આખા ચોમાસામાં થઈને કેટલો અને ક્યારે, ક્યારે વર્ષાદિ થશે તેનો ધણા સમય અગાઉથીજ નિર્ણય કરવામાં એ સાધનો વિશેષ ઉપયોગી નથી, અને તેથી પ્રાચીન વિદ્યાનો પુનઃ પ્રચાર થાય તો એ અડચણ દૂર થાય એમ ધારી અનેક અથો નેમજ દાંબા સમયના જાતિ અનુભવના આધારે આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે, જે આવતા વર્ષમાં છપાઈ બહાર પડશે. કિંમત કાચા પુંડાનો રૂ. સવા, પાકા પુંડાનો રૂ. દોઢ, પોષ્ટેજ જુડુ.

મેનેજર વિશ્વાકર્ણા પ્રચારક મંડળ.

॥ ॐ શ્રી ॥

જંગલની જડીબુદ્ધી.

ચતુર્થ ભાગ.

ત્રિભુવન જનરોગ ગ્રામ સંગ્રામ જેતાડ.
મૃત મૃત ધૃત કુમ્ભો દ્વગુર્ણ હસ્તા યુધશ્રીઃ ।
અમર મથિત દુગ્ધામ્મોધિલબ્ધોદયડસૌ
દલયતુ દુરિતૌયાનાઘ વૈદ્યાધિપો વઃ ॥

અમૃતથી ભરેલા કળશથી આયુધને કરમાં ધારણ કરીને
સેના વડે સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ એ ત્રણે લુપ્તમાં નિવાસ કરી
રહેલાં મનુષ્યોના રોગ સમુદ્રનો જોણે પરાજય કર્યો છે અને દેવોએ
ક્ષીર સમુદ્રનું મથન કરતાં જોનો ઊદય થયો છે, એવા આઘ વૈદ્ય
શ્રી ધન્વંતરી ભગવાન અમારાં સર્વે અશુભોનો નાશ કરે.

અશોક.

સં. અશોક, અંગના પ્રિય, હિં. અશોક, અશોગિ. બું.
અરપાલ. મ. અશોક, બુ. અશોક આસોપાલન. લા. *Jonesia*
Asoka. (*saraca Indica*) *Guatterera Longifolia.*

વિવરણ-આસોપાલવના વૃક્ષની બે જાત થાય છે, એક જાતિનાં પાંદડાં રામદળીના જેવાં અને કુલો નારંગી રંગનાં થાય છે, જે વસંત રેતુમાં ખીલે છે, આ જાતને “ જોનશીઆ અશોક ” ને નામે વન-સ્પતિ શાસ્ત્રવેત્તાઓ ગ્રોળખે છે, અને તેજ ખરો અશોક છે એમ માને છે. બીજી જાતનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં આંખાને મળતાં થાય છે, એનાં ફુલ સફેદ રંગનાં થતાં હોઇ કંઈક સાધારણ પીળા રંગનાં થાય છે, અને તેને ચોમાસાના આરંભમાં ફળ આવે છે, કાચાં ફળોનો રંગ લીલો હોય છે પરંતુ પાકે છે ત્યારે કાળાશ પડતો લાલ થઇ જાય છે, આ જાતનાં વૃક્ષો એ ખરો અશોક નથી, એમ હાલના વિદ્વાનો માને છે, તોપણ ઔષધના કામમાં આ બન્ને જાતો આજ-કાલ વપરાય છે.

ગુણ દોષ તથા ઉપયોગ-વૈદક નિઘંટકારોએ અશોકને ઠંડો, મધુર, કડવો, મળને રોકનાર, વર્ણને ઉજળો કરનાર, તુરો તથા અપચી નામની ગાંઠ, તરસ, બળત્રા, ક્રમિ, સોજા, વિષ અને રક્ત દોષને નાશ કરનારો માન્યો છે, તોપણ તેનો ખાસ ઉપયોગ સ્ત્રીઓનાં હરદો ઉપર થાય છે, શોઢન જણાવે છે કે:—

અશોકસ્ય ત્વચારક્ત પ્રદરસ્ય વિનાશિની ॥

આસોપાલવની છાલ રકત પ્રદરનો નાશ કરવાવાળી છે, પરંતુ અનુભવ ઉપરથી માલમ પડ્યું છે કે તે સફેદ, લાલ, લીલાં કાળાં વિગેરે વિવિધ પ્રકારનાં પ્રદરોને દુર કરે છે. આ કાર્યના માટે તેની “અશોકારીષ્ટ” “અશોક ઘૃત” વિગેરે વિવિધ શસ્ત્રો કાઢેલી બનાવટો વપરાય છે, અને એ ઉપરાંત વિદ્વાન વૈદ્યોએ શોધી કાઢેલી પણ અનેક બનાવટો છે, જે દરેકનો અનુભવ લેનાં નીચેની બનાવટો અતિ ઉત્તમ ગુણુવાળી જણાઈ છે.

અશોક ઘૃત-આસોપાલવની અંતરછાલ બસો તોલા લેખ તેને ખાંડી ખોખરી ફની સોળશેર પાણી સાથે ઉકાળતાં ચારશેર પાણી બાફી રહે ત્યારે ઊનારી ગાળી લેવું, જઈ બશેર લેખ તેટલાજ પાણી સાથે ઉકાળતાં ચાર શેર પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું, ચોખાનું ધોવરામણ ચાર શેર લેવું, બકરીનું દુધ ચાર શેર લેવું, જળબાંગરાનો રસ પણ એટલેજ લેવો, અને ગાયનું ધીપણ ચાર શેર લેખ એ બધાને લોઢની કદાઈમાં નાંખનાં, તેમજ વિદારી કંદ આઠ તોલા, શતાવરી ખાર તોલા, આસંધ આઠ તોલા, ડોડી આઠ તોલા, જેડીમધ આઠ તોલા, ફાલસાં આઠ તોલા, અંજીર આઠ તોલા, રસવંતી એટલે દારૂહળદરના ઉકાળાના જળમાં બકરીનું દુધ મેળવી તૈયાર કરેલો આવો ચાર તોલા, આસોપાલવનાં મૂળની અંતરછાલ ચાર તોલા, દ્રાક્ષ ચાર તોલા અને તાંદળખનાં મૂળ ચાર તોલા એ બધાને પાણી સાથે વાટીને ચટણી જેવાં કરીને તેમાં ઉમેળીને પછી ધીમા અગ્નિથી ઉકાળતાં જ્યારે પાણીનો ભાગ બળી જઈને ધી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઊતારીને મળી લેવું અને તેમાંથી દરરોજ સવાર,

સાંઝ દરેક વખત દાંદીની પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને ના થી એક રા-
ખાર જેટલું લેઈ સહેજસાજ ગરમ કરેલા દુધમાં નાંખીને પાવુ, રકત
પ્રદર એટલે લોહી વા ઉપર તો આનો ઉપયોગ રાખવાણુ ગુણુકારી
નીવડેછેજ, પરંતુ શ્વેત પ્રદર એટલે ઘોળી ધાતુ જવા ઉપર પણ તે
ઉપકારી છે. વળી જેમાં માંસ ઘોવામાં આવ્યું હોય તેવા જળના
રંગવાળો તેમજ લીલો, પીળો કે કાળો શ્રાવ હમેશાં વર્ણ કરતો હોય
તેવા પ્રદરોમાં પણ અત્યંત ફાયદો કરે છે, થોડોજ સમય થયા
થયેલું પ્રદરનું નાવેન દરદ તો “પ્રદરાન્તક,” પ્રદરાલિહોહ ” વિગેરે
ઔષધોથી પણ મટે છે પરંતુ ગુર્ણ દરદોમાં જ્યારે બીજું એક પણ
ઔષધ માફક આવતું નથી, ત્યારે આ ઔષધ અવશ્ય ગુણુકારી નીવડે
છે. અને એ રીતે સ્ત્રીઓના સંબંધમાં અશોકવૃક્ષ અત્યંત હિતકારક
હોવાથીજ તેને “અંગના પ્રિય” અને સવળા શોકો, સવળાં દુઃખોને
હરનારૂં હોવાથીજ “અશોક ” એવાં ઊત્તમ નામો પ્રાપ્ત થયેલાં છે.

જે કે આ સ્ત્રીઓના રોગોનું ઔષધ છે, પરંતુ પુરુષોના ગુર્ણ
પ્રમેહ ઉપર પણ ઇચ્છિત ફળને આપે છે.

અશોકાવલેહ-આસોપાલવની છાત્ર બશર એટલે એંથી તોલા,
મોચરસ એટલે સેંમળાનો ગુદર ચાળોશ તોલા, ધાવડીનાં દુલ ચા-
ળોશ તોલા, તથા શેકેલા ચોખા ચાળોશ તોલા લેઈ સોળશેર પાણી
સાથે ઊકાળતાં ચારશેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી માળી લેઈ
ગૂં, રૂમી મસ્તકી, આમળાં અને રતાંજળો એ દરેકનું ચૂર્ણ, ના
ના તોલો અને સાકર અર્ધોશેર મેળવી મંદાગ્નિથી પકવતાં જ્યારે શીરા
જેવું ઘટ થાય ત્યારે તેમાં ચાર વાલ કપુરનું ચૂર્ણ ઊમેરી કાચની

બરણીમાં રાખી મુકવું, અને તેમાંથી દરરોજ સવાર, સાંજ ૦૧ થી ૦૨ તોલા જેટલું ખાદ્ય ઉપર બકરીનું દુધ પીવું જેથી દરેક જાતનાં પ્રદરોની શાન્તિ થાય છે તેમજ ગર્ભાશય શુદ્ધ થાય છે.

અશોકાકારિ કવાથ—આશોકપાલવની છાલ, અનંત મૂળ, લેખર, દારૂહળદર, ધરોનાં મૂળ, હરડેદળ, ઘોળા ચણોડીનાં મૂળ અને ડામનાં મૂળ એ બધી ચીજો સરખા ભાગે લેઈ ખાડી ખોદી કરી તેમાંથી સવાર, સાંજ દરેક વખતે એ તોલા જેટલું લેઈ ચોક્કસ તોલા પાણી સાથે ડાકળનાં જ્યારે ચાર તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેઈ પીવું. ઘોળા પ્રદરને માટે આ મહોષધ મનાય છે.

ચણોડીના મૂળને ઉપયોગમાં લેતા પહેલાં ગાયના દુધ સાથે સારી પેઠે ઉકાળીને પછી પાણીથી ધોઈને વાપરવાં.

જેમ આ ઔષધ એટલે અશોક વૃક્ષ રક્ત પ્રદરના માટે રામ બાણુ ઔષધ મનાય છે, તેવીજ રીતે રક્તાર્શ એટલે લોહી પડતા અર્શના માટે પણ ઉત્તમ ગુણુકારક મનાય છે, એક બગાળી મહા-રમાનું તે એટલે સુધી કહેવું છે કે—

અશોક મૂલેર છાલ સોનાર માદૂલોર ખિતર પૂરિયા કો મરે ધારણ કરિલે અર્શોરોગ નિવારિત હય.

અશોકના મૂળની છાલ સોનાના માદળીઆમાં ભરીને પછી તે માદળીયું કમરે બાંધી રાખવાથી અર્શનું દરદ નાશુદ થાય છે.

ડોક્ટર વોટ, ડોક્ટર ડીમક, ડોક્ટર એન્સલી વિગેરે વિદેશી વિદ્વાનો આ ઔષધિ સર્વાધિ અભિપ્રાય આપતાં જણાવે છે કે:—

The bark is strongly astringent, as it contains tannin. It is much, used by native physicians in uterine affections, especially in menorrhagia. A decoction of the bark in milk is generally prescribed, The dose is 1 ounce three times a day commenced from the fourth day of the monthly period and continued daily till the bleeding ceases. Fresh decoction must be made every day, A decoction of the bark in water with dilute sulphuric acid is also used. The bark is useful in internal haimorrhoids also. Flowers pounded and misal with water are useful in harmorrhagic dysentery.

આસોપાલવની છ લ સખત ગ્રાસી છે, કેમકે તેમાં ટેનીન એસિડ સમાએલો છે, ગર્ભાશયનાં દરદોમાં અને તેમાં પલુ રકન પ્રદરના માટે દેશી વૈદ્યો તરફથી તે અતિશય વપરાય છે. એની છાત્રનો દુધ સાથે ઊકાળો કરીને આપવો. એ ઉપયોગ કરવાની સર્વ સાધારણ રીત છે. (આઠ તેલા છાત્ર, આઠ તેલા દુધ અને ૬૪ તેલા પાણીને સાથે ઉકાળતાં પાણીનો ભાગ બળી જમ્મ દુધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગળી લેખ વપરાય છે.) દરેક વખત દવા પીવાનું માપ એક અધોળનું છે, અને રતુસ્રાવના ચોથા દિવસથી શરૂ કરીને દરદ નાબુદ થતાં સુધી અપાય છે. દરરોજ તાબે ઊકાળો કરવો બેધએ.

વળી દુધના બદલે છાલનો પાણી સાથે ઉકાળો કરીને તેમાં ડીલ્યુટ સલ્ફ્યુરીક એસિડ યોગ્ય માપમાં મેળવીને પણ આપવામાં આવે છે. વળી છાલનો ઉકાળો લોહી પડતા અંદરના અથ્રમાં ઉપયોગી છે અને કુત્રને વાટી પાણી સાથે પીવાથી રક્તાતિસાર શમે છે.

અરડુસો.

સં. અરલુ, શ્યોનાક, હુંદુંક, હિ. મહારખ, અરસા, મહાનિંખ, મ. મહાનિંખ, અકુત્રસા, મારખ. બં. મહારખ સોના. લા, *Ailantus exelsa*

વિવરણ—અરડુસાનાં ઝાડો લીંમડા જેટલાં ઊંચાં થાય છે. એનું થડ અને ડાળીઓ ધણું કરીને સીધી હોય છે અને તેઓની છાલનો રંગ ઘોળી રાખ જેવો હોય છે. પાંદડાં ચારથી આઠ ઇંચ લાંબા અને બેથી ત્રણ ઇંચ પહોળાં હોઇ લીંમડાનાં પાંદડાંની માફક ફાંતાવાળાં હોય છે. એનાં કુટ્ટો પણ લીંમડાની માફક પીળાશ લેતા લીલા રંગનાં હોઇ તે શિયાળામાં આવે છે અને પછી પીન પાપડાની માફક લંબાઇ વાળી શીંગો બેસી તે ઉનાળાની આખરે પાકી જાય છે. આ ઝાડ ગુજરાત તેમજ કાઠિયાવાડમાં સર્વે સ્થળે થતું હોવાથી દરેક જગ્યાએ પ્રસિદ્ધ છે અને કોઇ કોઇ સ્થળે મરમઠય કે મીઠાં નગરીના નામે પણ ઓળખાય છે.

ગુણધર્મ અને ઉપયોગ—નિધંટકારોએ તો અરડુસાને તુરે, કેડવે, તીખો, જઠરાગ્નિને દીપન કરનારો, મગ રોકનાર, શીતળ,

પીર્થવર્ધક, અળદાયક તથા વાયુ, પીત્ત, સન્નિપાત, તાવ, કફ, ત્રિદોષ, અરચિ, આમવાન, કૃમિ, ઊલટી ખાંસી, અતિસાર, તૂષા અને કાંદનો નાશ કરનારો માન્યો છે. પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ સર્વાધિ શોધ ખોળ કરનારોએ તેના જે અમૂલ્ય ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે, તે નીચે મુજબ છે.

પ્રસવ પછીની નખળાઈ—ટેલીએક સ્ત્રીએ તે પ્રસવ થયા પછી ચાર, છ દિવસ સુધી જે અસહ્ય પીડનું દરદ શરૂ રહે છે તે એને એની છાલતું ચૂર્ણ પંદર ઘઉં ભાર લેઈ તેટલીજ સુંક અને ગોળ સાથે મેળવી ત્રણ ગોળીઓ વાળી સવાર, બપોર અને સાંજ એમ દરેક વખત એક, એક ગોળી આપવાથી અભયમ રીતે પીડનું દરદ નાશુઃ થાય છે. વળી આ ગોળીઓ દશ, પંદર દિવસ ચાલુ રાખવાથી પ્રસવથી આવેલી નખળાઈ દુર થાય છે જેથી સુવારોગ થવાનો ભય રહેતો નથી.

એક અભયમ પ્યાલાની બનાવટ—એની છાલ તેમજ લાકડામાં ટ્રેજ દવા “કવાશીઆ”ની માફક વિપમ જવરહર ગુચુ રહેલો છે. અને તેથી તાવ ઉપર એની છાલની ભૂટી દર ટાઈમે પાંચ ઘઉંભાર આપવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ એના લાકડામાંથી ન્હાનો પ્યાલો બનાવી તે પ્યાલામા રાત્રે પાણી ભરી રાખી સવારના પીવાથી રોજીઓ, એકાતરીઓ, ચોથીઓ વિગેરે તાવો આવતા અટકી જાય છે. આ કાર્યને માટે વિદેશથી કવાશીઆના કપો એટલે પ્યાલાઓ આવે છે અને તે મોઢી કિંમતે વેચાય છે, તેના કરતાં આ મફત મળતા દેશી કવાશીઆમાંથી પ્યાલા બનાવી મેલે-

રીઆની રૂતુમાં જે દરરોજ તેમાં બહેલું પાણી પીવાને. અબ્બાસ-
રાખવામાં આવે તો મેસેરીઆની અસરમાંથી બચી જવાય છે અને
એ રીતે ક્વાશીઆના કપો ખરીદવામાં થતી અર્થહાની તેમજ કિર-
નાઈનના સેવનથી થતી નુકસાનીમાંથી પણ રક્ષણ થા. છે.

સંધિવાને સરળ ઉપાય—આ ઔષધિમાં વળી સેડા સેલિ-
સાયલીક નામે વિદેશી ઔષધની મારફત રનાયુએને વિકાસમાં ગુણ-
શમાએલો છે અને તેથી એની છાત્રનું ચૂર્ણ દિવસમાં ત્રણ વખત
નિયમિત રીતે લેવામાં આવે અને પાંદડાંને વરાગાઆ કરી દુઃખતા
સાંધાઓ ઉપર બાંધવામાં આવે તો અત્યંત ફાયદો થાય છે. એની
છાત્ર વધારે વજનમાં લેવાય તો ઊલટી થાય છે. માટ દરેક વખતે
પાંચ ધર્જભાર લેવી જોઈએ.

અતિસારનો અજખ ઉપાય—વળી એમાં વિદેશી દવા
“સેલોલ” ની માફક ઝાડા અને મરડાને દૂર કરવાનો ગુણ પણ રહેલો
હોવાથી રાજ નિધંટકાર જણાવે છે કે:-

પુટપાકવિધાનેન રસોનિષ્કાસ્ય મક્ષિતઃ ॥

ચિરંતનમ વિસારં નાશયેદિતિ કીર્તિતમ્ ॥

એની છાત્ર અને પાંદડાંને ઝીણુંવાટી ગોળોવાળી તે ઉપર વડનાં
પાંદડાં વીંટાળી કપડામટી કરી બરસાડમાં બારો માટી પાડીને લાલ
થાય ત્યારે બહાર કાઢી ગોળાને નીચેવી લેતાં જે રસ નીકળે તે
દર ટાઇમે બે તાલા જેટલો પીવાથી ધણા દિવસનું જીનું ઝાડાનું દરદ
દૂર થાય છે.

આયાપાન.

સં. વિશલ્યકર્ણી, બં. વિશલ્ય કરલી, આયાપાન, આયાપાની.

વિવરણ—આ વનસ્પતી અત્રે પ્રસિદ્ધ નથી, પરંતુ બંગાળામાં સર્વ સામાન્ય છે. એનાં મોટાં વૃક્ષ થતાં નથી, પરંતુ સાધારણ કદનાં રોપા થતા હોઈ કલકત્તા તરફ બાગ, બગીચાંઓમાં તે યોગરદમ રોપવામાં આવે છે. એનાં પાંદડાં મોટાં થતાં હોઈ તેનાં ડીટા તેમજ નસો સેહેજસાજ લાલ હોય છે, બગીચાઓ સિવાય જંગલમાં પણ કુદરતી રીતેજ બંગાળામાં એ વિશેષ ઊત્પન્ન થાય છે.

ગુણદ્વાપ અને ઉપયોગ—વૈદ્યક નિવંટોમાંથી એના ગુણદ્વાપ જડી આવતા નથી, તેમજ આ દેશમાં અપરિચિત હોવાથી ગુજરાતી વૈદ્યો તરફથી પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ બંગાળી વૈદ્યો તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે. અને તેઓના કહેવા મુજબ તે એક દીગ્ધ ઔષધિ છે.

કલકત્તાના પ્રતિષ્ઠિત કવિરાજ હરનાથ ગુપ્ત આ વનસ્પતિ સંબંધિ વર્ણન કરતાં પોતાના એક ગ્રંથમાં જણાવે છે કે:—

ઈરુપ પ્રવાદ આછે. લક્ષ્મણ શક્તિ શેલે વિદ્ધ હૈલે,
હનુમાન ગંધ માદન પર્વત હૈતે હા આનયન કરેન ઓ હાદ્વારા
તો હા કે જીવિત કરેન. આયુર્વેદ શાસ્ત્રે ઈહાર અનેક ગુણ
વર્ણિત આછે, રક્તસ્રાવ બંદ કરિવાર ઈહા અમોઘ ઔષધ, રક્તા
માશય, રક્તપ્રદર, રક્તાર્શ, વા રક્તસ્રાવ પ્રમૃતિ રોગે ઈહાર પવે-
ર સ્વરસ પાન કરિલે વિશેષ ઉપકાર હય ।

એવું કહેવાય છે કે લક્ષ્મણ રાવણના બ્રહ્મ શક્તિ નામે આ-
યુધથી વીંધાઇને મુર્છિત થયા હતા, ત્યારે હનુમાન ગંધમાદન પર્વત
ઉપરથી આ ઔષધ લાવ્યા હતા; અને તેના વડે તેઓને જીવતા
કર્યા હતા. આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં એના અનેક ગુણો વર્ણવેલા છે, રક્ત-
સ્ત્રાવ બંધ કરવાને માટે આ અમોઘ ઔષધ છે. લોહી પડતો ઝાડો,
લોહી વહેતું પ્રદર, લોહી પડતા અર્શ તેમજ શરીરના કોઇપણ અવ-
યવમાંથી વહેતા લોહી માટે એનાં પાંદડાંનો સ્વરસ પીવાથી અત્યંત
ફાયદો થાય છે.

કુવિરાજ શ્રી દ્વારકાનાથ વિદ્યારત્ન જણાવે છે કે:-

ક્ષત વ્યક્તિ આયાપાનેર પાનાર રસ પાનઓક્ષતસ્થાને
રસ પ્રદાન કરિલે રક્તરોગ રૂઝિયા વેદનાદિ નિવારણ હય, एवं
एई रसपाने रक्त आमाशय रोगीर रोग निवारण हई ते पारे.

જેને કોઇપણ જાતના શત્રનો ધા પડ્યો હોય તે મનુષ્ય આ-
યાપાનનાં પાંદડાંનો રસ પીએ અને ધાની, જગ્યાએ રસ ચોપડે તો
લોહી વહેતું બંધ થાય છે, એજ પ્રમાણે એ રસ પીવાથી આમા-
શયમાંથી પડતું લોહી પણ બંધ થાય છે.

આવી દીવ્ય ગુણવાળી ઔષધ આ દેશમાં જિગાડવાને માટે
દેશી વૈદ્યોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, વળી અમારા જાણવા મુજબ
“ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીના” વનસ્પતિ સંગ્રહ સ્થાનમાં પણ
આ ઔષધિ અસ્તિત્વમાં છે, તો તેનો જે કંઈ અનુભવ અ.બો.
હોય તે વૈદ્ય કક્ષતરૂપત્રદારા જનહિત કાળે પ્રસિદ્ધ થવો ધટે છે.

ઊંદરકાની.

સં. આખર્ણી, ભૂચરી, હિં. ચુવાકાની, મ. ઊંદીરકાની, બોપની, બં. ઊંદીરકાની, ફા. ગોરોમુષ. લા. Spomaca-reni formis.

વિવરણુ—ઊંદરકાનીના વેલા ચોમાસે ધણા ઊગી આવે છે, તેમજ તે કેટલીએક જગ્યાએ બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે. આ વેલા એકથી ચાર ફીટ જેટલા લાંબા વધે છે, અને તેમાંથી ધણી શાખાઓ નીકળે છે, એ શાખાઓ એક તરફ વળેલી હોય છે. અથવા તો ચારે તરફ પણ ફેલાઈ જાય છે. એના વેલાને ધણું કરી ગાંડે, ગાંડે મૂળ કુટી જમીનમાં ઊતરતાં જાય છે, અને તેજ સ્થળે ઉપરની આજુ વેલામાંથી બીજી શાખાઓ નીકળી ફેલાતી જાય છે. વેલાનો રંગ પીળાશ લેતા લીલા અથવા તો ભૂરાસ લેના ગતા રંગનો હોઈ નાથી ૧૫ ઇંચ જેટલાં લાંબાં, પહોળાં અને ઊંદરના ધાનની માફક મથળે કમનાકાર ગોળાકાર લેતાં હોય છે. એનાં કુત્રો સૂક્ષ્મ પીળા રંગનાં અને ફળો ચણાના ઢાંચા જેવડાં હોય છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—આ વનસ્પતિમાં રક્તશોષક, મૂત્રજ, રેચક, વિષહર, અને શોથન ગુણો રહેલા છે, તેમાં પણ રક્તશોષક ગુણ અતિ ઊત્તમ રીતે રહેલો છે, જેથી એનાં પાંદડાંની સ્વરસ પીવાથી વિકાર પામેલું લોહી સુધરે છે અને જે ખાસ પિત્તની વિકૃતિ હોય તો તે ઉપર ધણું સરસ કામ કરે છે. વાત રક્ત તથા હૃદયવાની બળતરા ઊંદરકાનીનો રસ પીવાથી શાન્ત થાય છે.

પરંતુ આવાં દરદો ઉપર તેની સારી અસર થવા માટે ઓછામાં ઓછા ત્રણ માસ સુધી તેનો ઉપયોગ જરૂરી રાખવો જોઈએ.

ઊંદરકાનીના આ ગુણ ઉપરાંત જડી ખુદીએ। સખંધ શોષ-
ખોળ કરનારાએને તેના યોગથી પારાની ભસ્મ કરવાનો જે અમૂલ્ય
પ્રયોગ અનુભવમાં આવ્યો છે તે નીચે મુજબ છે.

પારદભસ્મ વિધિ—ઊંદરકાનીનું પંચાંગ તથા ઘોળા ચણો-
દીનું પંચાંગ લેઈ કુટ્ટી કપડામાં નાંખી દાખીને રસ નીચોવી લેવો
અને તે રસ સાથે શુદ્ધ પારાને એક દિવસ ખરત્ત કરવો. પછી ખર-
લમાં ખીજે રસ નાખીને તેમાં સાત દિવસ સુધી પારાને રહેવા
દેતાં ખરલમાંથી જ્યારે રસનો ભાગ સુકાઈ જાય ત્યારે એક હાંલ્લીમાં
ઊંદરકાની અને ચણોદીના રસનો લેપ કરી તેમાં પારાને મૂકી એ
હાંલ્લીના મુખ ઉપર ખીજી હાંલ્લી અવળી ઢાંકી તેના સાંધા રાખ
અને મીંદાને પાણી સાથે કાલવી તેનાથી બંધ કરી પછી હાંલ્લીને
ચુલે ચઢાવી તેના નીચે છત્રીશ કલાક સુધી એક સરખો અગ્નિ કરવો.
ઉપરની હાંલ્લી અત્યંત તપી ન જાય એટલા માટે તેના મથાળે એક
બીનું કપડું ઢાંકી તેના ઉપર ઠંડા જગથી વારંવાર ટુવા દેતા
રહેવું. સંપૂર્ણ અગ્નિ અપાઈ રહ્યા પછી જ્યારે હાંલ્લી શીતળ થઈ
જાય ત્યારે તેમાંથી સૂય મંડળ જેવી લાલ ભસ્મ કાઢી લેવી.

ઊંધા પુલી.

સં. અધ:પુખ્પી, રોમાલુ. હિં. અંધાહુલી, રતમુંડિઆ. મ.
હંધી, ગાઓળ, બં. ચેતરહુલી. લા. Trichodesma Indicum.

વિવરણ—ઊંધા કુલીના છોડવા ચોમાસે ધણા ઊગે છે, તે

એકથી અઢીશીટ ઊંચા થાય છે. અને ધણીવાર તેની શાખાઓ જમીન ઉપર ફેલાએલી પણ હોય છે. એ શાખાઓનો રંગ શીકા લીલો કે લાલ હોઈ તેના ઉપર ખરસટ પડી રાજો તીક્ષ્ણ લાંબા વાળની ફેવાટી હોય છે. એનાં પાંદડાં એથી ચાર ઇંચ લાંબાં અને એકથી અઢી ઇંચ પહોળાં હોય છે. ડુલ શીકાં ગુલાબી, જાંબુડાં કે આસમાની રંગનાં હોઈ જમીન તરફ ઊંધાં વળેલાં હોય છે, અને ફળો દોઢાં બે લાઈન લાંબાં અને દોઢ લાઈન પડોળાં હોઈ ચાર ખંડવાળાં હોય છે તેના દરેક ખંડમાં અઠકેકું બીજ હોય છે. એનો આખો છોડવો ખરસટવાળો લેરેલો હોય છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—પ્રાચીનનિષ્કંટ ગ્રંથોમાં આ વનસ્પતિનું વર્ણન જોવામાં આવતું નથી. પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ સંબંધિ શોધ બોળ કરનારાઓને તેમાં નીચેના અદ્ભુત ગુણો માલમ પડ્યા છે.

સ્ત્રીઓને છોડ બાઝવા ઉપર—કેટલીએક સ્ત્રીઓને વાયુ, અથવા તો બીજાં કોઈ કારણોને લીધે બિદરમાં રહેલો ગર્ભ સુકાઈ જાય છે. ત્યારે એ વિકાર છોડ બાઝવાના દરદને નામે ઓળખાય છે. આ છોડ જેમ જેમ સુકાતું જાય છે તેમ તેમ બિદર વૃદ્ધિ વિગેરે ગર્ભનાં બાહ્ય ચિન્હોનો લોપ થતો જાય છે. આમ કેટલાએક દિવસો, મહીનાઓ કે વર્ષો સુધી ચાલ્યા પછી પાછા અનુકૂળ સંજોગો મળતાં એ છોડ પાલાય છે અર્થાત્ એ ગર્ભ પાછો વધવા લાગે છે. એ સમયે પાછાં ગર્ભનાં બાહ્ય ચિન્હો પાછાં પ્રયક્ષ થાય છે.

પરંતુ પાછો થોડાજ સમયમાં એ ગર્ભ સુકાવા લાગે છે, આજ વખતપર ર્ષો સુધી ચાલે છે. અર્થાત્ એ ગર્ભનો નાશ પશુ થતો નથી. અગર તો સંપૂર્ણ રીતે વૃદ્ધિ પામીને પ્રસવ પણ થતો નથી અને તેથી એવી સ્થિતિવાળી સ્ત્રી વાંધ્યત્વદશામાં આવી પડે છે. આ રોગના માટે એક પણ આપાદ ધર્માજ નથી, પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ સખંધિ શોધખોળ કરનારાઓના અનુભવમાં આવ્યું છે કે જો આ વનસ્પતિના છોડવાને ખાંડી નીચેલીને કાઢવામાં આવેલો રસ દર-રોજ સવાર, સાંજ દરેક વખતે ચાર તોલા જેટલો પીવામાં આવે તો થોડાજ સમયમાં એ છોડ ઓગળીને નીકળી જાય છે. અને એ રીતે જે કાર્ય ખીજી કોઇપણ ઔષધિ કિંવા શસ્ત્રથી પશુ ન થઈ શકે તે આ ઔષધિથી અજ્યયન રીતે થઇ જાય છે.

વળી ગાર્ડી ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

ઉંખા પુલી જડકુ આન, દો પૈસામાર જલસંગપાન;
સર્પ વિષ કોઇ ના રહે, સિદ્ધતાથ યોગીયું કહે.

કડવી તુંબડી.

સં. કટુ તુમ્બી, હિં. તિકતતુંબી. કડવી તોમ્બી. ખં. તિત્-લાઉ, મ. કડુ ભોપળા, ઇં. Bettle gourd. લા. Cucurbita-
cal Lagenaria.

વિવરણ—તુંબડીનાં ફળ અને વેલા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, એની મીઠી તથા કડવી એ બે જાતો થતી હોઇ તેમાં દરેક માત્ર એટલેજ

છે કે મીઠી જાતનાં સર્વાંગ જ્યારે મીઠાં હોય છે. ત્યારે કડવીના વેલા, પાંદડાં, ફળો એ ધું કડવું જ હોય છે.

ગુણ દોષ અને ઉપયોગ—કડવી તુંબડીને શોધન કરનારી માનેલી હોવાથી ખાંસી, શ્વાસ, ઝેર, કફજ્વર વિગેરેમાં જે આપવામાં આવે છે તો ઝાડા, બિનટી થઇ દોષ નીકળી જાય છે, એ સિવાય વૈદ્યોમાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ થતો હોય એમ સમજાતું નથી પરંતુ જડીબુટ્ટીની રીતે તેનો નીચે મુજબ ઉપયોગ થાય છે.

જળોદરનો અકસ્તીર ઉપાય—કડવી તુંબડેતું એક પાકવા ઉપર આવેલું લીલુ તુંબડું લેઇને તેના મથાળેથી થોડી એક ડગળી કાઢી છિદ્ર કરી પછી તેમાં એક તોલો લોહ ભસ્મ, એક તોલો લોહ કાટ એટલે મંદુર ભસ્મ, એક તોલો મોટી હરડેતું ચૂર્ણ, એક તોલો સુંક એ બધાંને બરી ડાટો દેઇને જે મહીના સુધી રાખી મુકવું, જ્યારે તુંબડું સુકાઇ જાય ત્યારે ફાડીને તેમાંનાં બીજ દુર કરી માત્ર અંદરનો ગર્ભ તથા તેમાં નાંખેલાં ઔષધોને સારી પેઠે ખરલ કરીને પછી તેમાં લીડીપીંપર, ઈંદ્રિજવ વાવરીંગના તાંદળા, અજમો, હીમજ અને શેફલી હિંગ એ દરેક અર્ધો, અર્ધો તોલો લેઈ કરેલું ચૂર્ણ મેળવી કુંવરના રસમાં ખરલ કરીને જે, જે વાલની ગોળાઓ કરવી, અને દરદીની પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને દરરોજ સવારના એકથી જે ગોળાઓ આપી તેના ઉપર બેથી ચાર તોલા ગાયતું મૂત્ર પાવું.

આ ઔષધિતું સેવન ચાલતું હોય ત્યારે ખોરાકમાં માત્ર દુધ કિંવા દુધ, માતનોજ આહાર રખાવવો. મીઠું બીલકુલ ખાવું નહિ. પાણી પણ મુદત પીવું નહિ, અથવાતો પાણી સિવાય નજ આલેતો જેમ અને તેમ ઓછું પીવું. અથવા તો સોડા વોટર વાપરવું. આ

પ્રમાણે બરાબર વિચિસર આ પ્રયોગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેનાથી જળોદરનું દરદ નાબુદ થાય છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ પાંડુ, કમળો, સોજા ત્રિગેરે દરદો પણ અતિ સત્વર નાશ પામે છે.

આ સિવાય કડવી તુંબડીમાં બીજા બે અમૂલ્ય ગુણો રહેલા છે અને તે એ કે:—

કટુ તુમ્બ્યાહિ નિર્મૈક કૃતવેધનસર્પ યેઃ ॥

કટુ તૈલાન્વિતે ધૃમૌ યોનેઃ પાતયતેઽમરામ્ ॥

કડવી તુંબડી, સાપની કાંચળી, કડવી ધીસોડી અને સરસીજીં તેલ આ બધી ચીજોને એકઠી કરી તેનો ધુમાડો જનનેન્દ્રિયને આપવાથી પ્રસવ પછી સ્ત્રીને આજ ના પડતી હોય તો તે પડી જાય છે.

મેપરોમ મસો તુમ્બ્યા કટુ તૈલં ત્રિપાચિતમ્ ॥

નાડી વ્રણં ચિરોદ્ભૂતં જયેત્ તુ તુલ્ય સંગમાત્ ॥

ઘેટાંનું ઊન બાળીને તેની રાખ કરવી, આ રાખ એક બાગ, કડવી તુંબડીના ગર્ભનો રસ ૧૬ બાગ અને સરસીજીં તેલ ચાર બાગ એ બધાંને એકઠાં કરીને મંદાગ્નિથી ઊકાળતાં જ્યારે રસનો બાગ બળી જમને તેલ માત્ર બાકા રહે ત્યારે ઊતારી ગળી લેવું. એ તેલમાં ૩ બીજવીને ભરતીગળ પડેલા ચાંદાના છિદ્રમાં પુરી દેવું જેથી લાંબા સમયનું દરદ હશે તોપણ દુર થશે.

કુંવર.

સં. કુમારી, કન્યા, ધૃત કુમારી, હિં. ગ્વાર પાઠા, ધીગુવાર,
કુવાર પાઠા, મ. કાર ૧૩, અ. મુસવર. બં. ધૃત કુમારી, લા.
Aloe vera.

વિવરણ—કુંવર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, જેથી ઝાળખાણ આપ-
ણાની અગત્ય નથી.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—ધીમે ધીમે પરંતુ નિર્ભયપણે સો-
ઠસ રામખાણ ફાયદો કરનારાં જે વીરલ અમૂલ્ય ઔષધો આયુર્વેદમાં
છે, તેઓમાં કુંવર પણ એક અગ્રગણનીય છે—કારણ એની અંદર
સમશીતોષ્ણ ગુણ રહેલો હોવાથી ગમે તેવી હવામાં, ગમે તે રૂતુમાં,
ગમે તેવી પ્રકૃતિમાં, અને ગમે તેવી દરદ કે દરદીની અવસ્થામાં પણ
તે પોતાનું કાર્ય એક સરખી રીતે બજાવે છે. એના સેવનથી મજા-
ની શુદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ શરીરમાં એકઠાં થયેલાં રોગજનક તત્વો
નીકળી જાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ ખોરાકનું યથા યોગ્ય પાચન
થાય છે, રક્ત, રક્ત વિગેરે ધાતુઓ યથાસ્થિત શુદ્ધ થાય છે અને
તેથી દરેક જાતની ખાંસી, શ્વાસ, ક્ષય, ઉદર રોગ, વાતવ્યાધિ, અપ-
રમાર, ગુલ્મ, નષ્ટાર્તવ, જમ્યા પછી આવતું શળ, મંદાગ્નિ, નળ-
બંધવાયું, બંધકોશ, બરોળ અને લીવરનાં દરદો, વરાધ, સસણી, મેલે-
રીઆની હવાથી આવતો ઝીણો તાવ, કમળો, પાંડુ, અમ્લપીત્ત, કૃમિ
વિગેરે દરદો નાશ પામી જાય છે.

વળી પેટ ઉપર બંધાણ કરવામાં પણ કુંવર બહુ ઉપયોગી
છે. એનું બંધાણ કરવાથી પેટની અંદરની ગાંઠ ગળે છે પેટ કઠીણ

હોય તો તે પૌત્ર પડે છે અને મળતો જમાવ નીકળી જાય છે. કમળાની અંદર કુંવર આપવાથી દસ્ત સાફ આવે છે, પિત્તનો જમાવ નીકળી જાય છે. જેથી આંખ અને શરીરની પીળાશ મટી જઈ દર-દીને આરામ થાય છે, વળી તેમાં રક્ત શોષક ગુણ હોવાથી વિરેકાટક તથા ખીજાં અનેક ચામડીનાં દરદોને દુર કરે છે. જે દરદોમાં સોહીની અંદર પીત્તનું જોર વિશેષ હોય તેમાં કુંવરનો ઉપયોગ અત્યંત ધુટથી કરવામાં આવે છે, એના ઉપયોગથી મગજની ગરમી શાન્ત થાય છે, માથાનો ભ્રમ બેસે છે. આંખે ઠંડક થાય છે, અને ગરમીને લીધે દષ્ટિમાં ઝાંખાસ આવી હોય તો તે દુર થાય છે. કુંવરનું મૂળ એક રૂપીઆભાર લેધને ગરમ પાણી સાથે ઘસીને પીવામાં આવે તો ઉચ્છી યક ધણા દિવરનો વિષમજવર મટી જાય છે.

જમીનની અંદર ખાડો ખોદી તેમાં ચામડાં કે ગુણ પાટ પાથ-ની એ ખાડામાં કુંવરનો રસ બરીને સુકાવા દે છે જે એળીઆના નામે એળખાય છે. આપણા દેશમાં જુદાં જુદાં અનેક રચ્નોથી એળીઓ આવે છે, તેમાં જે માલ શિકોત્રા બેટમાંથી આવે છે તે બેળસેળ વિનાનો ચોખ્ખો હોવાથી ઉત્તમ મનાય છે. અને તેને આ-પણે શિકોતરીયા એળીઆના નામે એળખીએ છીએ.

બજારમાં સાધારણ રીતે વપરાતો એળીઓ એ બાર્બેડોઝ દેશની પેદાશ છે. અને તે કુંવર તેમજ તેના વર્ગની આંજી વનસ્પ-તિઓના રસને તુંમડીમાં બરીને સુકાવી તૈયાર કરેલો માલ છે. આ માલ મેલો એટલે તેજ રહિત, રતાસ મારતા કાળા રંગનો અને અપારદર્શક હોય છે, એનો વાસ ધણો દિગ્ર અને કંટાળો. આપે

એવો હોય છે. ઘણું કરીને એના ઉપર શ્વાસ નાંખીને પાછો ખેંચવાથી ઘણું ખરાબ વાસ આવે છે. એનો સ્વાદ અત્યંત કડવો હોય છે અને ચૂર્ણ કરવાથી લીલા રંગનું દેખાય છે.

વળી એક હિષ્યાટિક નામનો એળીઓ ઘાય છે, જે હિન્દુસ્તાનના એળીઆના નામે પણ ઓળખાય છે, એનો રંગ રાતા કાળ જેવો હોય, વાસ ઉઝ હોતો નથી પરંતુ સ્વાદમાં અત્યંત કડવો હોય છે, એનું ચૂર્ણ પીળા રંગનું થાય છે.

સહુધી ઉત્તમ જાતનો એળીઓ કે જે એલોઝસાકોટીઝ અથવા તે શિકેતરીયા એળીઆના નામે ઓળખાય છે. તેના કાચ જેવા ચપટા કડકા હોય છે અને તેમાં પારદર્શકપણું પણ ઠીક હોય છે. જોકે તે સ્વાદમાં તો કડવોજ હોય છે, પરંતુ હૃદયને આશુભો ઉત્પન્ન કરે તેવો હોતો નથી. એનો રંગ રાતો હોય છે, પરંતુ ચૂર્ણના રંગ નારંગી પીળો થાય છે. આ સિવાય બીજી પણ એળીઆની અનેક જાતો છે, પરંતુ તે બધી હલકા પ્રકારની હોવાથી વાપરવા યોગ્ય નથી.

એળીઆમાં પણ કુંવરના જેવાજ ગુણો રહેલા છે. તેપણ તે કુંવર કરતાં વધારે ઉષ્ણ છે. નષ્ટાર્તેવ, અનાર્તવ તેમજ રૂતુની અનિયમિતતા, હિસ્ટીરીયા વિગેરે સ્ત્રીઓનાં દરદો ઉપર તેની અસર અતિ ઉત્તમ છે. વળી બંધકાશના દરદ ઉપર તેની અસર રામબાણુ છે, એના ઉપયોગથી કોઈપણ જાતના ઉપદ્રવ સિવાય દસ્ત સફરશીતે આવે છે, તેમજ દસ્ત ઉતર્યા પછી પાછો વાયુનો અવશંભ થતો નથી. વળી જો બીજાં અગ્નિ દીપન ઔષધોની સાથે તેનો ઉપયોગ

કર્ચો હોય તો લાંબા સમયનું અજીર્ણ અને તેના લીધે પડતો બંધકાસ, જોભો, કૃમિ, શૂળ, આદિરો વાયુ વિગેરે ઉપદ્રવો પણ જ્ઞાત થાય છે. એળીઓ પેટમાં હોવાથી તેની મૂખ્ય અસર આંતરડાના ટેદલા ભાગ ઉપર થાય છે અને તેથી જેઓને અર્શનું દરદ હોય અને તેની સાથે દાહ થતો હોય એવાં મનુષ્યોને તે આપવો નહિ. વળી તેમાં ઉષ્ણ અને ભેદક ગુણ રહેલો હોવાથી ગર્ભણી સ્ત્રીઓને પણ આપવો યોગ્ય નથી, કેમકે તેથી ગર્ભપાત થવાનો સંભવ છે. ધણી દિવસ સુધી એક સરખી રીતે જો એળીઓ આપવામાં આવે તો તેથી ગુદામાં દાહ અને મરડો ઊત્પન્ન થાય છે. માટે લાગલાગટ ધણી દિવસો સુધી ઉપયોગ નહિ કરતાં વચમાં વચમાં થોડા દિવસો સુધી બંધ રાખીને પાછો વાપરવો.

યુનાની હકીમો અર્શને નાશુદ કરવાના માટે આ ઔષધનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે, અને તે કાર્ય સાફ તેઓ ગંદના નામની યુનાની દવાના ઉકાળાના પાણીમાં એળીઆને ઉકાળીને તેમાં સાપની કાંચળીનું ચૂર્ણ મેળવીને અર્શ ઉપર લેપ કરે છે. કારણ તેઓનું એવું માનવું છે કે આ રોગના માટે આનાથી શ્રેષ્ઠ યીજ એક દવા નથી.

કુંવર તેમજ એળીઆમાં આવા અત્યુત્તમ ગુણો સમાએલા હોવાથી દેશી તેમજ વિદેશી વૈદ્યોમાં તેની વિવિધ બનાવટો વપરાય છે. જેમાંની થોડી એક વધારે ઉપયોગી બનાવટો નીચે મુજબ છે.

કુમારી આસવ—કુંવરનાં પાંદડાંમાંથી કાઢવામાં આવેલો ગર્ભ ૧૦૨૪ તોલા, હરડેદળ અસો તોલા અને પાણી ૧૦૨૪ તોલા સાથે મેળવી ઉકાળતાં જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે

ઉતારી ગળી લેઇ તેમાં ચારસો તોલા ગોળ, ૨૫૬ તોલા મધ, ધા-
વડીનાં ફુલનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા, જાયફળ, જવંત્રિ, લવિંગ, ચણકમાખ,
કંકોલ, જટામાંસી, ચવક, ચિત્રો, કાકડાશીંગ, ખડેડાં અને ઉપલેટ એ
દરેકનું ચૂર્ણ ચાર, ચાર તોલા, તામ્રભસ્મ જે તોલા તથા જે તોલા
લોહભસ્મ નાંખી રીઠા વાસણમાં ૬ ચીનાઇ માટીની ખરણીમાં ભરી
વાસણનું મહોડું બંધ કરી જમીનમાં અથવા તો અનાજના ઢગલામાં
વીશ દિવસ સુધી રાખી મુકી પછી ગળી લેઇને ઉપયોગમાં લેવું.

આ આસવમાં મળને ઊતારવાનો, દોષોને શોધવાનો, પિત્તનું
શ્મન કરવાનો જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવાનો, અન્નનું પાચન કરવાનો,
રૂતુને નિયમમાં લાવવાનો તેમજ લોહીને સ્વચ્છ કરવાનો ઉત્તમ
ગુણ રહેલો છે. અને તેથી દરરોજ સવાર, સાંજ બેથી ચાર તોલા
જેટલો સેવન કરવાથી શ્વાસ, ખાંસી, અશ્મર્ષ, મંદાગ્નિ, વાયુ ગોળો,
ખાંડુ, કમળો, ખરોળ, ચક્રતની વૃદ્ધિ, હિરિટરિયા, નષાર્ત્તવ, બંધકોશ,
જીર્ણજ્વર, સુતરના તાર જેવા ઝીણા કૃમી વિગેરે દરદોને આત્રીપૂ-
ર્વક દુર કરે છે.

કુમારી આસવ-નાંખર બીજો-કુંવરનો ગર્ભ તોલા ૧૦૨૪
અને વિજ્યા ભાગ એકલો રાત્રા લેઇ બન્નેને ૧૦૨૪ તોલા પાણી
સાથે ઊઠાળતાં જ્યારે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે
ગાળી લેઇ તેમાં ચારસો તોલા જીનો ગોળ, ૨૫૬ તોલા મધ, ચો-
સઠ તોલા ધાવડીનાં ફુલનું ચૂર્ણ, અને જાયફળ, જવંત્રિ, લવિંગ,
કેસર, ચણકમાખ, જટામાંસી, ચવક, ચિત્રો, કંકોલ, ખડેડાં તથા ઉપ-
લેટ એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર, ચાર તોલા તેમજ લોહભસ્મ, અને તામ્ર-

ભસ્મ એ દરેક બે, બે તોલા નાંખી રીઢા વાસણમાં ભરી તે વાસ-
ણનું મહોડું બંધ કરી એકવીશ દિવસ રાખી મુકી પછી ગળી લેઈ
ઉપયોગમાં લેવું. આ આસવમાં હરડેના બદલે બાંગ ઉમેરાય છે, જે
વેદનાશામક હોવાથી સ્ત્રીઓનાં કષ્ટાર્તવ વિગેરે દરદો કે જેમાં અટ-
કાવ અત્યંત અમળાઈને આવે છે, અને તેના લીધે સખ્ત ચુંક, પીડ
વિગેરે વેદનાઓ થાય છે તેમાં વિશેષ વપરાય છે, તેમજ બીજાં પણ
દરદોમાં જ્યાં વેદના શામક તેમજ ગ્રાહી અને સખ્ત દીપન, પાચન
અસરવાળા ઔષધની આવશ્યકતા જણાય છે તેમાં દરદાઇમે બેથી
ચાર તોલાના માપમાં વાપરવામાં આવે છે.

કુમારી આસવ નંબર ત્રીજો—કુંવરનો રસ તોલા ૧૦૨૪,
ગોળ તોલા ૪૦૦, મધ તોલા બસો અને લોહકાટ એટલે મંકુર-
ભસ્મ તોલા બસો લેઈ સાથે મેળવી તેમાં ચુંક, મરીઆં, લીંડીપીંપર,
લવિંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ચિત્રો, પીંપળામૂળ,
વાવડીંગ, ગજપીંપર, ચવક, છીણીનાં મૂળ, ધાણુ, કકુ, મોચ, હરડે,
બહેડાં, આમળાં, રારના, દેવદાર હળદર, દારૂહળદર, જેડીમધ, દાંત-
લીનાં મૂળ, મોરવેલ, ઉપલેટ, બળબીજ, કૌયમીજ, ગોખર, સુવા,
દિકામારી, અઢલગરો, ઊંટકંટારનાં બીજ, સાટોડીનાં મૂળ, લાલ સા-
ટોડીનાં મૂળ, દક્ષિણી સોપારી, લોધર અને સોનામુખીની ભસ્મ એ
દરેક બે, બે તોલા અને ધાવડીનાં કુત્ર બત્રીશ તોલા નાંખી એક
ખરણીમાં ભરી મહોડું બંધ કરી એક મહીનો રાખી મુકી પછી
ગળી લેઈને ઉપયોગમાં લેવું.

કુંવરની સાથે લોહનો સંયોગ થાય છે ત્યારે લોહાની બંધકાશ

કૃત્ત્રિય કરવાની પ્રકૃતિ દુર થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ કુંવરના ગુણમાં પણ વૃદ્ધિ થાય છે. આ આસવમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મંદુરના સ્વરૂપમાં લોહ સમાએલું છે અને તેથી એના ઉપયોગથી રક્ત અત્યંત શુદ્ધ અને પુષ્ટ થાય છે. જેથી શરીરમાં બળ, ક્રાન્તિ અને વીર્યની અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે. અગ્નિ પણ યોગ્ય રીતે દીપત થાય છે—અને બરોળ, પાંદુ, સોજા, કમળો, પ્રમેહ ક્ષય વિગેરે દરદો કે જેમાં વિશેષ લેહ સેવનની આવશ્યકતા છે, તેઓ જલદી નાશુદ થાય છે.

કુમારી આસવ નંબર ચોથો—કુંવરના પાદાના ગર્ભનો રક્ત તે લા ચારમે, ગોળ તોલા બસો, મધ તોલા ૧૦૦, ધાવડીનાં ડૂન, તોલા ૨૦, અને સુંક, મરીઆં, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, ચવક, એન્જી, પડ્મચુરો, હરડેદળ, બહેડાંદળ, આમળાં, ચિત્રો, છીં-ણીનાં મૂળ, અન્નમો, અન્નમોદ દેવદાર, બોરડીની અંતરગલ, આ-સંધ, નસોતરનાં મૂળ, રાસ્ના ઈન્દ્રજવ એ દરેકનું ચૂર્ણ અઢી, અઢી રા. બાર લેહ બધાંને સાથે મેળવી એક ચીનાઇ માટીની બરણીમાં ખરી મહોડું બંધ કરી છાણના ઉકરડામાં અથવા તો જ્યાં આગળ ગાય કે ઘોડું બંધાતું હોય તેવી બકારાવાળી જગ્યામાં એકવીશ દિવસ સુધી રાખી મૂકી પછી ગળી લેઇને ઉપયોગમાં લેવું.

અતિ નાણુક કે ક્ષીણ પ્રકૃતિનાં દરદીઓ તેમજ ન્હાનાં બાળકો કે જેમને લોહ, તામ્ર વિગેરે ધાતુઓની બરમો અથવા તો તેમના સંયોગવાળી ઔષધિઓ આપવી યોગ્ય જણાતી નથી, તેઓના માટે ધાતુઓની બરમોના સંયોગ સિવાયનો આ આસવ દર ટાઇમે એક-થી ચાર તોલાના માપમાં યોજવામાં આવે છે, અને તે ઉપરોક્ત આસવોના જેવોજ શાયદો કરે છે.

કુમારી પાક—કુંવરનાં મૂળ એ'શી તોલા લેખને તેને ધીમો અગ્નિ ઉપર બત્રીશ તોલા ગાયના દુધ સાથે ગ્રહાળતાં જ્યારે દુધનો ભાગ બળી જાય ત્યારે નીચે ઊતારી છાંયડે સુકવીને ચૂર્ણ કરવું અને સુંદ, મરીઆં, લીંડીપીંપર એ દરેક આઠ, આઠ તોલા તથા જાયફળ, જવંત્રિ, લવિંગ, માળતી ગોખરૂં, ચલુકબાળ, તજ, તમાલપત્ર, ઈલાયચી, નાગકેસર તથા ચિત્રો એ દરેક ચાર, ચાર તોલા લેખ તેઓનું ચૂર્ણ કરીને કુંવરના ચૂર્ણ ભેળું મેળવવું, પછી એ'શી તોલા સાકર, ચાળીશ તોલા ગાયનું ધી, ચાળીશ તોલા ભેંસનું દુધ અને ચાળીશ તોલા મધ એ બધાંને સાથે મેળવીને મંદાગ્નિથી પકાવતાં જ્યારે પાક બરાબર રીતે તૈયાર થઈ છુટુ પડે ત્યારે નીચે ઊતારી ઠંડુ થવા આવે એટલે તેમાં ઉપર મુજબ તૈયાર કરી રાખેલું કુંવર વિગેરે બધાં ઔષધોનું ચૂર્ણ તથા લોહભસ્મ, સોનાની ભસ્મ અને રસસિંદુર એ દરેક એક, એક તોલો નાંખી સારી પેઠે મેળવીને એક, એક તોલાની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓનું સેવન કરવાથી જીર્ણીજ્વર, ખાંસી, શ્વાસ, ક્ષય, મંદાગ્નિ, અજીર્ણ, આમવાત, કષ્ટાર્તવ, અનાર્તવ વિગેરે દરદો દુર થાય છે. વળી સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના દોષોનું શોધન થઈ વાંઝીયાપણું દુર થાય છે. તેમજ પુરુષોની વિલાસશક્તિ પ્રમળ થાય છે. એકલી કુંવરમાંજ અનેક રોગોને દુર કરવાની તેમજ ધાતુની ઉષ્ણતા દુર કરી વીર્યને ધટ્ટ બનાવવાની શક્તિ રહેલી છે, અને આ પાકમાં તો કુંવરની સાથે લોહ ભસ્મ, રસસિંદુર, સુવર્ણ ભસ્મ વિગેરે ઉત્તમોત્તમ ઔષધો મિશ્ર થયેલાં છે, તો પછી આવા દીબ્ધ ઔષધથી અનેક મહા રોગો નાબુદ થાય તેમાં આશ્ચર્ય જોવું કંઈ નથી.

૨૪-શોધક ગુટિકા-એળીઓ બે ભાગ, હીરાકસી ૧૦ ભાગ, હીરાભોળ એક ભાગ, તજ એક ભાગ, જવખાર ૧૦ ભાગ અને શુલકંદ અથવા ગોળ ચાર ભાગ સાથે મેળવીને નવ, નવ ધઉભારની દરેક ગોળી બનાવવી અને દર ટાપમે એક ગોળી આપવી.

એળીઓ ન્યારે લોહ અને હીરાભોળ સાથે વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે તે રૂતુસ્રાવક અસર ધણી ઝડપથી અને સારી રીતે કરે છે, આટે અનિયમિત રૂતુસ્રાવના દરદમાં તથા સ્ત્રીઓના લોહી બિગાડના દરદમાં આ ઔષધ સારો ફાયદો કરે છે.

મગશોધક ગુટિકા-હીમજ તોલો એક, કડુ તોલો એક, રવંચી (રૂપાર્થ) તોલો બે, ઇંદ્રવારણના ગર્ભ તોલો એક, અજમે તોલો એક, નસોતર તોલો એક, સિંધાલુચુ તોલો એક, ત્રિફળા તોલો એક અરસાંડીના કાલસા તોલો એક, સુકો પુદીનો તોલો બે, અને એળીઓ તોલો ચાર લેખ ચૂર્ણ કરી ભાંગરાના રસમાં ધુંટીને પથી ૧૦ ધઉ. ભારની ગોળીઓ વાળવી. એળીઓ ન્યારે ઇંદ્રવારણી અને રૂપાર્થના સંયોગમાં વાપરવામાં આવે છે ત્યારે તે રેચક, પૌષ્ટિક અને અગ્નિ-વર્ધક અસર ધણી શીઘ્રતાથી કરે છે, અને તેથી રાત્રે સુતી વખત આવી એકાદ, બે ગોળીઓ લેવાથી દરત સાફ આવે છે, અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

અગ્નિ સંદીપન ગુટિકા-એળીઓ બે ભાગ, રૂપાર્થ (રવંચી) એક ભાગ, ધીર્મા શેકી શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકોચલાનું ચૂર્ણ એક ભાગ, હીરાકસી એક ભાગ, કલુભો અથવા ચરીયાતુ એક ભાગ, શેકેલી હિંગ દશ ભાગ, સોડા અથવા સાજખાર એક ભાગ, આકડાનાં સૂગનો છાલ ૧૦ ભાગ, ધીર્મા શેકેલી વિજયાભાગબેભાગ એ બધાંનું ચૂર્ણ

કરી આદુ અને લીંચુના રસમાં ઘુંટીને એક, એક વાલની ગોળીઓ વાળવી, દરરોજ બપોર, સાંજ જમવાના વખત પહેલાં અડધા કલાક અગાઉ ખાવી, જે ત્રણ ગોળીઓ લેવાથી હોજરીમાંનો વાયુ દુર થઇ ક્ષુધા પ્રદીપ્ત થાય છે અને વળી દસ્તની કમજોશ ત દુર થાય છે. દરદોની સારવાર કરવામાં જેમ કુંવરનો વિવિધ રીતે ઉપયોગ થાય છે તેવીજ રીતે પ્રાચીન રસસિદ્ધોએ બનાવટી સોનું, રૂપ બનાવવાના સખંધમાં પણ તેનો અનેક રીતે ઉપયોગ કરેલો છે, એમાંની એક રીત શ્રી કાકચડીશ્વર સિદ્ધના અભિપ્રાય મુજબ એવી છે કે:—

કુમારીપાદઘાતેન તત્ક્ષણાત્ મ્રિયતે ફળીઃ ॥

તન્મજ્જાશતપુટેન પ્રત્યક્ષં સિદુરં ભવેત્ ॥

કુંવરના પાદાના ગર્ભની સાથે સીસાના ચૂર્ણને ઘુંટી શરાવલાંના સંપુટમાં મુકી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો. આવા એકસો ગજપુટ આપવાથી તેની સિંદુરના જેવા રંગરાળી બરમ થાય છે, જે રૂપાનું રસમાં નાંખવાથી વ્યવહારમાં ખપ લાગે એવું બનાવટી સોનું તૈયાર થાય છે.

આ પ્રયોગ ઉપર વિશેષ વિવેચનરૂપી અજવાળું પાડતાં અર્પણ નામના લોકપાલ જણાવે છે કે:—

એકસોવીશ તોલા સીસાના બૂકાને કુંવરના ગર્ભના રસમાં અથવા તો આઠડાના દુધમાં ઘુંટીને શરાવલાંના સંપુટમાં મુકી કપડાટી કરી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે વારંવાર કુંવર કે આઠડાના દુધમાં ઘુંટીને સીસું બળતાં બળતાં એક તોલો બાકી રહેલાં સુધી ગજપુટનો અગ્નિ આપ્યાં જવો. લગભગ એકસો કે તેથી

થોડાક વધારે ઓછા પુટ આપવાથી છેવટે જે એક તેલો ભસ્મ રોષ રહેશે તે એવી જાતની રહેશે કે તેને ગમે તો હજાર પુટો આપો તોપણ તેમાંથી એક રતિ જેટલી પણ ભસ્મ ઓછી થશે નહિ. આ પ્રમાણે સીસાના બદલે કથાઇતી પણ ભસ્મ તૈયાર કરી શકાય છે, અને એ રીતે તૈયાર થયેલી ભસ્મને રસસિદ્ધાએ “ચપળ” એવું નામ આપેલું છે. એ ચપળ એકાદ રતી જેટલી લેના એક તોત્તા રૂપાના રસમાં નાંખવાથી તરતજ તેનો રંગ સોના જેવો થઇ જાય છે. વળી એ ચપળ થોડી એક હાથેળીમાં ચોપડીને પછી તેમાં પારો લેઇ આંગળીવડે ઘુંટવાથી તત્કાળ તેની ગોળી બાંધાઇ જાય છે; અને એ રીતે બધાએસો પારો સોતું, રૂપું બનાવવામાં કામ આવે છે.

આ પ્રયોગનો જે કે અમને અનુભવ નથી, પરંતુ કેટલાએક યોગીએને આવી રીતે પારો બાંધતાં જોયા છે ખરા. હાથેળીમાં ધસવામાં આવતી ચપળ ધાતુનું પ્રમાણ ધણું ઓછું હોવાથી તેનું કંઈ પણ નિશાન જણાતું નથી, અને તેથી આવી રીતે પારો બાંધનારાઓ પોતે કાંઈ મંત્ર અથવા તો છટ્સિદ્ધિથી આ કાર્ય કરે છે એમ કહી ભ્રમમાં નાંખતા હતા, પરંતુ છેવટે એક યોગીરાજે સાચે-સાચી વાત કહી હતી.

આજકાલ વિદેશથી જર્મનસીધ્વર, રોલ્ડ ગોલ્ડ વિગેરે સોના-રૂપાને મળતી અનેક બનાવટી ધાતુઓની વિવિધ ચીજો આ દેશમાં આવે છે. તેવીજ રીતે આવા પ્રયોગથી પણ તેવી એકાદ નવી બનાવટી ધાતુ તૈયાર થતી હોય તો આ ઇમીટેશન એટલે નકલી જમાનામાં એક નવી ધાતુના નામે અચ્છો વ્યાપાર હાથ કરી પ્રબળ પૈસા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે અને તેથી આવા પ્રયોગો સર્વાંત્ર વિશેષ રીતે થવા ઘટે છે.

કેસર.

સં. કાશ્મીરજં, કાશ્મીરં, કુંકુમ, હિં. કેસર, મ. કેશર. ખ. કુંકુમ, ફા. લરકીમસ, અ. નદરાન, ઇ. Saffron, લા. Crocus sativus.

વિવરણ—કેસરનાં વૃક્ષો કુંગળીના છોડવા જેવડાંજ થતાં હોઈ તે દરેક સ્થળે જીતપન્ન થતાં નથી. હિન્દુસ્થાનમાં માત્ર કાશ્મીર દેશમાંજ પેંદા થાય છે, અને તેથીજ એનું “કાશ્મીરજં” નામ પડ્યું હોય એમ લાગે છે આજકાલ સ્પેન, ફ્રાંસ, ઇટાલી વિગેરે દેશોમાં પણ કેસર જીતપન્ન થાય છે. પરંતુ એ સર્વેમાં કાશ્મીરનું કેસરજં જીતમ છે.

કાર્તિક મહીનામાં કેસરના છોડવા ઉપર ત્રણ પાંખડીઓવાળાં ફુલો આવે છે, એ પાંખડીઓની અંદરનાં ચિન્હ અને ગર્ભાંતુઓનેજ કેસર કહે છે. કેસર એ મુલ્યવાન પદાર્થ હોવાથી ખજારમાં વેચાતા માલમાં વ્યાપારીઓ તરફથી ઘણી ભેળસેળ કરવામાં આવે છે, અને તેથી શુદ્ધ માલ તપાસીને લેવાની ઘણી જરૂર છે. ખરા માલના પર ક્ષા માટે બાર મિશ્ર જણાવે છે કે:—જિતમ જાતનું કેસર લાલ રંગનું, કમળના જેવા ગંધવાળું અને જીણા તંતુઓવાળું હોય છે. જે કેસર દેખાવમાં પીળું અને કેતકીના જેવા વાસવાળું હોય તે મધ્યમ છે, અને વિદેશી કેસર કે જેમાં પ્રાણીઓની ચરખી મિશ્રિત કરવામાં આવે છે તે અધમ છે, આ ઉપરથી સમજાશે કે જિતમ કેસર પાકેલી નારંગીના રંગ જેવું, મધ્યમ કેસર પીળા, ધોળાશ પડતા કે કાળા રંગનું, અને ચરખી મિશ્રિત અધમ કેસર તેલ ચોપડ્યા

જેવું જણાય છે. વળી ખીજ પરીક્ષા એ છે કે કેસરને પાણીમાં બીંજવીને કપડા ઉપર લગાડવાથી જો તત્કાળ પીળા રંગનો ડાઘ પડી જાય તો તે ઊત્તમ છે એમ સમજવું. અને જો એ ડાઘ પ્રથમ સાલ રંગનો પડી પાછળથી પીળો થાય તો તેમાં રંગ દીધેલી કાષ્ઠ અન્ય ચીજો ભેળસેળ છે એમ સમજવું.

શુભ દોષ અને ઉપયોગ—કેસરને આર્યવૈદ્યકમાં આનંદકારક, મરમ, કાંતિકારક, અને વાયુ, કફ, ખાંસી, મરતક શૂળ, ઊલટી, વલ્લુ, વિષ, કૃમિ, હેડકા, ત્રિદોષ અને કોઠનાશક ગણવામાં આવ્યું છે, અને તેથી તેના કષ્ટાર્તવ અને તેના લીધે આવેલી કાળાશ, અનાર્તવ એટલે સ્ત્રીઓને માસિક ધર્મતું બધ પડવું, વાયુથી આવતું શૂળ, વાયુને ક્ષાસ, કફની ખાંસી, જાડા અને મરડાતું દરદ (વિગેરેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વળી એ લેપમાં શીતળ શુભવાળું હોવાથી નેત્રા અને માથાની ગરમીના માટે શિર ઉપર ચોપડવામાં પણ આવે છે. જો કે આ પ્રમાણે તેનો વિવિધ કાર્યોમાં વ્યવહાર થાય છે તો પણ મૂખ્ય ઉપયોગ વાજકરણ પ્રયોગોમાં થાય છે. આ કાર્ય માટે વિધ-વિધ પ્રકારની અનેક બનાવટો વાપરવામાં આવે છે, જે પૈકી નીચેની બનાવટો મૂખ્ય છે.

ધાતુ સંજ્ઞવની શુટિકા—સોનાના વરખ એક ભાગ, કંતુરી જે ભાગ, ચાંદીના વરખ ત્રણ ભાગ, કેસર ચાર ભાગ, ઝીણી એલમીનાં ખીજ પાંચ ભાગ, જયશૂળ છ ભાગ, વાંસકપૂર સાત ભાગ અને જાવંત્રિ આઠ ભાગ લેઈ તેઓને સારી પેઠે ખરલ કરીને પછી બકરીના દૂધ અને નાગરવેલનાં પાંતના રસમાં ત્રણ, ત્રણ દિવસ ઘુટીને

એ, એ રતિભારની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓ જેની ધાતુ ક્ષીણ પામી ગઇ હોય તેને મલાઇની સાથે સેવન કરવાથી નાશ પામેલી ધાતુ સંજીવન થાય છે, અને તેથીજ તેનું ધાતુ સંજીવની એવું નામ રાખવામાં આવેલું છે. વળી મધની સાથે એનું સેવન કરવાથી પ્રમે-
દનું દરદ નાશ થાય છે અને પાનના રસ સાથે સેવન કરવાથી જનનેન્દ્રિયની શ્લિષ્ણતા દુર ભાગી જાય છે.

સિંહાવરણ ગુટિકા—કેસર, લવિંગ, જયફળ, જવત્રિ-
સાકર, સેંમળાનાં મૂળ, માયાં, કાળીજીરી, સમુદ્રશોષનાં ખીજ, મુસળી,
અકલગરો, બાવળની કુંણી શીંગો, રાજ, કાળીપાદનાં મૂળ, રૂમી-
મસ્તકી, શોષેશો હિંગળોક, અશીણ, ઇંદ્રજવ એ દરેક એક, એક
ભાગ અને કરતુરી તથા કપુર એ દરેક અર્ધો, અર્ધો ભાગ લેઇ ખાંડી
ચૂર્ણ કરી મધ સાથે ઘુટીને ત્રીશ ઘડીભારની દરેક ગોળી બનાવવી.
રાત્રિએ સુતી વખત એક ગોળી ખાઇ તેના ઉપર સાકર મેળવેલું
દુધ પીવાથી વીર્ધનું એક પ્રહર સુધી જીતમ રીતે સ્તંભન થાય છે.
તેમજ ધાતુ ક્ષીણતા દુર થાય છે.

કામકુટુહલવટી—ઝોય ખીજ, મુસળી, કુલિંજન, લીંડીપીંપર,
વાંસકપુર, જયફળ, જવત્રિ, રૂમીમસ્તકી, ચણકબાખ, ઝીણી એલચી,
લવિંગ, ગોખર, ગુલાબ, મોતીઓ, મોગરો, ચમેલી અને મદનબાણનાં
ફુલ, વિદારીકંદ (ભોંય કહોળું), સતાવરી, કમળકાકડીનાં ખીજ,
તાલમખાનું, સમુદ્રશોષનાં ખીજ, કંકોલ, જટામાંસી એ દરેક એક,
એક તોલો લેઇ ચૂર્ણ કરી તેમાં ૦૧ તોલો કરતુરી અને તેટલુંજ
કપુર મેળવી એ બધાને એક આખો દિવસ કેસરને પાણી સાથે ધું-

દીને તૈયાર કરેલા રસમાં ખરલ કરી ૦૧, ૦૧ તોલાના માપની ગોળીઓ વાળવી. દરરોજ સંધ્યાઘાળના સમયે આવી એક ગોળી ખાઈને તેના ઉપર સાકર નાંખેલું દુધ પીવું. ખોરાક પણ સારો પુષ્ટિકારક વાપરવો. એ મુજબ એકાદ માસ આ ઔષધનું સેવન કરવાથી અદોભત્ત ર્ત્રીઓના માનને ખંડન કરે એવી રીતે વીર્યની વૃદ્ધિ અને સ્તંભન થાય છે, તેમજ ખાંસી, શ્વાસ, પ્રમેહ અને શીરંગવાયુ નાશુદ ચક્ર જાય છે.

વીર્ય સ્તંભિનીવટિકા—કસ્તૂરી એક તોલો, કેસર, જયદ્રણ, અને લવિંગ એ દરેક બે, બે તોલા, અશીષુ ચાર તોલા અને વિજયા-ભાંગ ધીમાં શેકેલી બે તોલા લેઈ ચૂર્ણ કરી નાગરવેદનાં પાનના રસ સાથે ઘુટીને ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. રાત્રે સુતી વખત મધ સાથે એક ગોળી ખાઈને તેના ઉપર એક તોલો ધી અને બે તોલા સાકર મેળવેલું એક શેર દુધ પીવું, જેથી ભિત્તમ પ્રકારે વીર્યનું સ્તંભન થાય છે.

સંભોહનીવટી—લવિંગ, જયદ્રણ, જવંત્રિ, કકોલ, અકલ-મરો, કસ્તૂરી, કાકયનાં ખીજ અને કેસર એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણના વજનથી અડધા ભાગે શેકેલી ભાંગ, ભાંગથી અર્ધો શેધેલો વછનાગ અને વછનાગથી અર્ધું અશીષુ તેમાં મેળવી જળભાંગરાના રસમાં ચાર પહોર સુધી ઘુટી બે, બે વાલની ગોળીઓ કરવી. દરરોજ સાંજે પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને આવી એકથી બે ગોળીઓ ખાવી, અને તેના ઉપર ધી અને સાકર નાંખેલું દુધ પીવું, જેથી એક પહોર સુધી વીર્યનું સ્તંભન થાય છે, મૈથુન શક્તિ

વધે છે અને શ્વાસ, ખાંસી, પ્રમેહ, નયુક્તતા વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

કામવિનિદ્યુટિકા—સફેદ મુસળી, ઠાળી મુસળી, અકલગરો, ચણકખાખ, રૂમીમસ્તકી, જ્યમળ, કૌચખીજ, તાલમખાનું, લીંડી-પીંપર, ગોખર, ગજોનું સત્ત, માલખાંકણીનાં ખીજ, બહુરળીનાં ખીજ, આસંધ, અસખસ, કાંટકંટાનાં બજ, નાગરવેલનાં પાન, માગવી એંબરો, કપુઃકાઝલી, કુતિંજન, અશીણ, માય, ધંતુરાનાં ખીજ, તજ, તમાલપત્ર, ઇલાયચી, નાકેસર અને કેસર એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરી ગાયના દુધ સાથે ધ્રુંટીને પછી તેમાં તે બધાં ના વજન જેટલી સાકર અને તેટલુંજ ઘી મેળવીને એક, એક રૂ. બારની ગોળીઓ વાળવી. દરરોજ સંજે એક ગોળી ખાઈને તેના ઉપર દુધ પીવાથી ધાતુનું સ્તંભન થાય છે, અને વીર્ય સર્વાધિ તમામ વિકારો ટળી જાય છે.

બલ વીર્યવતી વટિકા—ગાયના દુધ સાથે એક પહોર ઉઠાળીને શુદ્ધ કરેલાં ધંતુરાનાં ખીજ ચાર તોલા, ઉભી રોંગણીનાં ખીજ બાર તોલા, વિઠારીકંદ, અસખસનાં ખીજ, ઘોળી મુસળી, કાળી મુસળી, ચવક, આસંધ, બજખીજ, કમળ કાકડી, વાંસકપુર, તજ, એલચી, લવિંમ, સમુદ્ર શોષનાં ખીજ, લીંડીપીંપર, જ્યમળ, જવંત્રિ, વાંસકપુર, ધાણા, કાયફળ, ખુરાસાની અજમો, ગજોનું સત્ત, તાલમખાનું, ગોખર, શીંઘોડાં અને કંકોલ એ દરેક ચીજ બે, બે તોલા, સેમળાનાં કામળ-મૂળેઆ આઠ તોલા અને મોથરસ એટલે સેમળાનો નવો ગુંદર વીસ તોલા લેઈ બધાંને ખાંડીને ચૂર્ણ કરી દસ શેર એટલે ચારસો તોલા ગાયના દુધ સાથે સારી પેઠે હલાવતા

જામ ધીમા તાપથી ઉકાળતાં જ્યારે દુધનો માવો થતો જાય ત્યારે નીચે ઉતારી બરાબર ઠંડુ થયે તેમાં ચોવીસ તોલા ધી, ચાર તોલા કેસર અને અડતાલીસ તોલા સાકરનું ચૂર્ણ તથા ચોવીસ તોલા મધ મેળવી બે, બે રૂા. બારની ગોળીઓ વાળવી. દરરોજ સાયંકાળે આવી એક ગોળી ખાઈ તેના ઉપર દુધ સાથે ગળ્યો ખોરાક બક્ષણ કરવો અને સુવાના મકાનમાં એક દીવો સળગતો મુકવો.

આ ઔષધિના સેવનથી મૈથુન કરવાની શક્તિ એટલી બધી પ્રબળ થાય છે કે જ્યાંસુધી શયન ગૃહમાં દીવો બળતો રહે છે ત્યાં સુધી વીર્ય મુક્ત થતું નથી. આ પ્રયોગ નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલા પુરૂષોના વીર્યની વૃદ્ધિ કરવામાં, શુક્રનું સ્તંભન કરવામાં, રતિ શક્તિને જાગૃત કરવામાં તેમજ પ્રમેહ અને શરીરની શુષ્કતા દૂર કરવામાં પરમોત્તમ છે.

મહાસાગર સ્વરૂપ અત્યંત વિશાળ આર્ય વૈદ્યકમાં ધાતુ સંબંધિ વિકારો માટે કેસરના યોગવાળા જે અસંખ્ય પ્રયોગો છે, તેમાંથી જે ચાર, છ પ્રયોગો અત્રે આપવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી સમજાશે કે તેની ગરમ, ગ્રાહી અને આનંદદાયક અસરના લીધે આવાં દરદોમાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એ સિવાય વળી તેના ગ્રાહી, વાતહર અને ચુંક તથા આંકડીને શમાવનાર ગુણને લીધે ગ્રાહા અને મરડાના દરદમાં પણ વિવિધ રીતે વાપરવામાં આવે છે. એમાંની એક સર્વમાન્ય સરળ રીત એવી છે કે કેસર અને અરીસુ સરખા બાગે લેઈ ખરલ કરીને તેનો અડધી રતીબારની ગોળીઓ કરવી અને દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક ટાઇમે તેવી એક ગોળી મધ સાથે આપવી.

ઝીઝોને માસિક ધર્મે સમયે થતી અત્યંત પીડા, અટકાવનું જોઈએ તે કરતાં ઓછું આવવું, કિંવા સમૂળગુ બાંધ પડવું, વિગેરે દરદો ઉપર તેની જે અનેક બનાવટો વપરાય છે તે પૈકી એક ઉત્તમ બનાવટ નીચે મુજબ છે.

તળનું ચૂર્ણ એક ભાગ, અકલગરો એક ભાગ, ઝેળીઓ એક ભાગ, કુલાવેલો ટકણખાર એક ભાગ, શેકેલી હિંગ એક ભાગ, કેસર એક ભાગ, લોહભરમ અથવા તો ચે.ખખી હીરાકસી એક ભાગ અને ઈંદ્રિવારણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ચાર ભાગ એ બધાંને સાથે મેળવી ચૂર્ણ કરવું અને તેમાંથી દરરોજ સવાર, સાંજ બેથી ચાર વાલ જેટલું લેઈ ગરમ પાણી સાથે આપવું.

ન્હાનાં બાળકોને માટી ખાવાની ટેવ પડવાથી ખાધેલી માટીનો ઉદરમાં સંચય થઈ તેના લીધે શરીરનું શીકું પડવું, સોજા આવવા વિગેરે જે પાંડુ રોગનાં ચિન્હો થાય છે તેના ઉપર પણ કેસર આદિ કાર્ય કરે છે, અને તે એવી રીતે વપરાય છે કે:—

કેસર, જેઠીમધ, લીંડીપીંપર અને નસોતર એ ચાર ચીજોને સરખા ભાગે લેઈ ઊકાળો કરી તેના ચાર પુટ ઇંટ ખાંડીને કરેલા ભૂકાને દેવા, પછી સાદી માટીના બદલે બાળકને આ માટી ખાવા આપવાથી તેના ઉદરમાં સંચય થયેલી માટી ઝાડા વાટે બહાર નીકળી જઈ આરામ થાય છે.

ખડસલીઓ.

સં. ૫૫૬, તૃણાદિ, પિત્તારિ હિં. પિત્ત પાપડા, દવન પા-
પરા. ખં. ખેત પાપડા. મ. ઘ.ટી પિત્ત પાપડા. ગુ. ઘાસીઓ પિત્ત
પાપડો, ખડસલીઓ. ફ્રા. શાહતરા. લા. *Rungia repens*,
Fumeria Officinalis.

વિવરણ—ખડસલીઓ ચોમાસે ઘસો ઊગે છે, એનો છોડવો
જરા ઊંચો વધીને ચોતરફ શાખાઓ નાંખે છે, વાડ કે ખીજા છોડ-
વાઓની ઓથમાં સારી જમીનમાં તે એકથી દોઢ ફુટ ઊંચો વધે છે,
પરંતુ ખુદની જમીનમાં તે ઊગીને જમીન ઉપર પથરાઈ જઈ પાંચથી
ચૈત્તીસ ઈંચના ઘેરાવાનાં છાતળાં નાંખે છે. એની શાખાઓ જમીન
ઉપર પથરાય છે ત્યાં આનળ વખતે ઝીણાં મૂળોઆં મુકે છે. એનાં
પાંદડાં ના થી ગા ઈંચ જેટલાં લાંબાં અને ના થી નાા ઈંચ જેટલાં
પહોળાં અને બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં અથવા તેા ગોટકડાં હોય છે.
એની શાખાઓના છેડે ના થી છ ઈંચ જેટલી લાંબી માંજર ની-
કળો તેના ઉપર ના ઈંચ લાંબાં અને એકથી દોઢ લાઇન વ્યાસનાં
ગુલાખી રંગનાં બંધુડી છાયા લેતાં કુપો આવે છે, અને ફળો જવના
દાણા જેવા આકારનાં લીલા કે ભુરા રંગનાં હોય છે. એના આખા
છોડવા ઉપર ધોળા ખરસટવાળીની રૂંવાટી હોય છે અને વાસ તથા
સ્વાદ કડવાં હોય છે.

ઉપયોગ—ખડસલીઓ એ પિત્તના પ્રકોપને શાન્ત કરવામાં
અતિ પ્રાચીન ઠાળથી પ્રસિદ્ધ છે. ગુદી ગુદી જતના તાવોમાં પિ-
ત્તનો પ્રકોપ હનંશાં હોય છેજ, અને તેથી તેઓના ઉપર ખડસલીઓ

સારી રીતે લાગુ પડે છે. વળી શરદ રૂતુમાં આવતો તાવ કે જે દાહમાં મેથેરીઆના નામથી ઓળખાય છે. અને જેની શાન્તિ માટે દમલે દમલા ઉત્તનાષ્ટન વપરાય છે, તે તાવમાં તો પિત્તના વિકૃતિ અવસ્થા હોય છેજ, અને તેથી ખડસલીઓ એ તેની રામખાણ નિર્ભય ઔષધિ છે. ખડસલીઓ પરસેવો લાવી લોહને સાફ કરે છે, મુત્ર રચક અસર કરી તાવની ગરમીને હટાવે છે, તેમજ લાલચોળાં ઊતરતા પેશાબને સાફ કરે છે. માથે ચડી ગયેલી ગરમીને ઊતારી માથાનો સખ્ત દુઃખાવો ખંધ કરે છે, હાથ, પગ તથા આખોમાં થતા દાહને દુર કરે છે, તેમજ તાવ ઊતર્યા પછી શરીરમાં રહેલી નબળાઈને પણ દુર કરે છે. જેથી તાવ હોય અથવા ન હોય એવી સ્થિતિમાં પણ તે વાપરી શકાય છે. એનું હીમ પીવાથી સતત, સતત વિગેરે અણુઊતાર તાવો પણ ઊતરી જાય છે. એ હીમ એવી રીતે ખનાવાય છે કે.—

ખડસલીઓ, ઠાળી દ્રાક્ષ, વીરણગાળો, ધણી, ગજો અને કરી-આતું એ દરેક ચીજ એક, એક તોલો લેખને ખાંડી ચૂર્ણ કરી સાંઝે અઢીશેર પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારના ચોળી મસળીને એ પાણી ગાળી લેખ તાવ ઊતરતા સુધી દર એક કે બે કલાકે પાંચથી દસ તોલા જેટલું પીવું.

આ હીમ પીવાથી તાવની સખ્ત તરસ છીંચે છે, ગજાનો શોષ કમી થાય છે. તાવની સખ્ત ઉઘટી ખેસ જાય છે. માથું દુઃખતુ શાન્ત પડે છે. પેશાબ સાફ આવે છે, અને જ્વરની ગરમી ઘટી જાય છે. વળી ખડસલીઓ અને ગજો સરખા બાગે લેખ રીતસર

ઉકાળો કરી તેમાં મરીઆનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી જીર્ણ જ્વર અને તેના લીધે રહેતી ખાંસી, મંદાગ્નિ વિગેરે દુર થાય છે.

ખડસલીઆને સુકવી ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણ ૦૧ તોલો લેષ તેમાં બે, ચાર વાલ મરીઆનું ચૂર્ણ ઉમેરીને ગરમ પાણી સાથે દર બે કલાકે આપવાથી પશુ પરસેવો આવી તાવ ઉતરી જાય છે.

પર્પટાદરિષ્ટ—ચારસો તોલા ખડસલીઆ લેષને તેને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારો ગળી લેઈ તેમાં આસો તોલા જીનો ગોળ, ૬૪ તોલા ધાવડીનાં કુકોનું ચૂર્ણ તથા ગજો, મેથ, દાર હળદર, તેલીઆ દેવ-દાર, ભોંયરીંગણી, ધમાસો, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, સુંઠ, મરીઆં, લીંડી-પીપર, વાવડીંગ, એ દરેકનું ચાર, ચાર તોલા ચૂર્ણ નાંખી ચીનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી મહાં બંધ કરી રોતસર એક મહીનો રાખી મૂકવું. આ રીતે તૈયાર થયેલો અરિષ્ટ દરરોજ સવાર. સાંજ એકથી બે તોલા જેટલો લેઈ ચાર ગણા પાણી સાથે મેગવી પીવાથી દરેક જાતના જીર્ણ વિષમ જ્વરો તથા તેના લીધે થયેલાં પાંડુ, કમળો, બરોળ, ચક્રતના વૃદ્ધિ, સોજા વિગેરે દરદો નાશ પામે છે.

ગરણી.

સં. વિષ્ણુ કાન્તા, અપરાજતા, ગોકર્ણિકા. ગિરિર્યુકા.
હિં. કાયલ, કાજના બં. અપરાજતા. મ. કાજળી, ગોકર્ણી. લા.
Clitoria ternatea.

વિવરણ—ગરણીના વેલા ચોમાસે ઘણા જોડામાં આવે છે.

તેમજ કેટલીએક જગ્યાએ તે બારે માસ પણ હોય છે. એના વેલા વિશેષ લાંબા હોતા નથી, પરંતુ તેમાંથી તાર જેવી પાતળી શાખાઓ ધણી નીકળેલી હોય છે. એનાં પાંદડાં ૦૧ થી બે ઇંચ જેટલાં લાંબાં અને ૦૧ થી ૧૧ ઇંચ જેટલાં પહોળાં હોય તેઓના ઉપર ઘોળા વાળની ઇંછાળ હોય છે. એનાં પુલનો આકાર ગાયના કાન જેવો હોય છે અને તેથીજ સંસ્કૃતમાં એને ગોકર્ણી કહે છે. કેટલાએક વેલાઓ ઉપર સુંદર આસમાની શ્યામ રંગનાં ફુલો આવે છે, એ ઉપરથીજ એનું વિજળ કાન્તા નામ પડેલું લાગે છે—એનાં ફુલો બે ઇંચ લાંબાં અને દોઢ ઇંચ પહોળાં હોય છે, અને તેમાં કોઈ પણ જાતની ખાસ વાસ હોતી નથી. એની શીંગો બે થી ચાર ઇંચ લાંબી અને ત્રણેક લાઇન પહોળી હોય છે અને તેમાંથી કાળાસ લેતા બુરા રંગનાં બીજ નીકળે છે જે વરાંધીઆં બીયાંના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણુ ધર્મ અને ઉપયોગ—આ ઔષધિમાં ઝાડા, પેશાબને છુટથી ઉતરવાનો ગુણુ રહેલો છે, એનાં મૂળીઆં નસોતરની માફક સખ્ત રેચ કરનારાં છે, પરંતુ તે લેવાથી પેટમાં ઘણું અમળાય છે તથા બેચેની અને તાવ જેવી અસર ઉત્પન્ન કરે છે માટે સ્વતંત્ર રીતે એટલે એટલાં વાપરવાં સારાં નથી. મૂળ કરતાં બીજ વધારે સારાં એટલે ઉપદ્રવ રહિત ગણાય છે અને તેથી ન્હાનાં બાળકોને પણ રેચ તરીકે આપવામાં આવે છે. એનાં બીજ, સુંક અને સિંધાલુણુ એ ત્રણ સરખા લાગે લેઇ ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી દર ટાઇમે ૦૧ તોલા જેટલું ચૂર્ણ જીવાળના માટે મોટા મનુષ્યને જોગેદર વિગેરે ઉદર વૃદ્ધિના વ્યાધિઓમાં આપવામાં આવે છે. વળી એ કાર્બ માટે બીજ રેચક ઔષધિઓની સાથે મેળીરીને તેનું પ્રવાહી પણ યોગ્ય છે.

ગરણીનાં મૂળ, શંખાવળીનાં મૂળ દાંતલીનાં મૂળ, અને મળીનાં મૂળ એ બધાં મળીને એ તોલા લેણ તેઓને પાણી સાથે ખુબ ધસીને રસ નીચોવી લેવો. એ રસમાં ચાર તોલા ગૌ મૂત્ર મેળવીને જળોદ-રમાં આપવાથી જળરેચક અસર થઈ આરામ થાય છે.

બાળકોને વરાધતું દરદ થાય છે તેના માટે એનાં બીજ એ એક અત્યુત્તમ ઔષધ છે. આ કાર્યના માટે એનાં બીજને શેકી ચૂર્ણ કરી ગોળ સાથે મેળવી માતાના ધાવણ જોડે અ.પ.સ.માં આવે છે. ખાસ ન્હાનાં બાળકો માટે ૦.૧ થી એક બીજનું અને મોટાના માટે એ થી ત્રણ બીજનું ચૂર્ણ પુરતું છે.

આ સિવાય આ ઔષધિમાં એક વિશેષ ચમત્કારીક ગુણ એ રહેલો છે કે તે સાપના ઝેરના માટે એક ઉત્તમ દવા છે એનાં મૂળીઆનું ચૂર્ણ એક તોલા જેટલું લેઈને ધા સાથે મેળવીને પાવાથી ચામડીનાં પહોંચેલું ઝેર દુર થાય છે. દુધરી સાથે ખવડાવવાથી લોહી સુધી બ્યાપેલું વિષ નાબુદ થાય છે. કંદના ચૂર્ણ સાથે ખવડાવવાથી માંસમાં પહોંચેલું ઝેર, હળદરના ચૂર્ણ સાથે ખવડાવવાથી હાડકાંમાં ફરો વળેલું ઝેર, દાકાલી અથવા તો તે ના મળે તો આસંધના ચૂર્ણ સાથે આપવાથી ચરબીમાં ગયેલું ઝેર અને ચંડાળકંદ અથવા તો નોદ્રવેગના કંદના ચૂર્ણ સાથે આપવાથી છેક વીર્ય સુધી પહોંચેલું વિષ દુર થાય છે. આ ગુણ સફેદ કુત્રની ગરણીમાં વિશેષ રહેલો છે એમ વૃદ્ધ વૈદ્યોનું માનવું છે.

પારદ ભસ્મ વિધાન—આ સિવાય વિષ્ણુ કાન્ડમાં પારાની ભસ્મ કરવાની પણ શક્તિ રહેલી છે. અને તે કાર્ય માટે એવી રીતે

વપરાય છેકે:—કુકડવેલનાં ફળો અને ગરણીનાં મૂળ ખન્નેને સરખા ભાગે લેઈ કાંઠામાં પીસી સ્વરસ કાઢી એ રસની શુદ્ધ પારાને સાત વખત ભાવના આપવી, દરેક ભાવના વખતે પારાને સારી પેઠે ધુંદવો તેથી તે મુર્છિત થઈ જાય છે. એ રીતે મુર્છિત થયેલા પારાને એક માટીના કુંડામાં નાંખીને ચુલે ચઢવી તેના નીચે અગ્નિ કરવો અને કુંડામાં ઉપર મુજબ કાંઠા સાથે કુકડપાડા અને ગરણીનાં મૂળને ઘુટીને કાઢવામાં આવેલા રસના ટુવા દેવા. જેમ જેમ રસ બગવા આવે તેમ તેમ ટુવા દેતા રહેવું. એ પ્રમાણે બાર કલાક કરવાથી મીઠા જેવી સફેદ રંગની ભસ્મ થાય છે.

ગળો.

સં. ગુડુચી, અમૃત વક્ષી, હિં. ગિલોય, બાં. ગુલાંચા, ગુળવેલ, ફા. ગિલાઈ, તૈ. તિષ્પતિગા, ઇં. ગુલાંચા, લા. *Tinospora coruifolia*.

વિવરણ—ગળોના વેલા સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે જેથી વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—ગળોમાં શ્મન, જ્વર, પિત્ત શામક, શીતળ પૌષ્ટક, મૂત્રલ અને શોષક ગુણો રહેલા છે તેમાં પણ તેને શ્મન ગુણ અત્યંત આશ્ચર્યકારક છે. આયુર્વેદના અભિપ્રાય પ્રમાણે હરકોઈ વ્યાધિમાં વાયુ, પિત્ત કે કફ એ ત્રણ દોષો પૈકી એકાદ એનો પ્રકોષ અવશ્ય થયેલો હોયછેજ. પરંતુ ગળોમાં શ્મન ગુણ હો-

પાને લીધે તે એવી રીતે અભ્યવસ્થિત થયેલી પ્રકૃતિને સમાનતામાં લાવી શકે છે. કેમકે જે દોષનો કોપ થયો હોય તેને તે શાન્ત પાડે છે, અને જેની ક્ષીણતા થઈ હોય તેને પ્રદીપ્ત કરે છે. આવી રીતે વધઘટ થયેલા દોષોને એક સરખા પ્રમાણમાં લાવી પ્રકૃતિને નિરોગી બનાવવાનો ગુણ ખીજ એક પણ ઔષધિમાં નથી. જેમ સાજા મનુષ્યને ખોરાક હિતાવહ છે. તેવી રીતે માંદા મનુષ્યને ગળો ફાયદાકારક છે, કોષ્ઠપણુ જાતની પ્રકૃતિવાળાને કોષ્ઠપણુ દરદમાં ગળો માફક ન આવે તેમ બનતુંજ નથી. આવા ઊત્તમ ગુણને લેઈનેજ તેનું અમૃતા કે અમૃતવલ્લી નામ રાખવામાં આવેલું છે.

ગળોમાં જવરદ્ધ ગુણ હોવાથી તમામ જાતના તાવોમાં તેનો છુટથી ઉપયોગ છે, અને તેમાં પણ બધી જાતના વિષમજ્વરો એટલે રોજીંદો, એકાંતરીઓ, ચોથીઓ વિગેરે મેલેરીયાની અસરથી ઉત્પન્ન થનારા તાવોમાં તે ઘણું સરસ કાર્ય બજાવે છે. આવી જાતના તાવોમાં જો કે તે ક્વીનાઈનની બરોબરી તો કરી શકતી નથી, તોપણ તેનો ઉકાળો આપવાથી લગભગ ક્વીનાઈનના જેવું કાર્ય થાય છે. વળી એકલું ક્વીનાઈન આપવાથી દરદીને જ્યારે ગરમ પડી કેટલાએક ઉપદ્રવો ઊત્પન્ન કરે છે. ત્યારે ગળોમાં આવે; અવગુણ નહિ હોવાથી તેના ઉકાળા કે સત્ત્વ સાથે ક્વીનાઈન આપવામાં આવે છે તો પિત્તનો પ્રકોપ, મગજનું ભ્રમણ, કાનની બહેરાશ વિગેરે ક્વીનાઈનની જેરી અસરથી ઉત્પન્ન થનારા ઉપદ્રવોનો બચ દુર થાય છે. વળી ક્વીનાઈનતો ટાઢ વાછને આવતા વિષમજ્વરોનીજ માત્ર રામબાણુ દવા છે. પરંતુ ટાઢ સિવાય આવતા બિના તાવોનાં તેનાથી

જોઈએ તેવો ફાયદો થતો નથી, જ્યારે ગળોતો આવા તાવોમાં પણ રામચાણુ ફાયદો અતાવે છે.

વિષમજ્વરો ઉપરાંત જીર્ણજ્વરમાં પણ ગળોતો ઉપયોગ અત્યંત પ્રશસ્ત છે. કારણ જીર્ણજ્વરમાં ધણું કરીને પિત્તનો પ્રકાપ હોય છે અને ગળોમાં પિત્તની શાન્તિ કરવાનો ખાસ ગુણ રહેલો છે જેથી સખ્ત તાવ આવી ગયા પછી શરીરમાં જે ઝીણો તાવ રહી જાય છે તે એના સેવનથી દુર થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ દરદીમાં સ્થિત પણ શીઘ્રતાથી આવે છે. આવા તાવમાં ગળોની ખીજ કાઢપણુ ખનાવટ કરતાં તેનું સત્વ વધારે ગુણુ કરે છે, અને તે મંડુર, સુવર્ણ આદિક કે લોહભસ્મ અને ત્રિફળાના ચૂર્ણ સાથે અપાય છે. વળી તેના ક્વાથના જળને ફરીથી ઊઘાળી શીરા જેવું ઘટ્ટ અનાવી તેની સાથે જીનો ગોળ, મધ તથા થોડું ધી મેળવીને આપવાથી પણ ગમે તેવો જીર્ણજ્વર હોય તો તે દુર થાય છે.

ગળોમાં પિત્ત શામક ગુણ ખાસ રીતે રહેલો હોવાથી પિત્તના પ્રકાપમાં તે અદીતિય અસર કરે છે. યકૃત એટલે લીવરનો જીનો રોમ અને તેના લીધે થયેલું જોઘદર, તેમજ કમજો એ બધાં દરદો ઉપર ગળોતો ઉપયોગ ઘણો વખાણુવા લાયક છે. મગજની અંદર રહેલી ગરમી, આંખનો દાહ વિગેરે દરદોમાં તેનો ત્રિફળાની જોડે ઉપયોગ કરવાથી સંતોષ કારક ફાયદો અતાવે છે. પિત્તને લીધે થતી ઊલટી જેમજ તાપમાં ફરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઝાડા એ બધું લીલી ગળોના રસમાં સાકર નાંખીને પીવાથી તત્કાળ બંધ પડે છે. અમ્લપિત્તના દરદમાં પણ ગળોનું સત્વ પ્રવાળ ભસ્મ જોડે મેળવીને અપાય છે અને તેથી સારો ફાયદો થાય છે. કેમકે પ્રવાલ ભસ્મ પિત્તની અમ્લ-

તાને દુર કરે છે અને ગળો પિત્તના પ્રકાપને શાન્ત પાડે છે. આધા-
શાશીમાં પણ પિત્તનો પ્રકાપ જ હોય છે અને તેથી તેમાં પણ ગળોનું
સંવન ક્ષાયદાહારક નીવડે છે.

વળી પોતાનામાં રહેલા શોષક ગુણને લીધે લોહીને સુધારવામાં
પણુ ગળો ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. વાતરકત એટલે પત જેવાં લોહી મિ-
ગાડનાં ચામડીનાં દરદોમાં ગળોના જેવી ઉત્તમ અસર કરનારી બીજી
એક પણ દવા નથી. માત્ર આવાં દરદોમાં તેનો લાંબા સમય સુધી
ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ચામડીનાં જે દરદોમાં પણ એટલે ચાંદો
પડે છે તે દરદોમાં ગળોની સાથે ગુગળ અને વ્રણ તિવાયના વિકારોમાં
એરંડીયું આપવાથી તેની અસરમાં અત્યંત વધારો થાય છે.

પ્રમેદ, પેશાબની બળતરા, તણુખા, બિનવા, મૂત્રની અમ્લતા,
મૂત્રકૃચ્છ વિગેરે દરદોમાં પણ ગળો તેના મૂત્ર ગળના લીધે ઉત્તમ
શાયદો બતાવે છે, તેમજ એરંડીયા તેલ સાથે તેનો બિંદો આપ-
વાથી કષ્ટ સાધ્ય મનાતા સધિવાના દરદમાં પણ સારો સુધારો
માત્રમ પડે છે. ગળોના વેલાઓમાંથી જે સત્ત્વ કાઢવામાં આવે છે
તે પૌષ્ટિક ગળાય છે અને તેથી ક્ષયના દરદમાં તેનો છુટથી ઉપયોગ
થાય છે. ગળોનું સત્ત્વ કૌડલીવર તેલના નામે ઓળખાતા અપવિત્ર
અને દુર્ગંધન્ય ઔષધની માફકજ દરદીની શક્તિ વધારવાનું કાર્ય
કરે છે પરંતુ તેનો મેટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. દરદોજ
અદીથી પાંચ તોલા જેટલું એ સત્ત્વ લેખને દુધ તથા સાકર સાથે
પકાવી શીરા જેવું બનાવોને દરદીની શક્તિનો રિચાર કરીને તેને
આક્રમક આવે તેટલું દરદોજ તણુ, કે ચાર વખત આપવું જોઈએ.

આ સિવાય ધાતુની નબળાઈ, મંદવાડ પછીની અશક્તિ, તેમજ પ્રદર અને પાડુ જેવાં દરદોમાં પણ ગળોના સત્વનો લોહ કે મંદુર અરમ રાથે ઉપયોગ કરવાથી ઉત્તમ પરિણામ આવે છે.

ગળો પાચન ક્રિયાને સુધારવામાં પણ વિદેશી ઔષધ કેવંબની મહત્ત્વ કાર્ય કરે છે. એનાથી પાચક રસ વધારે ઉત્પન્ન થાય છે, સુધા પ્રદીપ્ત થાય છે અને જઠર બળવાન થાય છે. ગળોમાં વિષદ્ર શુભ્ર હોવાથી તેનો કંદ એટલે મૂળ બેથી ત્રણવાલ જેટલું લેષ પાણીમાં ધસીને પાવામાં આવે છે, અને આમ દર પાપા કલાકે ચાર, પાંચ-ચાર પાવાથી વારંવાર બિલ્લી થઇને સર્પનું ઝેર બિતરી જાય છે.

ગળોમાં આવા અનેક ઉત્તમ રુષો હોવાથી આર્ય વૈદ્યોમાં તેની એટલી બધી બનાવટો વપરાય છે કે જે તે બધી લખવા બેસીએ તો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખાય, અને તેથી અત્રે માત્ર કેટલી-એક ખાસ ઉપયોગી બનાવટો લખીનેજ સંતોષ માનીશું.

અમૃતાન્નિષ્ટઃ—ગળોના લીલાવેલા ચારસોતોલા તથા દશમૂળ (બલી, અંણી, અરડુસો, કાંકય, શીવણુ, સમેરવો, ગધી સમેરવો, હબી રીંગણી, બોંવરીંગણી અને ગોખરનાં મૂળ) ચારસો તોલા લેષ તેઓને ૪૦૯૬ તોલાપાણી સાથે બિઠાળતા ૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે બિતારી માળી લેષ તેમાં ત્રીશ શેર ગોળ, છરાનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા, ખડસલીઓ આઠ તોલા, સાતવીણુની છાલ, સુંઠ, મરીઆં, લીંડીખી પર, મેથ, નાગકેસર, દહુ, અતિ વિષની કળી અને ઈન્જવ એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર, ચાર તોલા નાંખી ચીનાઇ માટીની બંણીઓમાં ભરી મહોડું બંધ કરી એક મહીનો રાખી રુકનું, અને પછી દરરોજ સવાર, સાંજ એકથી ચાર રૂ. ભાર જેટ-

હું લેઈ તેટલાજ પાણી સાથે મેઘવીને પીવું. જેથી દરેક જાતના તાવો નાબુદ થાય છે.

ગુડુચ્યાદિકવાથ—ગળો, ધાણા, વીરણવાળો, સુંક, કાળાવાળો, ખડસલીઓ, કુંભાં લીલા, અતિ વિષતી કળી, કાળી પાઠનાં મૂળ, રતાંજળી, કડાછાલ, ચરીયાતું, નાગરમોથ અને ઇંદ્રજવ એ સરખા બાગે લેઈ ખાંડી ખોખરાં કરી તેમાંથી ચાર તોલા જેટલું લેઈ ચોસક તોલા પાણી સાથે ઊકાળતાં ચાર કે આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેઈ ઠંડુ થયે તેમાં મધ નાંખીને પીવાથી ઝાડા સાથેનો તાવ દુર થાય છે.

અમૃતા મોદક—હરડેળનું ચૂર્ણ, આમળાનું ચૂર્ણ સુંક, અને લીંડીપીંપર એ દરેક એક એક તોલા, ગળોના કવાયને ઊકાળીને બનાવેલો ધન એટલે ઘટ્ટ પદાર્થ ચાર ભાગ, અને પાણી સાથે તોલા લેઈ એ બધે ને સાથે ઊકાળતાં જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારીને ગળી લેઈ તેમાં આઠ તોલા સાકર નાંખી ઊકાળતાં જ્યારે પાકી ચાસણી તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઊતારી ૦, ૦ તોલાની ગોળીઓ વાળવી. આવી જાતની ગોળીઓને આજ કાલ કેટલાંક એક વૈદ્યો સંશયનીના નામે પણ ઓળખે છે. વળી કેટલાંક એક તેમાં સોળમા ભાગની લોહ કે મંદુર ભસ્મ પણ ઉમેરે છે. દરરોજ સવાર સાંજ આવી એક, એક ગોળી લેવાથી બરેળનો વધારો, મંદાગ્નિ અને કફ સાથેનો જીર્ણ જવર દુર થાય છે.

ગુડુચ્યાદિક મોદક—ગળોના બહુ ઝીડા નહિ તેમજ બહુ પાકા પણ નહિ પરંતુ વચલી જાતના વેલા લેઈને તેને સારી પેડે કુટીને ખૂબ પાણીમાં નાંખી એકાદ, બે કલાક બીંજા દેઈ હાથવડે

સારી પેઠે મસળીને પછી કાઢી નાંખવા અને તે પાણીને ઝીણા કપડાથી ગળી લેધને ઠરવા દેવું. સારી પેઠે પાણી ઠરી જાય એટલે ધીમે ધીમે ઉપર ઉપરનું પાણી કાઢી નાંખતા જવું, અને એ રીતે બધું પાણી નીકળી જાય ત્યારે વાસણના તળીએ એઠેલો ઘઉંના મેદા જેવો જે સફેદ પદાર્થ બાકી રહે તે લેઈ લેવો. આ પદાર્થને થોડીવાર હવા કે તડકામાં રાખવાથી સુકાઈ જશે. આવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલો આ પદાર્થ કે જે ગળેાતું સત્વ કહેવાય છે તે બે તોલા અને વીરણ વાળો, કાળો વાળો, તમાલ પત્ર, કઠં, આમળાં, મુસળી, એલચી, મંદીનાં ખીજ, કાળી દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળનોકંદ, બીમશેની કપુર, સુખડ, રતાંજળી, સુંક, મરીઆં, લીંડીપીપર, જેડીમધ, આસંધ, શતાવરી, ગોખરૂ, કૌયખીજ, જયફળ, કંકાલ ચોરક અથવા તે ન મળેતો જટામાંસી, રસ સિંદુર, અબ્રકબરમ, અંગબરમ તથા લોહબરમ એ દરેક એક, એક તોલો લેઈ ચૂર્ણ કરી સાથે મેળવી તેમાં આઠ તોલા ધી, આઠ તોલા સાકર અને દશ તોલા મધ મેળવી એક, એક રૂા. બારના લાડુ વાળવા. આવો એક, એક લાડુ સવાર સાંજ ખાવાથી ક્ષય, રક્તપિત્ત, હાથ પગનાં તળીઆંનો દાહ, પ્રદર, રક્ત પ્રદર, મૂત્ર કચ્છ, પ્રમેહ વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

અમૃતા ગુગળ—લીલી ગળો ૬૪ તોલા, ગુગળ ૩૨ તોલા હરડેદળ, બહેણાંતુ દળ અને આમળાં એ દરેક પચ્ચ બત્રીસ તોલા લેધને તેઓને અધકચરાં ખાડીને વીશ શેર પાણીમાં નાંખીને ઊકાળવું, અને તે ચોથા ભાગતું બાકી રહે ત્યારે ઊતારી વસ્ત્રથી ગાળી લેઈ શરીરથી અગ્નિ ઉપર ચડાવવું. જ્યારે તે જાડું થાય ત્યારે તેમાં દાત-લીનાં ગુળ બે તોલા, સુંક ૧૦૦ તોલો, મરીઆં ૧૦૦ તોલો, લીંડીપી-

૫૨ ગાા તોલો, વાવડીંગ બે તોલા, ગજો બે તોલા, હરડેદળ ગાા તોલો, બહેડાં ગાા તોલો અને આમળાં ગાા તોલો લેઈ વસ્ત્રગાળ કરેલું ચૂર્ણ ઉમેરવું. ન્યારે દંડુ થાય ત્યારે ૧, ૧ તોલાની ગોળીઓ વાળવી. દરરોજ સવાર, સાંજ આવી એકથી ચાર ગોળીઓ યોગ્ય અનુપાત સાથે આપવાથી પત, વિસ્ફેટક, ક્રોધ, વ્રણ વિગેરે દરદો નાશુદ થાય છે.

અમૃતા રસાયન—સુકી તાજી ગજોને ખાંડીને તેનું વસ્ત્ર ગાળ કરેલું ચૂર્ણ એક સો તોલા, જીનો ગાળ ૧૬ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને ધી વીશ તોલા લેદને સાથે મેળવી તેની ૧, ૧ તોલાની ગોળીઓ વાળવો. દરરોજ સવાર સાંજ આવી એકથી ચાર ગોળીઓ લેદને ખાવાથી ક્રોધ પણ જાતનો વ્યાધિ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહેતો નથી, તેમજ બળ, યુક્તિ, વીર્ય, ત્મરણ શક્તિ વિગેરેમાં વધારો થાય છે.

આ સિવાય બીજા પણ અનેક ઉત્તમ પ્રયોગો પ્રચારમાં છે. પરંતુ વિસ્તાર ભયથી અત્રે આપવામાં આવ્યા નથી, તો જીઝાસુએ અન્ય વૈદ્યક ગ્રંથોમાં જોઈ ખાતરી કરવી.

ગોખરૂં.

સં. ગોક્ષુર, ત્રિકંટક, [હં. બડા ગોખરૂં. મ. ગોખુર, ગુ. મા. જાવી ગોખરૂં. લા. Pedalium Mutox.

વિવરણ—ગોખરૂંની મીઠા ગોખરૂં અને કડવા ગોખરૂં અથવા તો દેશી ગોખરૂં અને માળવી ગોખરૂં એવી બન્ને જાતો પ્રસિદ્ધ છે. આટલે વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી, એ બન્ને જાતના ગોખરૂં જે કે

ગુણ દોષમાં લગભગ સરખાજ છે, તોપણ અત્રે લખવામાં આવેલાં સુણો મોટા એટલે માળવી ગોખરનાજ સમજવા.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—ગોખર ખાસ ધાતુપ્રદાતા માટે પ્રણા વખાણાય છે, ગોખરનું ચૂર્ણ અને તલ એ એ સરખા વજનને એક મધ અને બકરીના દુધની સાથે લેવાથી હસ્તક્રિયાથી આવેલી નળળાઇમાં સારો શાયદો થાય છે. ગોખર, કૌયખીજ, ઘોળીમુસળી, ઘોળા સેંમળાનાં ફુણાં મૂળ, આંબળાં, ગળોતું સત્તવ અને સાકર એ સાતે ચીખે સરખા ભાગે લેઇને ચૂર્ણ કરવામાં આવે છે તે વૃદ્ધદંડના નામે ઝોળખાય છે, અને ધરડા મનુષ્યને જેમ લાકડીનો ટેકો આધાર રૂપ છે, તેવીજ રીતે ધાતુ સંબંધી દરદોમાં આ ચૂર્ણ પર-મોપયોગી છે, એના સેવનથી ધાતુની નળળાઇ, વીર્યસ્ત્રાવ, હસ્તક્રિયાના વિકારો, રાત્રિએ સ્વપ્નામાં ધાતુનું જવું, પદ્મવ નિગેરે દુર થાય છે. વાગ્મટ જણાવે છે કે:—

ફલોન્મુસ્વોગોક્ષુરકઃસમૂલશ્છાયાવિશુષ્કઃસુવિચૂર્ણિતાંગઃ ॥
 સુભાવિતઃસ્વેન રસેન તસ્માન્ માનંપરોપ્રાસૃતિકીંપિપેદ્યઃ ॥
 ક્ષીરેણ તેનૈવચશાલિમશ્ચ ઝ્જીર્ણેભવેત્સદ્વિતુલોપયોગાત્ ॥
 શક્તઃસુરુપઃસુભગઃશતાયુ કામોકકુદ્ધાનિવગોકુલસ્થઃ ॥

ગોખરના છોડને ફળ લાગવાનો સમય થાય અર્થાત તેના ઉપર એઠેલા ગોખર ફીણુ ન થઇ ગયા હોય ત્યારે ઉપાડો લાવી ખાંચે સુકવીને ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને ખીખ લીલા ગોખર ખાંચને

કઢવામાં આવેલા રસની લાવના દેવી, અર્થાત્ રસથી ભીંજવીને સુકાવા દેવું, દરરોજ આઠ તોલા જેટલું એ ચૂર્ણ દુધ સાથે પીવું, અને માત્ર દુધ લાતનોજ ખોરાક રાખવો. આ પ્રમાણે આઠ તોલા ચૂર્ણનું સેવન કરનાર પુરુષના ધાતુ સર્વાધિ સર્વે વિકારો ટળી જાય છે. પેશાબમાં લોહી પડતું હોય, પેશાબ અચકાઈને આવતો હોય, કષ્ઠથી ઊતરતો હોય, પેશાબમાં રેતી જતી હોય કે પથરી બાઝી હોય તે પણ દુર થાય છે, પ્રદર, અને પ્રમેહનું તો નામ નિશાન પણ રહેતું નથી, શરીરના રૂપ, બલમાં વધારો થાય છે. વીર્યવૃદ્ધિ થવાથી આયુષ્ય પણ વૃદ્ધિ પામે છે, અને કામવિલાસ કરવાની શક્તિ તો એટલી બધી પ્રમાણ થાય છે કે જેમ સેંકડો ગાયોના ટોળામાં એક સાંઠ બસ થાય છે તેમ.

આજકાલનાં નિર્માલ્ય મનુષ્યોને જો દર ટાંપમે આઠ તોલા ચૂર્ણનું સેવન બારે પડે તો તેમણે પ્રકૃતિ અનુસાર ઓછું એટલે જો કે ચાર તોલા લેવું. એમ કરવાથી ઔષધ જો કે વધારે સમય સુધી ચાલશે, પરંતુ લાંબા દિવસે પણ આઠસો તોલાનો પ્રયોગ પૂર્ણ કરવાથી ઊત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થશે.

ગોખરૂમાં પીષ્ટિક ઉપરાંત મૂત્રલ અને શીતળ ગુણ હોવાથી જનનેન્દ્રિય અને મુત્રાશયનાં દરદો ઉપર પણ તેનો છુટથી ઉપયોગ થાય છે. ગોક્તુરાદિ ગુગળના નામથી પ્રખ્યાત થયેલા પ્રયોગનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ, પ્રમેહ, મૂત્રાધાત, ધાતુદોષ અને પથરી દુર થાય છે એ વાત સર્વે સદૈર્ઘ્યોને વિદિતજ છે.

આ સિવાય જડીભૂટીઓ સર્વાધિ શોષબોળ ચલાવતાં ગોખર-
માં એક દીવ્ય ગુણ અનુભવવામાં આવ્યો છે અને તે એ છે કે:—

ગોખરનાં તાજાં લીલાં મૂળ ઉપરની છાલ સોળ તોલા લેઈ
ચટણીની માફક ઢીણી કુટી પછી તેને ૬૪ તોલા ધી અને રપદ
તોલા પાણી સાથે મેળવી ધીમા તાપથી બકાળતાં પાણીનાં ભાગ
બળી જઈને ધી માત્ર બાકી રહે ત્યારે બિતારી ગળી લેવું. દરરોજ
સવાર, સાંજ એ ધી એકથી ચાર તોલા જેટલું લેઈને ખાવાથી અને
તેના ઉપજ કેવળ દુધ ખાતેના આહાર રાખવાથી અપસ્માર એટલે
વાઈનું દરદ અત્યંત બચાંકર હોય તોપણ નાશુદ થાય છે.

ચોપચીની.

સં. દ્વીપાંતર વચા. હિ. ચોપચીની, બ. તોપચીની, મ.
ચોપચીની, ફા. એવન, ઇ. China root, smilax China.

વિવરણ—આ ઔષધિ આ દેશમાં થતી નથી પરંતુ ચીન
તરફથી આવે છે. છતાં દરેક સ્થળે મળી શકે છે જેથી સર્વત્ર
પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—આ ઔષધિના ગુણદોષોનું વર્ણન
એક પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતું નથી. પરંતુ ભાવ-
નિશ્ર વિગેરે જણાવે છે કે:—એનો રસ મધુર અને કષ્ટક કડવો હોય
છે. વળી તે ગરમ અને અગ્નિને વધારનાર છે અને કમજબત,
આફરો તેમજ પેટના દુઃખાવાને મટાડનાર છે. પેશાબ અને જાડાને

શુદ્ધ કરી પ્રવર્તવે છે, અને પક્ષાઘાત, સંધિવા વિગેરે વાયુનાં દર-
દોમાં ફાયદો કરે છે. આખા શરીરમાં થતા દુઃખાવાને હટાવે છે.
અપરમાર અને કિન્નરના નાશ કરે છે. તેમજ ઉપદંશની ગરમીથી
થતા શીરગ વાયુમાં એક અકસીર ધલાજ છે. વળી તે દુષ્ટ ત્રણો,
કંઠમાળ અને નેત્રના વ્યાધિઓમાં પણ હિતકર છે, પુરુષના વીર્યના
અને સ્ત્રીઓના રંજો દોષને પણ સુધારે છે. અને અંગગ્રહ તથા
કુપ્પજ વાતને નાશુદ્ધ કરે છે.

મખજનકિન્નરોની આ વિગેરે કીતાઓના લખનારા મુસલમાન
હકીમો જણાવે છે કે:-આ એક જાતના વેલાનાં મૂળ હોય તે ચીન
તરફથી આવે છે. અને તે ધણું કરી એકાદ ઝેરંત અથવા તો
તેથી નહાના, મોટા દુકડાઓના આકારમાં આવે છે. તેની જડાર્ધ
મુઠીમાં આવે તેટલી અથવા તો વધારે ઓછી પણ હોય છે, વળી
કોઈ દુકડો વધારે ગાંઠોવાળો, તો કોઈ ઓછી ગાંઠોવાળો, કોઈ
ચીકણો તો કોઈ ખરસટ, કોઈ વજનદાર તો કોઈ હલકો, કોઈ
ઠંડીજુ તો કોઈ નરમ, કોઈ ધોળાશ ઉપર તો કોઈ કાળાશ પડતો કે
ગુલાબી પણ હોય છે-આ બધા દુકડાઓમાંથી સારા અને વાપરવા
લાયક તો તેજ ગણાય છે કે જેઓની રંગ ગુલાબી હોય, સ્વાદ
મધુર હોય અને ગાંઠા વધારે ન હોય. વળી તે દુકડાઓમાં ગાંઠા
વધારે હોય કે ન હોય પરંતુ તેઓ મજબુત, ચીકણા અને રેસા
વિનાના હોવા જોઈએ, તેમજ પાણીમાં નાંખવાથી ડુબી જાય તેવા
વજનદાર, વગર સડેલા અને તાજા હોવા જોઈએ.

જે દુકડાઓ વજનમાં હલકા અને સરેદ રંગના હોય તે કાચાં

મૂળીઆના છે એમ સમજવું, તથા જે કાળા, ચમકદાર, કઠીણ અને રંગથી ભરેલા તેમજ ગાંઠોવાળા, અને વાંકાચૂકા રેસાઓ કે શ્વસલાં વાળા હોય તે બધા હલકી જાતના એટલે નહિ વાપરવા લાયક છે એમ સમજવું.

આ દવાનો એક એવો ગુણ છે કે તે શરીરના સાંધા તેમજ શીરાઓની અંદર પ્રવેશ કરે છે. અવિકૃત પિત્તને મદદ આપે છે, લોહીને સાફ કરે છે, સાંધાઓ મજબુત કરે છે, પેશાબને ગતિ આપે છે, ઋતુને પ્રવર્ત્ત કરે છે, પેટની અંદર થયેલી રસ વૃદ્ધિને સુકવી નાખે છે, તેમજ લકવો, હાથતું ઘ્રુજવું, આંચકી, ગરમીના રોગના લીધે થયેલું માથાનું દરદ, આધાશીશી, જીનો નજલો, નિસ્મૃતિ, ચક્રર, કિન્માદ, ઉપદંશ અને દમના વ્યાધિઓને મટાડે છે. લોહીને શુદ્ધ કરવું એ તેનો ખાસ ગુણ હોવાથી ચાંદી, પત કે બીજાં કાષ્ઠ લોહીની ઉષ્ણતાથી થનારાં દરદોમાં અકસીર ફાયદો કરે છે, એના સેવનથી અપ્રીણ ખાવાની આદત છુટી જાય છે, અને ઝેરવાળો પદાર્થ ખાવામાં આવ્યો હોય તો તેના વિકારને શાન્ત કરે છે, વળી જે પુરુષ કામદેવ નષ્ટ થવાથી નાઉમેદ થયો હોય તેને પ્રી પુરુષત્વમાં લાવે છે. અને કદ તથા ગરમીનાં જીનાં દરદોમાં બહુ ફાયદો કરે છે.

ઇંગ્રેજ લખનારાઓ જણાવે છે કે આ ઔષધે હિન્દુસ્તાનમાં ધણું ગાન મેળવ્યું છે, અને સધિવાના દરદના માટે તે એક કિંમતી ઉપાય ગણાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉત્તમમાં ઉત્તમ માર્દવકર તેમજ વાજકરણ ગુણવાળું મનાય છે.

આનરેખલ સર્જન ઈ. એ. મોરીસ—જણાવે છે કે:—દેશી વૈદ્યોએ ગરમીના દરદથી પડેલી ચાંદીના સંબંધમાં એનાં ભારે વખાણ કર્યાં છે; અને મેં તેની અસરથી સારી રીતે સાબળ થયેલા કેટલા-એક કેસો જોયા છે.

આનરેખલ સર્જન મોહમ્મદીન શેરીફ ખાનખલાદુર—જણાવે છે કે:—ચોપચીનીનાં મજબુત ગાંડાવાળાં મૂળ એ એક સસ્તુ અને ઉપયોગી ઔષધ છે; અને ઠાંડીવર ઔષલ, સારસાપરેલા, તેમજ પોટાસ આયોડીડના બદલે ઘણી સારી રીતે વપરાય છે. મેં વિસ્ફોટકની છેલ્લી અસાધ્ય રિચતિમાં, તથા ઉપદંશ, સંધિવા અને કંડ-માળના કેટલાએક કેસોમાં તેનો ઉપયોગ ફોલેમ્મંદીની સાથે કર્યો છે. આ ઔષધ ચૂર્ણ કે બિટાગ્રાના રૂપમાં વપરાય છે. બિકાળો કરવાની રીત એવી છે કે દશ તોલા મૂળાંના ચૂર્ણને બેશર પાણી સાથે ધીના તાપથી બિકાળતાં ત્રીશ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે બિતારી ઠંડુ પડવા દેખ ગાળી લેવામાં આવે છે અને પછી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત દરેક ટાઇમે એકથી ત્રણ અંગુળ જેટલું આપવામાં આવે છે. જો ચૂર્ણ વાપરવું હોય તો તે દરેક વખતે ૦.૧ થી એક તોલા જેટલું આપવામાં આવે છે.

આ બધા ઉપરથી સમજાશે કે ચોપચીની એ કોહી બિગાડનાં દરદો, વાતવ્યાધિઓ, તેમજ ધાતુની નબળાઇના માટે અત્યુત્તમ ઔષધ છે, અને તેથી તેની વિવિધ બનાવટો વપરાય છે. તોપણ તેઓમાં જે વિશેષ ઉત્તમ છે તે આ મુખ્ય છે.

ચોપચીન્યાદિ ચુર્ણ—ચોપચીની તોલા ૧૬, સાકર તોલા ૪, અને લીંડીપીંપર, પીંપળા મૂળ, મરીઆં, લવિંગ, અકલગરો, અંગભસ્મ, કુંક, વાવડીંગ, હરડે, બહેડાં તથા આમળાં એ દરેક અર્ધો, અર્ધો તોલો લેઇ તેનું વસ્ત્ર ગાળ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ સવાર, અપોર, અને સાંજ એ દરેક વખત ૦૧ તોલા જેટલું લેઇ તેમાં ૦૧ તોલો ધી અને ૦૧૧ તોલો મધ મેળવીને આપવાયી ઉપદંશ, પ્રમેહ, ત્રાચુનાં દરદો અને કોઢ દુર થાય છે.

રક્ત શોધક કવાથ—ચોપચીની, અનંતમૂળ, મજ્જક, મીંઢી-આવળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ગળો, લીંબડાની અંતરછાલ, કહુ, દારૂળદર, ઘોડાવળ અને જેડીમધ એ બધાં સરખા ભાગે લેઇ ખાંડી જડા ભૂકા જેવું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ચાર તોલા લેઇ ૬૪ તોલા પાણી સાથે ઊકાળતાં આઠ તોલા પાણી યાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેઇ પી જવું. અને એ મુજબ સાંજે પણ કરવું.

આ કવાથના સેવનથી ઝાડો, પેસાળ ખુલાસેથી ઝતરે છે, જૂખમાં વધારો થાય છે અને લોહી શુદ્ધ થાય છે જેથી ઉપદંશ-મરમી, પ્રમેહ, ત્રણ, ભગંદર, કોઢ વિગેરે દરદો નાશુદ થાય છે.

મદન સંચયન ચુર્ણ—જયફળ, લવિંગ, જવત્રિ, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, ઇલાયચી, નાગકેસર, પીંપળા મૂળ, અજમેા, કૌય-ખીજ, સેંમળાનાં મૂળ, આસંધ, મુસળી, બગખીજ, ગોખર, સમુદ્ર શોષન ખીજ, ધંતુરાનાં ખીજ, વાંસકપુર, અને જેડીમધ એ દરેક ચાંજ સરખા ભાગે લેઇ ચૂર્ણ કરવું, અને તેનું જેટલું વજન થાય તેથી

અમણં ચોપચીનીનું ચૂર્ણ ઉમેરવું. દરરોજ સવાર, સાંજ આ ચૂર્ણ ચારથી આઠ વાલ જેટલું લેઈ તેમાં ૧૧ તોલો મધ અને ૧૧૧ તોલો ઘી મેળવીને ચાટવું અને ઉપર ગાયતું દુધ પીવું, તેથી મૈથુનશક્તિમાં વધારો અને વીર્યેતું સ્થાન થાય છે. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી મદિરા, તેલ, ખટાશ, ખાર, તીખા પદાર્થ અને સ્ત્રીસેવન ત્યાગ કરવાં જોઈએ.

તુલસી.

સં. તુલસી, વૈષ્ણવી, હિં. તુલસી, મ. તુળસ, તુલસી, ખં. તુલસી, તૈ. તુલસી, ફા. રેહાન, અ. બલસી બદરૂ લા. O-cimum Album, O-cimum sanctum White Basil, Purple stalked Basil.

વિવરણ—તુલસી એ સર્વમાન્ય અને સર્વ પૂજ્ય વનસ્પતિ હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, જેથી વિશેષ ઓળખાણ આપવાની જરૂર નથી. જો કે આ વનસ્પતિની વેદમાં પાંચ જાતો માનવામાં આવી છે, તોપણ કૃષ્ણ એટલે કાળી તુળસી અને રામ એટલે સફેદ તુળસી એ બે જાતો મુખ્ય છે, અને તે દરેક જગ્યાએ મળી શકે છે.

શુભદાય અને ઉપયોગ—પવિત્ર વસ્તુ તેજ ગણાય છે કે જે સ્વચ્છ એટલે કાષ્ઠપણ જાતના ચિકાર વગરની હોય. તુલસી પણ એવા શુભવાળી હોઈ સેકડો દરદો હરવાને શક્તિ ધરાવે છે અને તેથીજ તે દરેક સ્થળે પૂજનીય અને સ્તુતિપાત્ર થઈ પડી છે. નિષંકારો એના શુભનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે:—

શ્વેતા કૃષ્ણા ચ તુલસી કટુષ્ણા ચોષણા જગુઃ ॥
 દાહ પિત્તકરી હૃદ્યા તુવરાહ્યગ્નિદોષિકા ॥
 લઘ્વી વાત કફ શ્વાસ કાસહિધ્મા કૃમીઝયેત્ ।
 વાન્તિ દૌર્ગન્ધ્ય કુષ્ટાનિ પાર્શ્વશૂલવિષાપહા ॥
 મૂત્રકૃચ્છ રક્તદોષં ભૂતબાધાં ચ નાશયેત્ ॥
 શૂલંજ્વરંચ હિકાં ચ નાશયેદિતિકીર્તિતા ॥

× × × × ×

શુક્રા કૃષ્ણાચ તુલસી ગુણૈસ્તુલ્યા પ્રકીર્તિતા ॥

સફેદ તેમજ કાળી તુળસી તીખી, ગરમ, દાહજનક, પિત્તકારક, હૃદયને હિતકારી, તુરી, અગ્નિદોષક, પચવામાં હલકી, વાયુ, કફ, શ્વાસ, ખાંસી, હેડકી અને કૃમિનો પરાજય કરનારી, બિલટી, દુર્ગંધ, કોદ, પાર્શ્વશૂલ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ, રક્તદોષ અને ભૂતબાધા અર્થાત્ આંચકા, હીરટીરીયા વિગેરેને હરનારી, તેમજ શળ, તાવ વિગેરેના નાશ કરનારી છે.

× × સફેદ તથા કાળી તુળસી એક સરખા ગુણવાળીજ છે, એમ પ્રાચીન આચાર્યોએ કહેલું છે.

આ પ્રમાણે તુળસીમાં જો કે અનેક રોગોને હરવાની શક્તિ રહેલી છે, તોપણ તેમાં મુખ્ય ગુણ હવાને શુદ્ધ કરવાનો છે. અતઃ આખત વિવેચન કરતાં પક્ષોત્તર ખંડમાં જણાવ્યું છે કે:—

તુલસી ગંધ માદાય યત્ર ગચ્છતિ મારુતઃ ।

દિશોદશ પુનાત્યાશુ ભૂતગ્રામાંશ્ચતુર્વિધાન્ ॥

તુલસીની સુગંધ ગ્રહણ કરેલો વાયુ જ્યાં, જ્યાં જાય છે, ત્યાં, ત્યાંની હવા તત્ક્ષણ શુદ્ધ થાય છે.

અગરત્ય સંહિતામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

તુલસીવિપિનસ્યાપિ સમન્તાત્પાવનંસ્થલં ।

ક્રોશમાત્રં ભવત્યેવ.

તુલસીના વાવેતરની ચારે દિશામાં બે, બે માધ્ય સુધીના પ્રદેશમાં હવા શુદ્ધ રહે છે.

વળી પશ્ચોત્તર પુરાણમાં કહેલું છે કે:—

તુલસીકાનનં ચૈવ ગૃહે યસ્યાચ તિષ્ઠતે ।

તદ્ગૃહં તીર્થભૂર્તહિ નાયાન્તિ યમર્કિકરાઃ ॥

જેના ઘર આગળ તુલસીનો બાગ રહે છે, તે ગૃહ તીર્થ જેવું ખવિત્ર છે, અને તેથી ત્યાં આગળ યમના દુતો એટલે વિધવિધ પ્રહારના પ્રાણહર બ્યાધિઓ આવી શકતા નથી.

આ બધા ઉપરથી સાર એ નિકળે છે કે તુલસીમાં અનેક પ્રકારના રોગોને ક્રિત્પન્ન કરનારાં ઝેરી જંતુઓને નાશ કરનારાં તત્વો રહેલાં છે, અને તેથી તેના સંસર્ગમાં રહેવાથી અકાળ મૃત્યુના પંજામાં સપડાઈ જવાતું નથી.

એ તો સારી પેઠે અનુભવમાં આવેલુંજ છે કે તુળસીનો રસ શરીર ઉપર ચોપડવાથી મચ્છર કરડતા નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે નજીક પણ ન આવતાં દુર ભાગી જાય છે અને તેથી મેલેરીઆ-શીવર એટલે શીતજ્વર કે જે મચ્છરોદ્ધારાજ લાગુ પડે છે તેથી મુક્ત રહી શકાય છે. વળી મકાનની ચારે બાજુ જે તુળસીના છોડવા હોય તો તેની વાસના લીધે એ રથજે મચ્છરો આવી પણ શક્તા નથી, મુંબાઈમાં વિક્ટોરીઆ ગાર્ડનમાં મેલેરીઆને હઠાવવાને માટે ફક્ત તુલસી બહુ વાવવામાં આવી હતી અને તેનું પરીણામ પણ અણું સાઈ આવ્યું હતું. જેવી સાક્ષી સર જ્યોર્જ બર્ડવુડે તે સમયે આપી હતી.

ઇ. સ. ૧૯૦૭માં “ઇમ્પીરીઅલ મેલેરીઆ કોન્ફરન્સ” ભરાઈ હતી તેનો પણ એવો અભિપ્રાય થયો હતો કે કાળી તુળસીથી મેલેરીઆનો ઉપદ્રવ ઝોઝો થાય છે.

લંડનના ઇમ્પીરીઅલ ઇન્સ્ટીટ્યુટના ડૉ. મોલ્ડીંગ તથા ડૉ. પેલોનો અભિપ્રાય પણ એવો છે કે તુલસીનાં પાંદડાંમાં એક એવા પ્રકારનું તેલ છે કે જે વાયુદ્ધારા હવામાં સંચાર કરે છે જેથી હવા શુદ્ધ થાય છે અને દરેક પ્રકારના તાવોને ઊત્પન્ન કરનારાં જંતુઓનો નાશ થાય છે.

મેજર લોરીગલ નામના ડોક્ટરે ઘણાં વર્ષોના અનુભવથી એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે તુલસીનાં વૃક્ષોમાંથી જે સુવાસ નીકળે છે તેનાથી મચ્છરો મરી જાય છે.

આ તો શાસ્ત્ર, પુરાણો અને વિદેશી વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોની

આતો થઇ, પરંતુ હવે આપણા વૈદ્યક્ર અથો તપાસીએ. શારંગધર જણાવે છે કે:—

પીતોમરિચિ ચૂર્ણેન તુલસીપત્રજોરસઃ ॥

દ્રોણ પુષ્પ રસોઽપ્યેવં નિહન્તિ વિષમ જ્વરમ્ ॥

તુલસીનાં પાંદડાંનો રસ એકથી બે તોલા જેટલો લેઇ તેમાં કાળાં મરીઆંનું ચૂર્ણ ચાંથી આઠ વાલ જેટલું નાંખીને પીવાથી વિષમ જ્વરનો નાશ થાય છે.

એકાંતરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે ટાઢ વધને આવતા તાવો ઉપર આ પ્રયોગનો અનુભવ રામઆણુ જેવો સિદ્ધ થયેલો છે, અને તેને વિધિ એવો છે કે:—તાવ આવવાની પાળીના દિવસે સવારમાં દરદીને ઉપર મુજબ દવા આપ્યા પછી દાંડા જળથી સારી પેડે રનાત કરાવવું અને પછી ખોરાકમાં માત્ર અર્ધો શેર દહીં અને બી શેર ભાત આપવો, જેથી તે દિવસથીજ તાવ આવતો બંધ થઇ જશે, અથવા જો આવશે તો ઘણાજ જોરથી આવશે, અને શરીરના પાછલા ભાગમાં સારી પેડે પાંસેવો વળી જ્વરનું ઝેર નીકળી જશે. પછી ખીજા ત્રીજા અને જો ચોથીઓ તાવ હોય તો ચોથા દિવસ સુધી એ પ્રયોગ હમેશાં શરૂ રાખવાથી બીજી પાળીએ બાલકુલ તાવ આવશે નહિ.

વળી તુલસીમાં “ થાયમલ ” નામનું ઔષધિય દ્રવ્ય રહેલું હોવાથી એનો ઉપયોગ ત્વચા રોગો ઉપર પણ ઘણો ફતેહમંદ રીતે

થાય છે. એના પંચાગને એટલે મુજ સુદાં આખા છોડવાને વાટીને કરેલું ચૂર્ણ લીંછુના રસમાં કાલવીને ચોપડાથી દાદર, ખુજલી વિગેરે દરદો દુર થાય છે, તેમજ એ ચૂર્ણ લભરાવવાથી ચાંદાં, ચાંદીઓમાંના ડીડાઓ નાબુદ થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ અથર્વ વેદમાં તે એટલા સુધી પશુ જાણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

સરુપકૃત્ ત્વમોષધે સાસરુપ મિદંકૃધિ ॥

ગ્યામાસરુપં કરણી પૃથિવ્યા અધ્યુદ્ભૂતા ।

ઇદમ્પુ પ્રસાધય પુના રુપાણિ લલ્પય ॥

જ્યામ એટલે કૃષ્ણ તુળચી સરૂપ કરવાવાળી છે, અર્થાત્ શરીરનું જે વિરૂપ થઇ ગયું હોય તેનું આ ઔષધિ સુરૂપ બનાવે છે.

શરીર ઉપર સફેદ કોદ, કરોળીઆ વિગેરેનાં જે ધાત્રાં થઇ આવે છે, તે અને ખીજ પણ ત્વચા રોગો માટે આ ઉત્તમ ઔષધ છે, એવાં આશય આ મંત્રોમાં છે.

अस्थिजस्य कीलासस्य तनूजस्यच यत्त्वचि ।

दण्ड्या कृतस्य ब्रह्मणा लक्ष्मश्वेतमनिनशत् ॥

કોદ અને પતનો મહારોગ જે ત્વચા છોડીને માંસ અને હાડકાં સુધી પહોંચી ગયો હોય તોપણ એના રામ તુલસીથી નાશ થાય છે.

કોદ અને પત જેવાં મહાન્ દરદો કે જેના ખાત્રી બંધ ઉપાય માટે પાશ્વિમાત્મ વૈદક હજી શંકાશીલ છે, તેને આ ઔષધિ એટલે

રામ કે સફેદ તુલસી જેવી મફત મળતી વનસ્પતિ દુર કરે એ કંઈ કુદરતના ઓછા ઉપકારની વાત નથી. આ તુલસીના છોડવાઓમાં નર અને માદા એવી બે જાતો થાય છે. અને તેમાંથી સ્ત્રી જાતિ પુરુષોનાં દરદો ઉપર અને પુરુષ જાતિ સ્ત્રીનાં દરદો માટે વપરાય છે. પતનો એક દરદી કે જેની આંગળીઓ ગળી ગઈ હતી, તેમજ ચહેરા સાફ વિરૂપ થઈ ગયો હતો તેને એક વર્ષ સુધી તુલસીનું સેવન કરારી એક સંન્યસીએ રારો કર્યાનો દાખલો અમે પ્રત્યક્ષ જોયો હતો.

વળી આ તુલસીમાં એક ગુણ એ સમાએલો છે કે ચાહાનજી બદલે એનાં પાંદડાં પાણી સાથે ઊણી તેમાં દુધ તથા સાકર નાંખીને પીવાથી ગમે તેવા શ્રમથી લાગેલો થાક, સુસ્તી વિગેરે તત્કાળ દુર થઈ પુનઃ કાર્ય કરવાની શક્તિ આવે છે.

તુલસીમાં વિષદ્ર ગુણ પણ ઘણી ઉત્તમ રીતે રહેલો હોવાથી સર્પદંશ ઉપર તેનો ઉપયોગ ઘણી સરસ રીતે થાય છે. સાપ કરડ્યા પછી તરતજ એકાદ, બે મુઠીઓ મરીને તુલસીના પાંદડાં ખાઈ જવો અને તુલસીનાં મૂળીઆં માખણમાં ઘસીને જે રથજે દંશ થયો હોય તે જગ્યાએ લેપ કરવો જેથી ઝેર બહાર નીકળી જશે. આ લેપનો રંગ શરૂઆતમાં સફેદ હોય છે, પરંતુ તે જેમ જેમ વિષનું શોષણ કરે છે, તેમ તેમ કાળો પડતો જાય છે, અને તેથી એક વખત કરેલા લેપનો રંગ કાળો પડતાં તેની જગ્યાએ ફરી લેપ કરવો. આ પ્રમાણે લેપનો રંગ બદલાય નહિ ત્યાં સુધી વારંવાર ચિકિત્સા કરવાથી ઝેરની અસર નાબુદ થાય છે.

તુલસીમાં કૃમિદ્વ ગુણ રહેલો છે એ વાત ઉપર જણાવવામાં આવીજ છે અને તેથી જો એનાં મૂળીઆને પાણીમાં ધસી તેના રનાયુ રોગ એટલે વાળાના દરદ ઉપર ઉપયોગ કરવામાં આવે, અર્થાત્ વાળાના છિદ્ર ઉપર અને તેની આસપાસના સોજા ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો સહેલાઈથી એકી વખતે બે ત્રણ ઇંચ વાળો બહાર આવી જાય છે. આ બહાર આવેલા વાળાને બાંધી રાખી ફરીથી એજ પ્રમાણે લેપ કરવામાં આવે તો બે, ત્રણ દિવસમાંજ બધો વાળો બહાર નીકળી જઈ દરદીને આરામ થાય છે. દરેક વખતના લેપથી સોજો ઉતરતોજ આવે છે, અને એમ સોજો ઓછો થવાથી વેદના પણ ધટી જાય છે. દરદ નિર્મૂળ થતાં સુધી આવો લેપ દિવસમાં ત્રણ, ચાર વખત અથવા જો શીઘ્ર ફળની ઇચ્છા હોય તો એકાદ વધુ વખત પણ કરવો જોઈએ. નિઘંટ રતનાકરમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એના રસમાં એકાદ, બે વાલ એલચીનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી કોઈ પણ કારણથી થતી બિઝટી દુર થાય છે, તેમજ શરીરે એના રસનો લેપ કરવાથી શીજસનું દરદ નાશ થાય છે.

તુલસીમાં ચામડીને સુંદર બનાવવાનો ગુણ રહેલો છે એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે, અને તેથી તે જેમ શરીર ઉપરનાં ધોળાં ધાબાંએને દુર કરે છે, તેવીજ રીતે મુખની સુંદરતાનો નાશ કરનારા ખીલ ત્રિગેરના કાળા ડાઘો પણ દુર કરે છે. આ વિષે લખતાં બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ કવિરાજ રામચંદ્ર વિદ્યાવિનોદ જણાવે છે કે:—

તામ્ર પાત્રે ૧ દિન લેબુર રસ રાખિયા દિવેન, પરેઝહાતે
તુલસી પાતારરસ ઓ કાલ કાસુન્દાર રસદિયા રૌદ્રપક્વ ઓ-
કિચ્છિત્ત ગાઢ કરિયા લાગાઈલે, મુક્તેર કાલદાગ ઝઠિયાજાય.

ત્રાંખાના વાસણમાં એક દિવસ લિંબુનો રસ ભરી રાખવો, પછી તેમાં તુલસીનો રસ તથા કાળા કાસુંદ્રાનો રસ એ દરેક લિંબુના રસ જેટલાં નાંખી તાપે રાખવાથી જ્યારે કંઈક જડાશ આવે ત્યારે મુખે લગાવવાથી મહેના કાળા ડાઘો દુર થાય છે.

તુલસીમાં કદ, ખાંસી અને શ્વાસને નાશ કરવાનો ગુણ અતિ ઉત્તમ રીતે સમાએલો હોવાથી તેની વિવિધ બનાવટો આ કાર્ય માટે વપરાય છે, તોપણ તેમાંથી વિશેષ અનુભવમાં આવેલી બનાવટો આ મુજબ છે.

નાગરવેલનાં ફાચાં પાન, કૃષ્ણ તુલસીનાં પાંદડાં, આદુ, લવિંગ અને થોડું એક દુધ એ બધું ભેગું કરીને દિવસમાં બે, ત્રણ વખત ખાવાથી શ્વાસ નળીમાં ચોટેલો કદ ઉખડી બહાર નીકળી જાય છે, અને તેથી શ્વાસ અને ખાંસીની પીડા દુર થઈ અંતઃકરણની અસુઝણ દુર થાય છે.

કાસારિ ચૂર્ણ—જેઠામધ, ભોયરી ગણીનાં મૂળ, અરડુસીનાં પાંદડાં, તુલસીની મંજરી અને ઘોડાવજ એ દરેક એક, એક ભાગ, આકડાનાં ફુલ અને લીંડો પીંપર એ દરેક અર્ધો, અર્ધો ભાગ લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરવું, એ ચૂર્ણ મોટા મનુષ્યને દર ટાઈમે ચારથી આઠ વાલ અને બાળકને તેની ઉમરના પ્રમાણમાં આપવાથી સર્વે જાતની ખાંસી દુર થાય છે. તેમાં પણ સસણી, ઉટાંટીઓ વિગેરે બાળકોની ખાંસી તો એકદમ દુર થાય છે.

આ ઔષધિમાં વળી ભૂત બાધા અર્થાત આંચકી, હીરટીરીઆ, બૂહાં, ધનુર વિગેરે વાયુનાં દરદોને નાશ કરવાની પણ શક્તિ રહેલી

છે, અને તેથી એવાં દરદો ઉપર વપરાતી ધણી ખરી દવાઓ તુલ-
સીના રસના અનુપાનથી આપવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ
તેનો સ્વતંત્ર રીતે પણ ઉપયોગ થાય છે.

ભૂતપ્રેત વિનાશક અંજન—સાપની કાંચળીની રાખ, હિંગ, મનસીલ, હિંગલોક, સરસડાનાં ખીજ, લીંડી પીંપર અને મરીઆં એ સરખા ભાગે લેઇ ચૂર્ણ કરી લસણના રસમાં ખરલ કરી ગોળી કરી રાખવી. એ ગોળી તુલસીના રસમાં ધસી અંજન કરવાથી ત્રિદોષ, દિરટીરીયા, અચેત વાયુ, વાઇ, આંચકી, ધનુર વિગેરેથી આવેલી બેથુદ્ધિ દુર થાય છે.

વાયુવિનાશક ચૂર્ણ—કાળી તુલસી છ ભાગ, નગોડનાં મૂળ ચાર ભાગ, ભાંગરો ૬ ભાગ, અને સરગવાની છાલ તથા સુંઠ, મરીઆં અને પીંપર એ દરેક એક એક ભાગ, તેમજ માલકાંકણીનાં મૂળ બે ભાગ લેઇ ચૂર્ણ કરવું, જે સવાર, સાંજ ૦૧ તોલા જેટલું લેઇ મધમાં ચાટવાથી અનેક પ્રકારનાં વાયુનાં દરદો દુર થાય છે.

ધનુર્વા માટે આ ઔષધ મધના બદલે કાળી તુલસી, લસણ અને હુંગળીના રસ સાથે આપ્યા પછી આખા શરીરે પણ એ રસનું માલીશ કરવાથી વેદના નાશુદ થાય છે.

આ સિવાય વળી તુલસીના ખીજમાં એક અન્નયમ ગુણ જેવામાં આવ્યો છે અને તે એ છે કે એના સેવનથી પાતળી થયેલી ધાતુ બંધાય છે. વીર્ય વધે છે, શરીરમાં સાચી ગરમી અને સાચી શક્તિ આવી જાય છે, તથા વાયુ અને કફથી થનારાં અનેક દરદો

મટી જાય છે. આજકાલના નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલા જુવાની-આઓ કે જેઓએ જાતની દવા માટે દાંધાં ખારે છે. તેઓ જો તુળ-શીના બીજ કિંવા મૂળને ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાં સરખા વજનને જુ-ના ગોળ મેળવી મોઢાં બેાર જેવડી ગોળીઓ બનાવી સવાર સાંજ એક, એક ગોળી ખાઈ ઉપર તરતતું દોહેલું ગાયતું દુધ પીએ તો અસત્ સ્થિતિમાં આવી જાય છે. આ પ્રયોગનું લાંબા સમય સુધી સેવન કરવાથી ત્રાણુ ખાવાથી જેટલું બળ આવવાની લેકામાં મા-નતા છે તેટલું બળ પ્રાપ્ત થાય છે, અને વળી અકાળે આવેલી પેદાવસ્થા દુર થાય છે.

આ ઉપરાંત તુળશીમાં બીજા પણ અનેક એવા ઉત્તમ ગુણો રહેલા છે કે જો તે દરેક સાધધિ વિવેચન કરવા બેસીએ તો લગ-ભગ આ આખું પુસ્તક તેનાથીજ પરીપુર્યું થાય, પરંતુ તેમજ કરવાનું અત્રે સ્થાન નહિ હોવાથી અર્થાત્ બીજા પણ અનેક ઉપયોગી ઔ-ષધો વિષે વિવેચન કરવાનું હોવાથી માત્ર કેટલાએક વિદેશી વિ-દ્વાનોના અભિપ્રાયો ટાંકી આ લેખ પૂર્ણ કરીશું.

મુસલમાન લખનારાઓ જણાવે છે કે:-તુળસીનો રસ સાકર બાંખીને પીવાથી ખાંસીનું દરદ દુર થાય છે. તેનાં પાંદડાંનો રસ પીવાથી દરેક સાંધાઓ મજબુત થાય છે. ચેપી રોગવાળા દરદીની આંજુમાંજુની હવા શુદ્ધ કરવાને માટે એના છોડવા દરદીના ઝોરડામાં બાંધવામાં આવે છે. કોઈપણ જાતના જખમમાં પડેલા કીડાઓ એનો રસ લગાવવાથી દુર થાય છે. એ છોડવા ઘરમાં બાંધી રાખ-વાથી મચ્છર, ચાંચડ વિગેરે બાગી જાય છે. દાદર, ખસ, ખરજવાં

વિગેરે ચામડીનાં દરદો ઉર પણ એનો ઉપયોગ અકસીર નીવડે છે. એના રસમાં મરીઆતું ચૂર્ણ નાંખીને આપવાથી જ્યારે તે કમજી-
યાતને દુર કરે છે, ત્યારે ખીયાને વાટીને કરવામાં આવેલું ચૂર્ણ
કમજીયાતના બાગને વધારી દે છે, અને તેથી મરડાનું વ્યાધિમાં એનાં
ખીજને ખાંડીને આવળના ગુંદરના પાણીમાં આપવામાં આવે છે તો
અશ્વર્યકરક પરીણામ આવે છે. મરડા સિવાય ખીજ હરદોષ દરદમાં
અથવા તો ધાતુપુષ્ટના માટે ખીજનું ચૂર્ણ વાપરવામાં આવે તો
કમજીયાત વધી પડે નહિ એટલા માટે સૂક્ષ્મ રેચ તરીકે વારંવાર
હરડેની ફાકીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, મદ્રાસના ડોક્ટર વી. ઉમેશુ-
દીન જણાવે છે કે:-એનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં નાંખવાથી કાનમાં
આવતા ચસકા, શૂળ વિગેરે ઉપર અકસીર ફાયદો કરે છે.

સરજયન બદ્ધચાયોજ જણાવે છે કે:-એનાં પાંદડાંનો રસ, લ-
સલુનો રસ અને જીનું મધ એકઠાં કરીને આપવાથી ઇન્ડ્યુએન્સ
તેમજ ખીજ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી ખાંસીમાં અન્યથા ફાયદો
થાય છે.

તિવિલ સરજયન ચાર્ટન જણાવે છે કે:-એનાં પાંદડાં,
માંજર અને ખારીક મૂળીઆનો રસ સર્પદંશમાં વિષનાશક તરીકે
આપવામાં આવે છે. વળી પાંદડાંનો રસ જ્વરદ, પીત્તને પાડી
નાંખનાર તેમજ સારક એટલે મળને ખસેડનાર પણ છે. ખાંસીમાં
તે કફ તરીકે કામ કરે છે, અને દાદર, ખસ જેવાં ચામડીનાં
દરદોમાં બહારથી ચોપડામાં આવે છે.

ગુલસીમાં આવા અનેક ઉત્તમ ગુણો રહેલા હોવાથીજ તે

દરેક ધર્મમાં પવિત્ર વૃક્ષ મનાયેલ છે. હિન્દુ સ્ત્રી, પુરૂષો તો તેને એક દેવી માનીને પ્રતિદીન પુજા કરે છેજ, પરંતુ મુસલમાની ધર્મ-શાસ્ત્રમાં પણ એક છોડવો પવિત્ર માનવામાં આવ્યો છે. જે એક પ્રકારની તુળસીજ છે. વળી ઇસુ ક્રીસ્ટની કબર ઉપર તુલસીનો છોડ રાખવામાં આવ્યો હતો જે ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન ખ્રિસ્તીઓ પણ તેને પવિત્ર માનતા હતા આવી રીતે દરેક ધર્મમાં એનું મહત્ત્વ હોવાનું દારણ એમાં રહેલા પવિત્ર ગુણો છે.

પાતાળ તુંબડી.

સં. ગર્તાવાંસુ, જુનુમ્મી, યાગતુમ્મી, વલ્મિક સંભવા. (હિં.
પાતાલતોમ્મી, મ. તાગતુમ્મી લા. Bovista spisis.

વિવરણ—પાતાળ તુંબડી ધણુ કરીને સાપના રાફડાઓની અંદર થાય છે અને તે ઉપરથીજ એનાં વલ્મિક સંભવા અને નાગ તુંબી એવાં નામે પડેલાં છે. એના વેલાઓ ઉપર ધણુ બારીક અને પીળા રંગનાં છાંટણાંવાળા વીંછીના ડાંખ જેવા કાંટા થાય છે અને ડાળીઓના વચમાં તુંબડાના જેવાં ફળો લાગે છે જે પાતાળ તુંબડીના નામે ઓળખાય છે, આ ઔષધિ સાપના રાફડાઓમાં થતી હોવાથી જાતે લાવવામાં બપ રહેલો છે, પરંતુ કાઢિયાવાડ તરફ વિશેષ થતી હોવાથી મુંબાઈમાં કાઢિયાવાડી ગાંધીઓની દુકાને વેચાતી જણી શકે છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—આ એક દીવ્ય ઔષધિ છે, કારણ બીજા કોઇપણ ઔષધમાં ન રહેલા એવા અનેક અત્કારિક ગુણો એમાં રહેલા છે. જે મહાન્ રોગોને નાબુદ કરવામાં વૈદ્યો અને ડોક્ટરોનાં ખાસ ઔષધો પણ નિષ્ફળ જાય છે, તેવા કેટલાંએક દરદોને તે અજ્ઞાન્ય રીતે સારાં કરે છે. સ્ત્રીઓને પ્રસવ થયા પછી તાણ આવવી, દાંત બંધાઇ જવા વિગેરે જે ધતુર્વાને મળનાં ચિન્હો થાય છે તેના ઉપર આ એક અમોઘ ઔષધ છે. વળી સુવારોગ અને તેના લીધે થતા ઝાડા, સોજા આવવા વિગેરેને માટે પણ તે એક અત્યર્થ મહોષધ છે. બાળકોને આવતી આંચકીના દરદમાં તે તેના ઉપયોગ રામબાણુ સદશ્ય છેજ, પરંતુ સન્નિપાત જ્વરની બેશુદ્ધિમાં પણ તેની બરોબરી કરી શકે એવું બીજું વનસ્પતી જન્ય ઔષધ નથી. વળી સખત તાવની બિમારીમાં ઘણા દિવસ પછી ઉપરા ઉપરી પરસેવા વળી તાવ એકદમ ઊતરી જાય છે, જેના લીધે દરદીની લીણુ થયેલી પ્રકૃતિમાં નબળાઇનો ભાગ વધી પડે છે, તેથી કંઠમાં કંક બાકી ધુરધુર અરાજ કરવા માટે છે, શરીરમાંનો ગરમારો ધરી જાય છે. હાથ, પગ ઠંડા પડી જાય છે, અને બેશુદ્ધિ વધતી જાય છે તેના માટે પણ આ ઔષધ હેમગર્ભ કે હિરણ્ય ગર્ભની માત્રા જેવુંજ કાર્ય કરી શકે છે. વળી ઘણી ખરી જાતના વિપવિકારોને પણ તે દુર કરી શકે છે; અને આ દરેક દરદોમાં મોટા મતુષ્યને દર વખતે તે ગા થી બે વાલ જેટલી આપવામાં આવે છે. પાતાળ તુંબડીમાં આ અને એ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક અલૌકિક ગુણો રહેલા છે. અને તેથી જો તે વિશેષ પ્રચારમાં આવે તો ઘણી ખરી બહુ મૂલ્યવાન ઔષધિઓનો ખપ ઓછો થઇ જાય, પરંતુ અશ્વસેસ !

કે તેનો જોખએ તેવો ઉપયોગ થતો નથી, અને વળી કેટલીએક વખતે ગાંધી લોકો પણ ખરી વસ્તુના બદલે ગમે તે ચીજ માથે મારવામાં પછાત પડતા નથી અને વૈદ્યો પણ ખરા ખોટા માલને જોળખવા જેટલું રાત સંવાદન કરવાની તરફી લેતા નથી, જો કે વસ્તુ રચિતિ જારી ચાલે છે અને તેથી હજુ સુધી આવી અમૂલ્ય ઔષધિ અંધારામાં કુટાય છે તો તેને પ્રકાશમાં લાવવાને પ્રયત્ન કરવો એ સદૈવોની ફરજ છે.

બાવચી.

સં. બાકુચી, હિં. બામચી, બં. હાકુચી, લતાકરતુરી, બુય-કિદાના, ગુ. બાવચી, આવચીઆવચી, મ. બાવંચી લા. *Psoralea Corylitoha Trifolium unifolium*.

સં. સોમરાજ, અવલગુળ, કુષ્ઠનાશિની, બાકુચી, કૃષ્ણફલા, કાન્તિદા, હિં. બં. બકુચી, સોમરાલ, સોમરાજ, મ. કાલાજીરા, કાલીજીરી, ગુ. કડવીજીરી, કાળીજીરી, ઇં. Purple Fleabane લા. *Vernonia Anthel mintica*.

વર્ણન—બાવચીના છોડવા ચોમાસે ધણા ઊગી આવે છે, તે એકથી ચાર ફીટ ઊંચા થાય છે. એની શાખાઓ બહુધા સીધી અને ઊંચે ચડતી હોય છે, પાંદડાનો આકાર ગરારનાં પાંદડાંને મળતો હોય તેની સપાટી ઉપર ફરચલી પડેલી હોય છે તેમજ કાળાં છાંયડાં આવેલાં હોય છે. એનાં પાંદડાંના ખૂણાઓમાંથી એકથી ત્રણ ઇંચ

જોટલી લંબાઈની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ નીકળી તેના ઉપરના ભાગ ઉપર શીકા કે ઘેરા જાંબુડા રંગનાં અનેક સુદૃઢ દુલ્લો આવેલાં હોય છે, જેનો આકાર તુળસીની મંજરી જેવો દેખાય છે. આ કુલો-માંથી ખારીક પોપટા જેવી લીલા રંગની શીંગો ઊત્પન્ન થાય છે, જે પાકે છે ત્યારે કાળા રંગની થઈ જાય છે અને પછી તેમાંથી તેલીયા રંગનાં ખારીક ખીજ નીકળે છે જે ખાવચી અથવા તો ખાવચી ખાવચીના નામે દરેક જગ્યાએ પ્રસિદ્ધ છે.

આર્ય ઔષધિ સર્વાધિ શોધખોળ કરનારા હાલના વિદ્વાને કાળી જીરીનેજ ખરી ખાવચીની જાત માને છે અને તેથી વૈદ્યક ગ્રંથોમાં જ્યાં, જ્યાં ક્ષય રોગપર સોમરાજનો ઉપયોગ કરવાને કહેલું હોય ત્યાં ત્યાં ખાવચી નહિ પરંતુ કાળી જીરીનેજ વ્યવહારમાં લે છે અને તેથી પણ ઉત્તમ ફાયદો થાય છે, કેમકે આ જાતને વનસ્પતિ-ઓમાં કુદરતે ગુણુ ઘણું કરીને એક સરખોજ રહેલો છે. આમ હોવા છતાં પણ કેટલાએક ચિકિત્સકો કોઠની અમુક જાતોમાં ખાવચી અને અમુક જાતો માટે કાળી જીરીનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરે છે અને તેથી આપણે તે જાતોના ગુણોનો પૃથક પૃથક વિચાર કરીશું.

ગુણુ ધર્મ અને ઉપયોગ--ખાવચીને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કડવી, મધુર, પાકમાં તીખી, બિય ગંધવાળી, રૂચી ઉપજાવનાર, કેશને વધારનાર તથા કોઠ, વ્રણ, સોજા, ખાંસી, શ્વાસ અને પાંડુરોગનો નાશ કરનારી માનેલી છે તો પણ તેના ખાસ ઉપયોગ ઘોળા કોઠ ઉપર થાય છે, અને તે નીચે મુજબ વિધિથી વપરાય છે.

બાવચીનાં બીને ગુલાબજળ, દુધ કે પાણી સાથે ખરલ કરીને તેની સોગડી બનાવી રાખતી જે દુધમાં ધસીને સફેદ કોઠ ઉપર ચોપડવાતું જારી રાખવાથી કોઠના ધોળા ડાઘની જગ્યામાં અળાપ્તઓ પ્રમાણે ઉઘડી આવે છે. બાવચી ધણી ગરમ છે. અને તેથી તેના લેપ આ પ્રમાણે ઉપડી આવે એટલે લગાવવી બંધ કરવી, જેથી ફેલ્લીઓ ઠૂકી જઈ તે જગ્યા ઉપર રૂઝ આવશે અને ચામડી સફેદ મટીને કુદરતી રંગ ધારણ કરશે. તેમ છતાં કદાચ તે ભાગ કોઠને પ્રકૃતિ વશાત્ પાકી આવે અને જલદી રૂઝાય નહિ તે! તેના ઉપર માખણ કે સાદો મલમ ચોપડવો જેથી તત્કાળ આરામ થશે. આ પ્રમાણે ફેલ્લીઓ રૂઝાઈ જઈ ચામડીએ અસલ સ્વરૂપ ધારણ કરવા છતાં જો તેની અંદર કેઈ, કોઈ જગ્યાએ ધોળો ભાગ રહી ગયેલો જણાય તો ફરીથી તે સ્થળે બાવચી ચોપડવી શરૂ કરવી અને તે જાડી આવે એટલે ઉપર મુજબ સારવાર કરવી જેથી તે ડાઘ પણ દુર થશે. બાવચીની સાથે ગરમાળાનાં પાંદડાં વાપરતાં કોઈ, કોઈ વખત જલદી ફાયદો થાય છે. પરંતુ જો આખા શરીરે કે હાથપગનાં તળીઆમાં ધોળા કોઠ હોય તો આમ માત્ર એકલો લેપ કરવાથીજ પુરતો ફાયદો થતો નથી પરંતુ તેની સાથે કેટલાએક દિવસો સુધી બાવચી ખાવાની પણ જરૂર પડે છે, અને તે કાર્ય માટે બાવચીનાં બીજ અને કાળા તંત્ર સરખા વજન લેઈને ખાંડી ભૂંકા કરી તેમાંથી ચાર વાલ જેટલો લેઈ સાકર સાથે મેળવીને દરરોજ ખાવામાં આવે છે.

બાવચી કંઈક અંશે બીજામાંની ખાસીઅત રાખે છે અને તેથી નાળુક પ્રકૃતિવાળાં દરદીઓને તે ચોપડવાથી કે ખવડાવવાથી તેઓની ચામડીમાં વળવળાટ ઉત્પન્ન થઈ અળાપ્તઓની માફક ફેલ્લીઓ

ઉપડી આવે છે અને પછી સફેદ કાઠવાળી ચામડી કુદરતી રંગ ધારણ કરે છે, પરંતુ નાણુક પ્રકૃતિને લીધે આ વળવળાટ અને ફાદલીએ સહન ન થાય તો બીલામાની શાન્તિની માફકજ એટલે તલ કે પાણી સાથે ધસેલા ટોપરાનો લેપવાળી જગ્યાએ ખરડ કરીને તેમજ તલ કે ટોપર ખાવા આપીને આ ઉપદ્રવની શાન્તિ કરવી.

આવચ્ચીનો આ પ્રમાણે ઉપયોગ ધણા પ્રાચીનઠાળથી ચાલ્યે આવે છે, આર્ય વેદઘકના છેક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથ ચરક સંહિતામાં પણ જણાવેલું છે કે:—

કુઢવોડવલ્ગુજવીજા હરિતાલ ચતુર્થ ભાગ સંમિશ્રઃ ॥

ગવાં મૂત્રેણ પિષ્ઠઃ સવર્ણ કરણં સ્વિત્રે ॥ ચિ. ૨૦ અ. ૧૬

સોળ તોલા આવચ્ચીનાં બીજ અને ચાર તોલા હરિતાલ લેઈ ગાયના મૂત્રમાં વાટીને ઘોળા કાઠ અને કરોળીઆ ઉપર ચોપડવાથી નાણુક થાય છે.

ત્રીત્રેણ કુષ્ટેન પુરીતમૂર્તિ

ર્યસોમરાજો નિયમેનસ્વાદેત્ ॥

સંવત્સરં કૃષ્ણતિલદ્વિતીયાં

સ સોમરાજો વપુષાઽતિ શેતે ॥

ત્રીવ કાઠ રોગથી જેનું શરીર પુરાઈ ગયું હોય તે મનુષ્ય જો એક વર્ષ સુધી આવચ્ચી અને કાળા તલને લેખા કરીને ખાય તો તેને

આધિ નાપુદ ધમને શરીર ચંદ્રમાની કાન્તિ જેવું શોભાયમાન થાય છે.
વાગ્દત્ત જણાવે છે કે:—

ये सोम राज्या बितुषी कृताया ।

श्चूर्णैरुपેतात्पयसः सुजातात् ॥

उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति ।

તક્રં તદેવાનુ પિબન્તિ ચાન્તે ।

કુષ્ટિનઃ કુથ્યમાનાંગાસ્તે જાતાં ગુલિ નાસિકાઃ ॥

માન્તિ વૃક્ષાદેવપુનઃ પ્રરુદ નવ પલ્લવા ॥

આવચી ઉપરનાં ફોતરાં કાઢી નાંખી મીઠોનું ચૂર્ણ કરી દુધ નાંખી દહીં જમાવવું. એ દહીંને વલોવતાં જે માખણ નીકળે તે મધ સાથે મેળવાને ચાટી જવું અને તેના ઉપર એજ દહીંમાંથી નીકળેલી છાશ પીવી.

કોદના દરદથી જેનું શરીર બગડી મથું હોય અને વળી હાથ પગની આંગળીઓ તેમજ નાસિકાનો ભાગ ગળી પડ્યો હોય તે મનુષ્ય પણ જો આ પ્રયોગનું દીર્ઘકાલ સેવન કરે તો જેમ એકાદ વૃક્ષનાં કપાષ ગયેલાં ડાળાંના જગ્યાએ ફરીથી નવપલ્લવ યુક્ત ખીન્ન ડાળાંની કુટ થાય છે તેવીજ રીતે તેના શરીરના ગળી ગયેલા ભાગો પણ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ દરદ નાપુદ થાય છે.

બંગસેન જણાવે છે કે:—

खदिरामल कषायं बाकुचो बीजान्वितं पिबेन्नित्यम् ॥

शंखेन्दु कुन्द धवलं स्वित्रं हन्तीह तच्छीघ्रम् ॥

ખેર અને આમળાંનો ઉકાળો બાવચીનાં બીજ સાથે દરરોજ પીવાથી શંખ, ચંદ્રમા કે કુંદ પુષ્પ જેવા ધોળા કોરો જલદી નાશુદ થાય છે.

આ બધા લેખો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ધોળા કોર ઉપર બાવચીનો ઉપયોગ છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવે છે. વળી સાંપ્રત સમયના મુંબાઈના મરહુમ ડૉક્ટર બાહી દાજીએ પણ તેનો સોગડીના રવરૂપમાં ઉપયોગ કરીને સફેદ કેઢના બાજુએક કેસો સાત કર્યા હતા, એ વાતની સાક્ષી આપતાં ડૉક્ટર ડીમક જણાવે છે કે:-

Some years ago the seeds were extensively tried in Bombay by Dr. Bhao Daji and others, as a remedy in leprosy with some success. Dr. Kany Lall Dey. Strongly recommends the oleo resinous extract of the seeds diluted with simple unguents as an application in leucoderma. He says "After application for some days the white patches appear to become red or vascular; sometimes a slightly painful sensation is felt, occasionally some small visicles or pimples appear, and if these be allowed to remain undisturbed, The dry up, leaving a dark spot of pigmentary matters gradually devlope, which ultimately coulessee each other, and thus the whole patch disappears.

કેટલાંએક વર્ષો ઉપર કોઢના ધલાજ તરીકે આ ખીયાં મુંબાઇમાં ડોક્ટર ભાઉ દાજી અને ખીજાઓએ ફત્તેહમંદ બરી રીતે અનેક વખત અજમાવ્યાં હતાં. વળી ડોક્ટર કનૈયાલાલ ડે. ધોળા કોઢના માટે આ ખીયાંના બદલે તેમાંથી કાઢવામાં આવેલો “ઝોલીઝોરેઝીન્યસ એક્ટ્રાક્ટ” કે પાતાળ યંત્ર વડે જેમ ધુણેલ કાઢવામાં આવે છે તેવી રીતે કાઢવામાં આવેલો ચુવો (તેલ) માખણ સાથે મેળવીને ચોપડવાની મજબુત બલામણ કરે છે. તેઓ કહે છે કે:—આ ઔષધ થોડાંએક દિવસો સુધી ચોપડવાથી કોઢનાં ધોળાં ચાઠાંવાળો બારમ લાલ થતો દૃષ્ટિએ આવે છે, કેટલીએક વખતે તેમાં સહેજ સાજા વેદના કે વળવળાટની લાગણી પણ માલમ પડે છે અને કદાચ તેમાં જીણા ફોલ્લા કે ફોલ્લીઓ પણ ઉપડી આવે છે. આ ફોલ્લા કે ફોલ્લીઓને રપશં ન કરતાં જો જેમને તેમ રહેવા દેવામાં આવે છે તો જલદી સુકાઇ જાય છે, અને તેઓની જગ્યાએ એક, એક કાળો ડાઘ પડે છે. આ ડાઘો ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતા જઇને એક ખીજા સાથે મળી જાય છે; અને એ રીતે ધોળા ચાઠાં નાશુદ થઇને તેની જગ્યાએ કાળો ડાઘ પડે છે જે થોડા સમયમાં ચામડીનો અસલ રંગ ધારણ કરે છે.

ખીયાંને ચૈક્ટીશાષ્ટ રિપરિટ સાથે સાત દિવસ બીજાની રાખીને ઝોલીઝોરેઝીન્યસ એક્ટ્રાક્ટ કાઢવામાં આવે છે અને તે એક ભાગ લેઈ બે ભાગ ચોલમોગરાના તેલ અને તેટલાજ સાદા મલમ સાથે મેળવીને પણ ચોપડવાના ઉપયોગમાં આવે છે, વળી જો આ મિશ્રણ જેમને તેવી અસર જલદી ન કરે તો એક્ટ્રાક્ટનો ભાગ વધારવામાં પણ આવે છે.

બાવચી જેમ ધોળા કોઢને દુર કરે છે, તેવી રીતે તે દાદર, ખસ અને ખરજવાનો પણ રામબાણુ ડિપાય છે, આ કાર્યને માટે તેની જો કે પ્રિરિધ બનાવટો વપરાય છે તો પણ વિશેષ ખત્રી લાયક અનુભવસિદ્ધ બનાવટ નીચે મુજબ છે.

બૃહત્સોમરાશી તેલ—બાવચીનાં બીજ ચારસો તોલા તથા તેટલાંજ કુવાડીઆનાં એટલે પુંઠાડનાં બીજ લેખ ખાંડી ખોખરાં કરી તેઓને બે મણુ એટલે ૩૨૦૦ તોલા પાણી સાથે ઊકાળતાં જ્યારે આદસો તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેખ તે પાણીમાં ૨૫૬ તોલા ગૌમૂત્ર, ૬૪ તોલા સરસીયું તેલ તથા ચિત્રાનાં મૂળ, કલિહારીનાં મૂળ, સુંક, કઠ, હળદર, કરંજબીજ, હરતાલ, મનસીલ, અનંત મૂળ, આકડાનાં મૂળ, કણેરનાં મૂળ, સાતવીણુનો છાલ, ગાયતું છાણુ, ખેરસાર, લીંબડાનાં પાંદડાં, મરીઆં અને કાસુંદરાનાં બીજ એ દરેક એક, એક રા. બાર લેખ ખાંડી પાણી સાથે ખરલ કરીને ચટણી જેવો બનાવેલો લૂકો નાંખી મંદાગિતી ઊકાળતાં જ્યારે પાણીનો ભાગ બળી જઈને તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી કપડેથી ગળી લેવું.

આ તેલનું માલીસ કરવાથી દાદર, ખસ, ખરજવું ચીત્રી-ક-શાળીઆ તેમજ બીજા પણ અનેક જાતના કોઢો દુર થાય છે.

ધોળા કોઢ અને બીજાં ચામડીનાં દરદોમાં જેવી રીતે બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે, તેવીજ રીતે બંગાળી વૈદ્યો કાળીજીરીનો પણ ઉપયોગ કરે છે અને તેથી તે સખંધિ લખતાં કેટલાએક ઇંગ્રેજ મંથકારો જણાવે છે કે:—

For white leprosy and other chronic skin diseases the seeds are a reputed remedy given alone or in combination with other medicines. In diseases like psoriasis and lepra the remedy is recommended to be continued daily for one year, when a complete cure is said to be effected. In these cases the seeds are given with black papper, both powdered and mixed together. Dose is about a drachm, to be taken in the morning with tepid water. The medicine should be taken after perspiration has been induced by exercise or exposure to the sun. The diet should consist of milk and rice.

ઘોળા કોઢ અને બીજાં જીનાં ચામડીનાં દરદો માટે આ બી-
યાં એ એક વખણાએસો ઈલાજ છે અને તે એકલાં અથવા તે
બીજાં ઔષધો સાથે મેળવીને આપવામાં આવે છે. વાંસામાં કે આખા
શરીરે થતું ખરજવું અને કોઢના વ્યાધિમાં આ ઉપાય એક વર્ષ સુધી
સતત ચાલુ રાખવાને કલામણ કરવામાં આવે છે, કેમકે એટલો
વખત ઔષધ ચાલુ રાખવાથી તે દરદો સંપૂર્ણ રીતે સારાં થાય
છે. આવાં દરદો માટે કાળાં મરીઆં અને કાળીજીરીનાં બીજ સરખા
બાજે બેઘને ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૬૦ ઘણી બાર જોટલું બેઘને
સહેજસાજ ગરમ પાણી સાથે સવારના પીવામાં આવે છે. કસરત

કરીને અથવા તો સૂર્યના તાપે ખેસીને જરીરમાંથી પરસેવો કાઢી નાખ્યા પછીજ આ ઔષધ લેવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી આ ઔષધ ચાલતું હોય ત્યાં સુધી ખોરાક માત્ર મીઠા મેળો ભાત અને દુધનોજ રાખવો જોઈએ.

આ સિવાય વળી આ ઔષધમાં જે કોઈ દીવ્ય ગુણ રહ્યો હોય તો તે એ છે કે તે ગોળ કરમીઆઓનો નાશ કરે છે. આ સબંધિ વિવેચન કરતાં “શર્માકાપીઆ ઔષ્ઠ ઇન્ડીઆ” માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—કાળીજરીનાં બીજ એક તોલો લેજ ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી બે પડીકાં કરવાં અને એક પડીકું મધ સાથે આપ્યા પછી બીજું પડીકું એક કલાકને અંતરે આપવું અને ત્યાર પછી ચાર, છ કલાકે એક હલકો જુલાબ આપવો જેથી કૃમિ મરી જઈને ઝાડાવાટે નીકળી જાય છે.

બ્રાહ્મી.

સં. બ્રાહ્મી, બ્રહ્મ સુવર્ચલા, મંડુકપર્ણી, હિં. બ્રહ્મો, બ્રહ્મમાંડુકી, બરમી, બં. બિર્મિ, થુલકુડી, થાલકની, મ. બ્રાહ્મી, ગુ. બ્રાહ્મી, બરમી, લા. *Hydrocotyle Asiatica*.

વિવરણ—બ્રાહ્મીના છોડવા ઘણું કરીને ભેજવાળી જગ્યામાં જાતપન્ન થાય છે. બંગાળામાં કલકત્તાની આજુબાજુ તમામ જગ્યામાં તે પુષ્કળ જોગે છે તેમજ ગુજરાતમાં સુરત અને વડોદરાની આસપાસથી મળી શકે છે. હરદ્વારથી બહારી નારાયણ તરફ જવાના માર્ગમાં તો તે ઢગલે ઢગલા જેવામાં આવે છે.

આર્થ ગ્રંથોમાં આ ઔષધિની આહી અને મંદુકપર્ણી એવી બે જાતો ગણેલી છે, અને એ બન્ને જાતોમાં મુખ્ય ફેરફાર એ છે કે આહીનાં પાંદડાં ઝીણાં હોય તો એનો અગ્ર ભાગ ગોળાકાર હોય છે. પરંતુ દીંટા તરફનો ભાગ ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થતો ગયેલો હોય છે, ચોરનાં પાંદડાંના ઝીણામાં ઝીણા ટુકડા કરવાથી જેવો આકાર દેખાય તેવો આ પાંદડાંનો દેખાવ હોય છે. વિશેષ લક્ષ રાખીને જોવાથી આ પાંદડાં ઉપર અતિ સૂક્ષ્મ ચિન્હો દેખાય છે. વળી આ વનસ્પતિનો છોડવો ધણું દરીને ભોંયસરસોજ પથરાય છે. અને તેની ડાળીઓની દરેક ગાંઠોમાંથી મૂળ નીકળીને જમીનમાં ગયેલાં હોય છે. વસંતથી શ્રીષ્ઠ રત્ન સુધીમાં આ વનસ્પતિને ફુલ, ફળ આવે છે. એ ફુલો સફેદ રીંવા સહેજ આસમાની રંગની છાયાવાળાં હોય છે. આહીના આખા છોડવાનો સ્વાદ અત્યંત કડવો હોય છે.

મંદુકપર્ણીનો છોડ પણ આહીની મારફત ભોંયસરસોજ પથરાય છે અને તેની શાખાઓની દરેક ગાંઠોમાંથી મૂળીમાં નીકળી જમીનમાં ગયેલાં હોય છે, પરંતુ તેમાં મુખ્ય તફાવત એ છે કે આહી કરતાં એનાં પાંદડાં મોટાં અને ગોળ હોય છે. તેમજ પુત્રોનો રંગ લોહી જેવો લાલ હોય છે. એના આખા છોડવાનો સ્વાદ તુરાસ પડતો કડવો હોય છે અને જો એકલાં પાંદડાં ચાવવામાં આવે છે તો એક પ્રકારના વિચિત્ર ગંધનો અનુભવ થાય છે.

ગુણધર્મ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન વૈદ્યાએ આ ઔષધિને પાંડુરોગ, પ્રમેહ, શ્વેત વિકાર, ખાંસી, તાપ, સોજ, સ્વરભેદ, ઉન્માદ, અપસ્માર વિગેરે વિવિધ રોગોને ટાળનારી માનેલી છે, તોપણ હા-

સના સમયમાં તે બિન્નાદ, અપરમાર ઉપદંશ અને કંઠમાળ વિગેરે રોગો ઉપર વપરાય છે. જ્ઞાનતંતુઓને પોષણ આપી ધારણા શક્તિ, અને સ્મરણ શક્તિને વધારવી એ તેનો ખાસ ગુણ હોવાથી હીરટી-રીઆ, ચિત્તવૃત્તિની અસ્થિરતા, સ્મરણ શક્તિની ન્યુનતા, બિન્નાદ વિગેરે મગજનાં ધણાંખરાં દરદોને તે જ્ઞાન્ત પાડે છે, વળી ઉપદંશ, કંઠમાળ અને કોઢના દરદમાં તો તે પોટાસ આયોડાઇડ, સોમલ, રસકપુર અને સારસાપરેજાતું કામ સારે છે. જ્વાસ અને કફને નાશ કરવામાં તે અત્યંત વખણાએવી છે. અને સ્વરભેદ એટલે સાદ એસી જવાના દરદમાં તો એક અમૂલ્ય મહોપવ છે.

એમ કહેવાય છે કે બ્રાહ્મીના આ બધા ગુણો તેનાં પાંદડાંની અંદર જે એક જાતનું તેજ જેવું તત્ત્વ સમાએવું છે તેમાં રહેલા છે. આ તત્ત્વને તડકો લાગવાથી ઉડી જાય છે, એટલા માટે બ્રાહ્મીને તોડ્યા પછી છાંયેજ રાખી મૂકવામાં આવે છે, અને તેનું ચૂર્ણ કરવું હોય તો તે પણુ છાંયે સુકવીતેજ કરવામાં આવે છે, શીઝાં ત્રીશરેર પાંદડાંમાંથી આશરે સાડાત્રણથી ચાર શેર જેટલું સુકું ચૂર્ણ થાય છે અને તેનો રંગ શીઝો લીલો હોય છે.

બિન્નાદ, અપરમાર અને ચિત્તવિકૃત્તિનાં દરદોમાં જો કે આ દવા સર્વોત્તમ કાર્ય કરે છે, તોપણ તેનો ઉપયોગ ધણું કરીને જુનાં થયેલાં દરદો ઉપર કરવો જોઈએ, કેમકે રૂધિરાભિસરણને સતેજ કરવાનો તેમાં ગુણ હોવાથી મગજમાં લોહીનો જથ્થો વધે છે અને તેથી નવિન દરદી કે જેના મગજમાંથી જોઈએ તેટલું રક્ત ક્ષીણ થયું નથી હોતું તેમાં આમ વધારે રક્ત સંચય થવાથી તેનો તોફાન

કરવાનો જુસ્સો ધટવાને બદલે ઊઠટો વૃદ્ધિ પામે છે. જ્ઞાનતંતુઓની વિકૃત્તિને દુર કરવાને માટે આ ઔષધિનો આર્થ વૈદ્યોએ વિવિધ રીતે ઉપયોગ કરેલો છે, તોપણ તેઓ પૈકી મુખ્ય પ્રયોગો નીચે મુજબ છે.

બ્રાહ્મી ધૃત—ઘોડાવજ, ઉપલેટ અને શંખાવળીનાં મૂળ એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ કરેલું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા, બ્રાહ્મીનો રસ ૬૪ તોલા, ગાયનું જીનું ધી ૬૪ તોલા અને પાણી ૨૫૬ તોલા લેઈ મંદાગ્નિથી ઉકાળતાં પાણીનો ભાગ બળી જઈને ધી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. આ ધી દરરોજ સવાર, સંજ એકથી બે તોલા જેટલું આપવાથી ઉન્માદ, દીવાનપણું, અપસ્માર, વાઇ અને સ્વરભેદ દૂર થાય છે.

સારસ્વતારિષ્ટ—પુખ્ત નક્ષત્રના દિવસે સવારના સૂર્યોદય પહેલાં મૂળ મુક્તાં બ્રાહ્મીના એંસી તોલા છોડવાએને ઊપાડી લાવી પાણીથી ઘોષ સાફ કરવા. સતાવરીનાં મૂળ, વિદારી કંદ, હરડે, વીરજીવાળો, આદુ અને સુવા કે વરીઆળી એ દરેક વીશ, વીશ રા. ભાર લેવાં. બધાંને ખાંડી ખોખરાં કરી ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે ચોથા ભાગનું એટલે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ચોળી મસળીને પાણી કપડેથી ગળી લેવું. એ પાણીમાં ચાલીશ તોલા જીનું મધ, એકસો તોલા સાકર, વીશ તોલા ધાવડીનાં ફુલ, અને નગોડનાં બીજ, નસોતરનાં મૂળ. લીંડીપીપર, લવિંગ, ઘોડાવજ, ઉપલેટ, આસંધ, બહેડાં, ગજો, એલચી, વાવડીંગ તથા તબ એ દરેક ચીજનું ચૂર્ણ એક, એક તોલો નાંખી સોનાના વાસ-

શુભાં કે માટીની ખરણીમાં ભરવું, વળી તેમાં એકાદ, બે તોલા સોનાના બારીક વરખ પણ મેળવવા અને વાસણતું મહોડું બંધ કરી એકાદ મહીનો રાખી મુકવું. મહીના પછી અર્થાત્ જ્યારે સોનાના વરખ સાથે ઓગળી ગયેલા જણાય ત્યારે ઝીણા કપડાથી આ પ્રવાહીને ગળી લેઈ બીજી સ્વચ્છ ખરણીમાં ભરી રાખવું.

આ ઔષધ “સારસ્વતાઃષ્ટિ” ના નામથી ઓળખાય છે, અને તે મંદ બુદ્ધિવાળા શિષ્યોના હિતને માટે ધન્યતરી ભગવાને પ્રથમ બનાવ્યું હતું. દરરોજ સવાર, બપોર અને સાંજ એમ ત્રણ વખત દર ટાઈમે ૦૧ તોલા જેટલું તે લેઈને દુધ સાથે મેળવીને પીવાની આયુષ્યને વધારે છે, વીર્યને શુદ્ધ કરે છે, ધારણા શક્તિ, સ્મરણ શક્તિ, બુદ્ધિ, બળ તેમજ ક્રાન્તિને વધારે છે, વાણીને શુદ્ધ કરે છે, હૃદયની ગતિને બળ આપે છે અને અનેક દરદોને દૂર કરે છે. બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓને તે સદા હિતકારક છે, કેમકે શરીરમાં રહેલા ઓજા નામના દીવ્ય તત્વનો તે વધારો કરે છે.

કર્કશ સ્વરવાળો તેમજ અસ્પષ્ટ ભાષણવાળો એટલે તોતડો મનુષ્ય જો એનું સેવન કરે છે તો તેનો બાધિ દૂર થઈ કાયદના જેવો મધુર સ્વર થાય છે. વળી એના સેવનથી સ્ત્રીઓના રતુ દોષો અને પુરૂષના વીર્ય દોષો દૂર થાય છે.

અતિશય ભણવાથી, ગાવાથી કે બાપણે કન્વાથી જેઓનું બળ અને સ્મરણ શક્તિ ક્ષીણ થયાં હોય તેઓને આના સેવનથી સંતોષકારક પ્રમાણમાં તે પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. અકાળમૃત્યુ ન થાય એવી જો છત્ત્રા હોય, સ્ત્રીઓને પ્રિય થઈ પડવાની જો વાંછના હોય, વાણીની શુદ્ધિ, ધારણા શક્તિ, અને સ્મરણ શક્તિ મેળવવી હોય, બિન્નાદ,

અપ્સમાર જેવાં અરિષ્ટોને દુર કરવાં હોય તો આ અમૃત જેવા
શુભુદાયક અરિષ્ટનું એકાદ બે માસ સેવન કરો.

લૈષન્ય રત્નાવલિ.

સારસ્વત ધૂન—મૂળ અને પાંદડાં સુદ્ધાં બ્રહ્મોના છોડવાઓને
ઊભેડી લાવીને પાણીથી ઘોષ લાકડાની ખાંડથી દસ્તાથી કુટીને ૨૫૬
તોલા રસ કાઢવો. એ રસમાં ગાયનું ૬૪ તોલા બુનું ધી તથા હ-
ળદર, માલતીનાં ફુલો, ઉપલેટ, નસોતર, હરેનું દળ એ દરેકને
ખાંડીને કરેલું ચૂર્ણ ચાર, તોત્રા અને લીંડીપીપર, વાવડીંગના તાંદળા,
સિંધાલુણ, સાકર, ઘોડાવજ એ દરેકનું ચૂર્ણ એક, એક તોલો નાંખી
મંદાગ્નિથી ધીમે ધીમે પકાવતાં જ્યારે રસનો ભાગ બગી જઇને
ધી તૈયાર થાય ત્યારે ઊતારીને ગળી લેવું.

આ ધી દરરોજ સવાર, સાંજ એકથી બે તોલામાર જેટલું લે-
ઇને દુધમાં નાંખીને પીવાધી વાણીની એવી શુદ્ધિ થાય છે કે કિન્નરો-
ની સાથે પણ ગાવાની હરીતાઇ કરી શકાય છે. વળી તેના એક
માસના સેવનથી ધારણા શક્તિ એવી પ્રાપ્ત થાય છે કે કઠિણમાં
કડીણુ શાસ્ત્રો પણ માત્ર એકજવાર સાંભળવાથી યાદ રહી જાય છે.
સત્રંગી જાતના કોદો દુર થઇને શરીર ચંદ્રમાના જેવી કાન્તિવાળું
થાય છે. દરેક જાતના અર્શ, પાંચે જાતનો ગોળો ચઢવાનો વ્યાધિ,
પ્રમેહ તથા પાંચે જાતની ખાંસી દુર થાય છે. વાંઝણી સ્ત્રીઓ તથા
ક્ષીણુ વીર્યવાળા પુરુષોના સત્રંગા વિચારો દુર થઇ ગર્ભોત્પત્તિ થાયછે,
તેમજ બગ અને જઠરાગ્નિમાં પણ વધારો થાય છે.

રસ રત્નાહર.

આહારી રસાયન—આ પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમાં આમળાના પ્રકરણમાં રસાયન સેવનના વિધિમાં બતાવ્યા મુજબ સ્નેહન, સ્વેદન અને વિરેચન ક્રિયાથી શરીરમાંના દોષો એટલે વિજાતિય દ્રવ્યો—મળ કાઢી નાંખી શરીર શુદ્ધ કર્યા પછી અન્નના અહારનો ત્યાગ કરીને કુટી પ્રવેશ કર્યા બાદ હજાર વખત સાંભળના ધા મારીને કાઢેલા અહારનો સ્વરસ લેઈ માફક આવે તેટલો પીવો, અને તે સારી પેઠે પચી ગયા પછી ત્રીજા પહોરે મીઠું નાંખ્યા સિવાય છ ગણા પાણી સાથે રાંધેલો સાદી ચોખાનો ભાત દુધ સાથે ખાવો, અથવા તો કેવળ દુધ પીનેજ રહેવું. આમળાના પ્રકરણમાં સમજાવ્યા મુજબ “કુટી પ્રવેશ” ના બધા નિયમો પાળવા. પાણી પીવાનો કે તેને સ્પર્શ સરખો કરવાનો તો તદ્દન ત્યાગજ કરવો. આ પ્રમાણે સાત દિવસ એ સ્વરસનું સેવન કરવાથી અનુપમ કાન્તિ, બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચૌદ દિવસ સેવન કરવાથી દંચ્છામાં આવે તેવા ગ્રંથો ઊત્પાદન કરવાની શક્તિ આવે છે, તેમજ ધણા દિવસથી વિસ્મૃત થઈ ગયેલી વિદ્યા પણ પાછી સ્મરણમાં આવે છે. એકવીશ દિવસના સેવનથી એકી વખતે સાંભળેલી સો વાતો પણ યાદ રહી જાય છે, અર્થાત્ સાક્ષાત્ સરસ્વતિના જેટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી સર્વે વેદોને સરહસ્યજ્ઞાન સાથે ધારણ કરવાને સામર્થ્યવાન થવાય છે.

મૈદ્ય રસાયન—અહીંને છાંયે સુકવીને કરેલું ચૂર્ણ પાંચ તોલા, જેઠીનધનું ચૂર્ણ પાંચ તોલા, શંખાવળીનું ચૂર્ણ પાંચ તોલા, ગજોનું ચૂર્ણ પાંચ તોલા અને સોનાના વરખ કિંવા ભરમ બાથી ૧૧૧ તોલો દંધ બધાંને ખરલમાં નાંખી સારી પેઠે મેળવીને એકબા-

ટલીમાં ભરી રાખવું અને તે એકથી આઠ વાલ જેટલું લેઈ ધી અને મધ સાથે મેળવીને ખાવું, જેથી સ્મરણશક્તિમાં અત્યંત વધારો થાય છે. (ધી અને મધ સરખા પ્રમાણમાં ન લેતાં વત્તાઓજા પ્રમાણમાં લેવાં.) આ ઔષધિના આવા દીવ્ય ગુણો માત્ર પ્રાચિન ગ્રંથોમાંજ વર્ણવેલા છે એમ નથી, પરંતુ આજકાલના શોધકોને પણ તેની ધણા દરજ્જે ખાતરી થયેલી છે. પતનું દરદ મટાડવાને માટે ડોક્ટર બોદલુને આ વનસ્પતિની ખાસ પોતાના શરીર ઉપર અજમાયશ કરતાં તેની કેવી અસર થઈ હતી તે વર્ણવતાં જણાવે છે કે:—

બ્રાહ્મી લેવાથી શરૂઆતમાં પતવાળાં દરદીઓને હાથ, પગની ચામડી ઉપર ગરમી લાગે છે તથા ખરજ આવે છે અને થોડાક દિવસો પછી શરીરમાં એટલી ગરમી વધે છે કે આખા શરીર ખરજ આવી ચામડી બાલ થઈ જાય છે. લોહો બહુ જોરથી ફરવા માંડે છે અને નાડી બહુ મજબુત અને ભરેલી ચાલે છે, અઠવાડીઆ પછી ભૂખ વધે છે તેમજ પાચન ક્રિયાનું કામ સારું ચાલે છે, વધારે મુદત પછી ચામડી નરમ અને એક સરખી થઈ જાય છે, ઉપવચ્ચાનાં ભોંગડાં ખરી જાય છે, ચામડીમાંથી પરસેવો આવવા માંડે છે અને ઘણા દિવસથી બહેર મારી ગયેલી ચામડી પાછું પોતાનું કાર્ય શરૂ કરે છે. જઠરાગ્નિ દિવસે દિવસે સુધરતો જાય છે. અને કુષાખરોખર રીતે લાગતા માંડે છે. આ વનસ્પતિ જે તનદુરસ્ત મનુષ્યને આપવામાં આવે છે તો તેને થોડા સમયમાંજ મૂઝલ અસર થાય છે. શ્વિરાભિ-સરણુની ગતિ વધે છે અને તેથી છવટે ખરજ પેંદા થાય છે. આ ઔષધ વધારે પ્રમાણમાં એટલે સાઠ ગ્રેન કરતાં વધારે લેવામાં આવે છે તો તે તંદ્રાને ઉત્પન્ન કરે છે, અને માથામાં ચરકા પેંદા થાય

છે, જો કે ત્યાર પછી તેને વાપરવું તદ્દન બંધ કરીએ તોપણ તેની અસર ધણા મહીનાઓ સુધી ચાલે છે. વળી તેનાથી બચાવ મરડો પણ થઈ આવે છે. હું આ દવાની માત્રા વધારતો ગયો અને તેથી એ માસ પછી મને લાગ્યું કે ધણા દિવસો સુધી એકદું થઈ રહી અછી સામટો ઉપદ્રવ કરનાર આ એક સખ્ત વિપ છે. ગયે કાલે સવારમાં મને એટલી બધી સખ્ત ટાઢ ચડી કે ધણાં જોડાં ઓઢ્યાં તોપણ લગભગ એક કલાક પછીજ તે બંધ થઈ શરીરમાં ગરમી આવી. અને તે પછી શ્વાસ નળીના અગ્રભાગની ખેચતાણુ થવા લાગી અને ધતુર્વાના જેવાં ચિન્હો જણાવ્યા લાગ્યાં એ ઉપરથી મને લાગ્યું કે જાણે હમણાંજ હૃદયની ગતિ બંધ થઈ જશે. એમ થતાં થતાં સાંઝની વખતે ઊંઘડી અને લેહી સાથેનો ઝાડો શરૂ થયો, પરંતુ એ ચિન્હો તો તરતજ બંધ થઈ ગયાં. બીજા દિવસે સવાર થતા સુધીમાં આ વિપની બધી અસરથી હું મુક્ત થયો હતો, પરંતુ સહેજસાજ નબળાઈ અને ગરદનમાં દુઃખાવો હતો.

આ બધા ઉપરથી મારી મતલબ એટલુંજ કહેવાની છે કે જો આહીને યોગ્ય પ્રમાણમાં વાપરવામાં આવે તો રૂધિરાભિસરણની ક્રિયાને તે સંગીન રીતે ઉત્તેજક છે અને ખાસ કરીને ચામડીનાં દરદો ઉપર તેથી વિશેષ ફાયદો થાય છે, પરંતુ જો તે મોટા પ્રમાણમાં વાપરવામાં આવે છે તો બેમાનીપણું લાવે છે અને કુટલીએક વખતે મૂર્છા પણ આવે છે, જેથી આ ઔષધને વાપરવાનું નિર્મય માપ અને સરલ વિધિ એ છે કે:—

આહીના આખા છોડને મૂળીમાં સહિત ઉપાડી લાવીને તેનાં

મૂળાઆને લાગેલો કચરો પાણીથી ઘોષ નાંખીને પછી આખા છોડનદ દુકડાઓ કરીને તડકા સિવાયના સારી હવાવાળા ઓરડામાં છાંયે સુકવીને ચૂર્ણ કરવું. કેટલાએક વૈદ્યો માત્ર પાંદડાંજ ઉપયોગમાં લે છે. પરંતુ એમ કરવામાં તેઓ ભૂલ કરે છે. કેમકે આ વનસ્પતિમાં “વે-લેરીન” નામનું જે ઔષધિ તત્વ સમાયેલું છે તેનો મૂખ્ય ભાગ તો તેનાં મૂળાઆમાંજ રહેલો છે અને તેથી એકલાં પાંદડાંજ નહિ પરંતુ આખો છોડવો ઉપયોગમાં લેવો જોઈએ.

વાત રક્તના વીશથી ચાળીશ વર્ષની ઝિમરના દરદીઓ માટે પહેલાં બે અઠવાડીઆ સુધી આ ચૂર્ણ દરરોજ વીશ ગ્રેન જેટલું લેવું. પછી દર અઠવાડીએ પાંચ, પાંચ ઘડી ભાર વધારતાં જઈને સાઠ ઘડીભાર સુધી ચડવું; અને પછી એક મહીના સુધી દરરોજ આ પ્રમાણે સાઠ, ગ્રેનના માપમાં લીધા કરવું. ત્યાર પછી દર અઠવાડીએ પાંચ, પાંચ ગ્રેન ઓછું કરતા જઈને દશ ગ્રેન સુધી ઊતરવું અને પછી એક મહીના સુધી આ ઔષધ લેવાનું તદ્દન બંધ રાખવું કે જેથી તેની ઉત્તેજક ઝેરી અસર થવા પામે નહિ, એક મહિનો બંધ રાખ્યા પછી પાછું દશ ગ્રેનથી શરૂ કરીને દર અઠવાડીએ પાંચ ગ્રેન વધારતા જઈને સાઠ સુધી ચડવું, અને ત્યાર પછી પાછું દર અઠવાડીએ પાંચ ગ્રેન ઓછું કરતા જઈને દશ ગ્રેન ઉપર આવી એક મહીના સુધી તેના ઉપયોગ બંધ કરવો, એ પ્રમાણે દરદ નાખ્યું થતાં સુધી કર્યાં કરવું. આ ચૂર્ણ શરૂઆતમાં દિવસે નહિ પરંતુ રાત્રિએ સુવાના વખત પહેલાં ગરમ પાણી સાથે લેવું. પરંતુ જ્યારે ત્રીસ ઘડી ભારની માત્રા સુધી પહોંચવામાં આવે ત્યાર બાદ સામટું એટી વખતે નહિ લેતાં.

તેના બે ભાગ કરીને એક ભાગ સવારના અને બીજો ભાગ રાત્રીએ લેવો એ વધારે ઉત્તમ છે. ચામડીનાં બધી જાતનાં દરદોમાં રૂધિરાભિ-સરણને સતેજ કરવાની શક્તિને લીધે આ ઔષધ સારો ફાયદો કરે છે, ડોક્ટર શોર્ટ કહે છે કે સધળી જાતનાં પાનાં દરદોમાં તે સંગીન ફાયદો કરે છે, પરંતુ તેના પછીના વિદ્વાનોનો આ આખતમાં મત ભેદ પડે છે. અને તેઓ કહે છે કે આ દરદની માત્ર શરૂઆતની સ્થિતિમાંજ તેની અસર ફાયદાકારક નીવડી જ, દરદની વધી ગયેલી સ્થિતિમાં તે બહુ ઉપયોગી નથી. પરંતુ કોષ્ટ પશુ ઉપાસથી નહિ મટનારા જુના હઠીલા ખરજવાના માટે તો તે એક પ્રસંશાપાત્ર ધલાજ છે. ડોક્ટર બર્ટીન જણાવે છે કે રચાઈક એટલે આખા શરીરે નહિ પરંતુ શરીરના ગમે તે ભાગ ઉપરજ થયેલાં ખરજવાના ધણી ગંભિર કેસોમાં મેં આ દવા આપી હતી અને તેથી દરેક કેસમાં થોડી મુદતમાં આરામ પડ્યો હતો. વળી ચાંદી અને પ્રમેહ યુક્ત ઉપદંશ એટલે ગરમીનાં બીજી અને ત્રીજી સ્થિતિએ પહોંચેલાં દરદો ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવાથી સારો ફાયદો થયેલો છે. કંડમાળનાં ગુમડાં, ગાંઠોનો વધારો અગર સોજો તથા જુના સંચિરામાં આ ઔષધે ઉત્તમ અસર કરેલી છે, મગજનાં દરદો તથા બેમાની માટે એને ધણી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. હાલમાં રેડા વર્ષોથી દુનિયાના ધણી ખરા દેશોમાં એનાથી અનેક કેસો સુધે તો જાય છે, જેથી તેના ગુણો માટે મનુષ્યોની માન્યતા દૈન થતી જતી ઉપયોગ દીન પ્રતિદીન વિશેષ પ્રમાણમાં વધતો જાય છે.

બીલી.

સં. મિલ્ક, શ્રીફલ, હિં. બેલ. મ. બીલી, બેલ, બં. બેલ
લા. Aegle Marmelos.

વિવરણ -- બીલીનાં વૃક્ષ સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ
વર્ણનની જરૂર નથી.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—આર્ય વૈદ્યોને ધણા પ્રાચીન સ-
મયથી આ વૃક્ષના ઔષધિય ગુણોની માહિતી હોય એમ જુનાં
પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે. એનાં મુળીઆંતે ક્વાથ ત્રણે દોષોને
શાન્ત કરનારો માનવામાં આવ્યો છે, તોપણ તેમાં મધુર રસ હોવા-
થી વાયુને ટાળવામાં વિશેષ ઉપયોગી ગણાય છે. વળી તેમાં મધ
નાંખીને પીવાથી વાયુ, પિત્ત કે કફના કોપથી થતી ઊલટી પણ બંધ
થાય છે. એનાં પાંદડાંનો રસ બેથી ચાર તોલા જેટલો લેવું તેમાં
ચારથી આઠ વાલ મરીઆનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી ત્રણે દોષથી બિ-
રુપ્ત થયેલા સોજા દુર થાય છે અને બંધકોશ, અર્શ તથા કમળાનુ
દરદ પણ નાબુદ થાય છે. એના થડની છાલ પિત્તને નાશ કરનારી
અને હૃદયને કાયદો કરનારી છે, તેમજ અતિસારમાં પણ ઉપયોગી
માનવામાં આવી છે, વળી તેનાથી અગ્નિ પ્રવળ થાય છે અને ખો-
રાક ઉપર રૂચિ ઊત્પન્ન થાય છે. એનાં કાયાં ફળો આમને પાચન
કરનારાં, અગ્નિને દીપ્ત કરનારાં, વાયુ અને કફને ટાળનારાં તથા
આહી અસરવાળાં હોવાથી ઝાડા, મરડા અને સંગ્રહણીના દરદમાં
વાપરવાને દરેક પ્રાચીન આર્ય વૈદ્યોએ વારંવાર બલામણુ કરેલો છે.

પરંતુ પાકાં ફળોમાં એવો ગુણ ન હોતાં તેઓ જલદી ન પચી શકે તેવાં અને વિદાહિ છે, વળી તેઓના સેવનથી વાતાદિક દોષોમાં વધારો થાય છે અને ખરાબ પવન છુટે છે એમ ભાવમિત્ર માને છે.

સઘળા ઈંચેજી લખનારાઓ પણ એનાં પાકાં ફળોને સારક એટલે મળને ઉતારનાર અને કાચાં ફળોનેજ ગ્રાહી એટલે ઝાડા, મરડા વિગેરેને રોકનાર માને છે. ડોક્ટર મુઘદીન શેરીફ કહે છે કે કાચાં ફળોમાં ગર્ભ પૂર્ણપણે થયા પહેલાંજ તેને તોડી લેઈ સુકવીને ચૂર્ણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ પુષ્ટિકારક, અગ્નિદીપન અને જ્વરદ્વ છે. વળી તે બાળકોના થુલીઆ, વાયુ, તથા મરડાને માટે વપરાય છે. આ ઔષધ અતિસાર અને મરડાનાં જે કે બધાં રૂપોમાં ઉપયોગી નથી, પરંતુ તીક્ષ્ણ એટલે નવા મરડામાં તે બહુ સાફ કામ કરે છે. તીક્ષ્ણ મરડામાં આ ચૂર્ણ મોટા વજનમાં આપવું જોઈએ. તેના સેવનથી પહેલી અસર એ થાય છે કે લોહી પડતું હોય તેને તે અટકાવે છે અને આમને પાડી નાંખે છે. ઝાડા થવાનો જે કુદરતી નિયમ છે તેને તે ફેરવી નાંખે છે જેથી મળ ઊતરવાનો વખત લાંબાય છે પરંતુ તે ઝાડાઓના પ્રમાણને ઓછું કરી શકતું નથી અને તેથી ઝાડા ઓછા કરવાને માટે તેને અશીણની સાથે વાપરવું જોઈએ. આ ચૂર્ણ વળી ટાઇફોઇડ, હેક્ટીક તેમજ બીજા કોઈપણ ઔષધથી ન ઊતરતા લાંબા સમય સુધી શરીરમાં એક સરખી રીતે બરાબ રહેનારા તાવોને ઊતારવામાં ઘણું ઉપયોગી છે. આવી જાતના તાવેલી ગરમી જ્યારે અતિશય વધી ગયેલી હોય ત્યારે આ ચૂર્ણ આપવાથી તે એટલેમ ઓછી થઈ જાય છે. તાવને માટે આ ચૂર્ણનું આપ દરેક વખતના માટે ૧૦ થી ૧૫ ધર્જામાર, થુલીઆમાં ૧૬ થી

૨૦ એન છે. મરડાના વ્યાધિમાં વીશથી સાડ ધજીભાર લેખ તેમાં પાએક ધજીભાર અશીચનું ચૂચું મેળવીને આપતું અને એ પ્રમાણે એક અહોરાત એટલે ચોવીશ કલાકમાં થઇને ચારથી છ વખત લેવું.

જે કે ડોક્ટર મુન્દીન શેરીફ આ ઔષધને નવા મરડામાંજ ઉપયોગી માને છે, ત્યારે ખીજા અનેક ડોક્ટરોનો એવો મત છે કે તે જુના દરદમાં પણ વિશેષ ઉપયોગી છે.

હોશગાપાદના સરજન આડિન સાડેય જણાવે છે કે જુના ઝડા અને મરડામાં તે ઘણું ઉપયોગી ઔષધ છે અને અશીચની સાથે આપવામાં આવે તો ઘણું સાફ કામ કરે છે.

સરજન મેજર ડોબ્સન જણાવે છે કે આનાં કાયાં ફજોનેક ક્વાથ જુના અતિસાર અને મરડામાં આપવાથી ગ્રાહી અસર કરે છે.

સરજન મેજર નિકર જણાવે છે કે આનાં ફજોનું લાંબી મુદત સેન રાખવાથી રક્તસ્રાવ થાય છે પરંતુ સાકર સાથે તેને ઉપયોગ કરવાથી એ બચ રહેતો નથી.

આ બધા ઉપરથી સમજાય છે કે કાયાં ફજોનો ગર્ભ એ ઝડા, તથા મરડાને માટે જિત્તમ ઔષધ છે અને તેથી આજકાલ દેશી, વિદેશી ચિકિત્સકો તરફથી તે વિશેષ પ્રમાણમાં વપરાય પણ છે. આ ઉપરાંત વળી તેમાં ખીજા પણ અનેક ગુણો રહેલા છે તે પૈકી જડીબુદ્ધીઓ સખંધિ શોધખોળ કરનારાઓના અનુભવમાં જે કંઈ આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

પ્રમેહનું અવ્યર્થ મહૌષધ—અડધાં પાકેલાં ખીલીનાં ફજો

હારી તેમાંથી ગર્ભ કાઢી પાણી સાથે ઊકાળતાં જ્યારે ગર્ભ ઓગળીને તેમાંથી બીજ છુટાં પડી જાય ત્યારે નીચે ઊતારી પાણી ઠંડુ થયા પછી તેમાંથી બીજ કાઢી લેવાં, અને તેઓનું ખારીક ચૂર્ણ કરી ત્રીશજાના ઊકાળાની સાત ભાવનાઓ આપવી, પછી બાણીમાં પીલીને તેઓનું તેલ કાઢવું. જીલાય અને ઊલટીથી શરીર શુદ્ધ કરીને પછી આ તેલ પહેલા દિવસે આઠ રતીમાર જેટલું લેઈ દુધમાં નાખીને પીવું, બીજ દિવસે બે માસા એટલે સોળ રતીમાર, ત્રીજા દિવસે ત્રણ માસા એટલે બે તોલો અને ચોથા દિવસે ચાર માસા પીવું, આમ દરરોજ એક, એક માસા જેટલું પ્રમાણ વધારતા જઈને દશમે દિવસે દશ માસા જેટલું પીવું, અને ત્યારબાદ બીજા દશ, પંદર દિવસો સુધી પણ દરરોજ દશ માસા જેટલું પીવું—આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે ખોરાકમાં માત્ર દુધ અને ભાતનો જ ઉપયોગ કરવો, આ મુજબ આ ઔષધનું સેવન કરવાથી પ્રમેહનું અચંકર દરદ પણ નાશુદ થાય છે, શરીરમાં શક્તિ અને નેત્રોમાં તેજનો વધારો થાય છે; તેમજ કાનનું બહેરાપણ અને કેટલીએક જાતનાં વાયુનાં દરદો ટળી જાય છે. આ તેજને વાપરતા પહેલાં એક મહત્તો જમીનમાં ડાટી રાખ્યું હોય તો વિરેષ ફાયદો કરે છે.

કાનની બહેરાશ મટાડનારું તેલ—બીલાંના ગર્ભને પાણી સાથે વાટીને કરેલી લુગદી પાંચ તોલા, નગોડનાં પાંદડાંનો રસ, વાયવરજીનાં પાંદડાંનો રસ, અધેનાં બીજનો ભૂકો અને તલવણીનો રસ એ દરેક અઢી તોલા, બકરીનું મૂત્ર બત્રીશ તોલા, સિંધવ અઢી તોલા અને બદામનું તેલ દશ તોલા લેઈ એ બધાંને ધીમા તાપથી ઊકાળતાં જ્યારે મૂત્ર અને રસનો ભાગ બળી જઈને તેલ માત્ર

બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગળા લેવું. એ તેજને કાનમાં નાંખવાને ક્રિયા આજીવન સુધી કરવાથી જાહેરાપણું દુર થાય છે.

કાયાકલ્પ—પાકાં તાળાં ફોળેને અંગારા ઉપર શેકી તેમાંને મર્ચ પાણીમાં ચોળી બીજને દુર કરી શરીરે ચોપડવો, અને શરીરમાં જ્યારે શિતળતાની લાગણી થાય તથા મેલ છુટી પડે તો જણાય ત્યારે સ્નાન કરવું. આ પ્રમાણે કેટલાએક દિવસ કરવાથી દેહ કામળ, શાન્તિવાન અને સુખધિક્ષુક્ત બને છે.

પારદલક્ષ્મીવિધિ—પારાને બીલીનાં પાંદડાંના રસમાં જ્યાં સુધી તે નષ્ટીષ્ટ એટલે દેખાતો બંધ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી છુટવો. દગમગ બે મહીના સુધી છુટવાથી તે નષ્ટીષ્ટ થઈ જશે. આમ થાય ત્યારે તેની ગોળી બનાવી એક સુરણના કંદમાં ફિંવા ખાખરાના લાકડામાં ઘાલી સાંધો બંધ કરી સારી પેઠે કપડાંમાટી કરી મજા પુટનો અગ્નિ આપવો, શિતળ થયે કપડાંમાટી સાવચેતીથી દુર કરવાથી તેની અંદરથી ખોટના સ્વરૂપમાં પારાની ભસ્મ મળી આવે છે, જે કિમિયાના કામમાં ઉપયોગી છે.

બીલીનાં પાંદડાંમાંથી માત્ર અશાક, આવણીમાંજ રસ નીકળે છે, બીજી રૂતુમાં કાઢવો હોય તો પાંદડાંને ખાંડી ગોળો બનાવી તેને ઉપર વડનાં પાંદડાં વીંટાળી કપડાંમાટી કરી ભરસાડમાં ભાસ્વાથી જ્યારે તે બહાર જાય અર્થાત્ કપડાંમાટી લાલ થાય ત્યારે બહાર કાઢી ઠંડુ થયેથી કપડાંમાટીને દુર કરી પાંદડાંને નીચોવવાથી નીકળી આવે છે.

તામ્રભસ્મ—શુદ્ધ કરેલા બેવડીઆ પૈસાને અગ્નિમાં તપાવી તપાવીને એકસો વખત ખીલીનાં પાંદડાંના રસમાં ઘુઝાવેલો. પછી તેનાંજ એટલે ખીલીનાં પાંદડાંની લુગદીમાં ધાલી કપડામાટી કરી મજા પુટનો અગ્નિ આપવાથી ઊત્તમ પ્રકારની સફેદ રંગની ભસ્મ થાય છે એવું એક મહારમાતું કહેવું છે.

ભીલામાં.

સં. મલ્લાતક, અગ્નિમુખ, હિં. ભીલામા, મ. બિંબવટ, બં. બેલા, ઇ. Marking Nut, લા. Semicarpus Anacardium.

વિવરણ—ભીલામાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિવરણની જરૂર નથી.

ગુણધર્મ અને ઉપયોગ—આર્યવૈદ્યોએ ભીલામાંને અર્શ, સંઘહણી, કોઠ, વાયુ, કફ, કૃમિ, ગુદમ, આદરો, જઠરાગ્નિની મંદતા, બંધકોશ વિગેરેને ટાળનારાં માનેલાં હોવાથી તેમાં દરેક ઉપર વાપરવા લાયક અનેક બનાવટો વૈદ્યશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ આપણે વિષમમાત્ર જડીયુટીઓનાંજ હોવાથી તે બધી બનાવટોને છોડી દેઈ કેવળ જડીયુટીઓ તરીકેજ જણાએલા તેના ગુણોને વિચાર કરીએ.

ત્રાંબાની સફેદ ભસ્મ અને તેના યોગથી કલાઈતું રૂપ—શુદ્ધ કરેલો નેપાળો બે તોલા, ભીલામાં ચાર તોલા અને અજમે

એક તોલો દેષ તેઓને વાટી લુગદી બનાવવી, એ લુગદીમાં શુદ્ધ કરેલા ત્રાંતાનો એક ઢબ્બુ પંસો અથવા એટલી જડાઇ અને આકાર કદનું પતરૂં ધાત્રવું, પછી કલાઇની બે કટોરીઓ લાવી એક કટોરીમાં તે લુગદી મુકવી અને બીજી કટોરી તેના ઉપર ઢાંચી તેના ઉપર પાંચશેર ચીંથરાં લગેટયાં, પછી એક ખાડામાં તેને મુકી ઉપર કોલસા ભરી અગ્નિ આપવો. ખાડા ઉપર ધૂમાડો જવાને માટે તથા પવન ન લાગે એટલા સાફ છીદ્રવાળી માટીની ઢીલ ઢાંકવી. જ્યારે અગ્નિ શિતળ થઇ જાય ત્યારે કાઢવાથી ઢબ્બુ ફુલી જઇ તેની સંદેહ ભરમ થઇ ગયેલી હાથ આવશે. એ ભસ્મ ખાવાના કામમાં વાપરતી હોય તો ચોખાપુર વાપરવી, અને કીમીયાના કામમાં વાપરતી હોય તો તેનો એવી રીતે ઉપયોગ કરવો કે એક માટીની તાવડી લેઇ તેમાં આકડાનું સવાશેર દુધ રેડી પછી તેમાં અઢી શેર ચોખ્ખી કલાઇ મુકવી, કલાઇ ઉપર ના તોલો તામ્રભસ્મ અને એક તોલો રસકપુર તથા બે વાલ પારો મુકી ઉપર બીજી સવાશેર આકડાનું દુધ રેડવું, પછી તેના ઉપર ચારશેર ગાયનું દુધ રેડી બીજી તાવડી ઢાંચી અડાયાં છાણાં કે ઘોડાની લાદની અગ્નિ આપવી, કે જેથી બધું પ્રવાહી બળી જાય, શિતળ થયે કલાઇને કાઢી લેવાને જાણી કાઢવી તો તે વ્યવહારમાં વાપરવા લાયક ચાંદીનું સ્વરૂપ ધારણ કરશે.

“ગૌરક્ષ કીમીયાગર”.

કેલેરાનો બકસીર ઉપાય—એક બીલામું લેઇ તેનું ડીંકુ કાઢી તાખ્યા પછી અર્ધા રૂ. ભાર આંખલી સાથે વાટી નાખવું, અને પછી તેને બે તોલા હુંગળીના રસ સાથે મેળવીને પાઇ દેવું. આ દવા માત્ર એકજ વખત આપવી પડે છે, અને તે પેટમાં ગયા

પછી પાંચ મિનિટની અંદરજ ફાયદો જણાવા લાગી જાડો, જિવંતી, અંધ થાય છે, આંખલી સાથે બીજામું આપવાથી તે જિંદી આવવાની ધાસ્તી રહેતી નથી, અને તે જલ્દરાગ્નિને પ્રતીત કરી જંતુઓનો નાશ કરી તેમજ શરીરમાં ગરમી વધારી દરદને અજળ રીતે દુર કરે છે. કોલેરાના કેસોમાં ડુંગળીનો રસ પણ બહો ફાયદો કરે છે એ સર્વેને જાણીતી વાત છે અને આવાં દરદો માટે બીજામાંનો ઉપયોગ શારંગધર વિગેરે પ્રાચીન વિદ્વાન વૈદ્યોએ પણ “સંજીવની ગુટિકા” ના નામે કરેલોજ છે તેથી તેને વાપરવામાં કંઈ પણ શક્ય જોવાનું નથી.

કોલેરાના અનેક કેસોમાં આ પ્રયોગની અમે અજમાયસ લીધેલી છે, અને બીજી કોઇપણ ઔષધિથી સારા ન થતા હાથ, પગ ફાંડા થઇ જવાની સ્થિતિ સુધી પહોંચેલા બચકર કેસો પણ એનાથી સારા થયા છે. હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં દર વર્ષે કોલેરાથી અનેક મરણો થાય છે તો તેવા સ્થળોએ સસ્તી-અત્યંત સસ્તી-તદન મદત જેવી આ દવાનો વિશેષ પ્રચાર થવો ધટે છે.

કોલેરા સિવાય સાધારણ જાડા, અને મરડાના કેસોમાં પણ ડુંગળીના રસ સિવાય માત્ર બીજામાંનેજ આંખત્રી સાથે ખાડીને આપવાથી અજળ ફાયદો થાય છે,

સર્પદંશનો ઉપાય—બીજામાં સાપના ઝેરને દુર કરી શકે છે. એ વાત પણ શારંગધર સંહિતામાં સંજીવની ગુટિકાને સર્પદંશ ઉપર વાપરવાને કહેલું છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આ સિવાય એક

ચોગીરાજ કે જેમણે આવી જાતના અનેક કેસો સારા કરી અનેક મનુષ્યોના પ્રાણ જાળાયા હતા તેઓના તરફથી મળેલો ખાસ અનુભવનો પ્રયોગ નીચે મુજબ છે.

ખાખરાના મૂળ પાસે બે હાથ ઊંડો ખાડો ખોદી મૂળમાં ડગળી પાડી તેમાં ધીશ રા. ભાર બીલામાં ભરવાં, અને ડગળી કાઢતાં નીકળેલાં છોડીયાં તેની ઉપર દાખી ખાડો માટીથી પુરી દેવો. ત્યાર બાદ છ મહીનાઓ સુધી દર આઠ, આઠ દિવસે તે ખાખરાને પુષ્કળ પાણી પાવું. આ ખાખરા ઉપર જે કુત્ર આવે તે એકઠાં કરી રાખવા અને જેને સર્પદંશ થયો હોય તેને આ કુત્રો વાટીને તેમાં એક અતિવિષની કળીનું ચૂર્ણ ઊમેરીને વિષ નાશુદ્ધ થતા સુધી દર અર્ધ કલાકે એક તોલા જેટલાં આપવાં. દરેક વખતે આ કેસુડાં એક તોલા સેઈ તેમાં અતિવિષની એક કળી ઊમેરી ચૂર્ણ કરીને આપવું.

ખાખરાના મૂળમાં એક વખત પુરવામાં આવેલાં બીલામાંની અસર ત્રણ વર્ષ સુધી કાયમ રહે છે, અને તેથી દર ત્રણ, ત્રણ વર્ષે એના એ ખાખરાના મૂળમાં બીલામાં પુરવાનો પ્રયોગ ચાલુ રાખવાથી તે ખાખરા હમેશના માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

ખાખરાનાં મૂળોમાંના રસમાં ઝાડો, ઉલટી વિગેરે કોઈ પણ ઉપદ્રવ ક્યાં સિવાય સાપનું ઝેર નાશુદ્ધ કરવાની અજબ શક્તિ રહેલી છે, એ વાત આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં વર્ણવવામાં આવેલીજ છે, અને વળી બીલામાંનો સંયોગ થવાથી ખાખરાના એ શુભમં વૃદ્ધિ થાય એમાં પણ કંઈ આશ્ચર્ય થયા જેવું તથી.

વાયુનાં દરદો ઉપર ભીલામાંના નિર્ભય રીતે ઉપયોગ-
 વાયુનાં ઘણાં દરદો ભીલામાંના ઉપયોગથી સારાં થઈ જાય છે, એ
 વાત ઘણાં ખરાં મનુષ્યોથી અજાણી નથી, પરંતુ તેનું સેવન કરવામાં
 કેટલીએક જાતની મુશ્કેલીઓ રહેલી હોવાથી લોકો તેનો જોષએ
 તેવો લાભ લેઈ શકતા નથી. સર્વેથી મોટી મુશ્કેલી તો એ છે કે
 કેટલાંએક મનુષ્યોને ભીલામાં આપવાથી શરીર ઉપર કુટ્ટી નીકળે છે
 અને વળી કેટલાંએક મનુષ્યો તો એટલી બધી નાચુક પ્રકૃતિનાં હોય
 છે કે ભીલામાં ખાવાની વાત તો એક આજુએ રહી, પરંતુ તેને
 માત્ર સ્પર્શ કરવાથી પણ તેઓને તેની અસર લાગુ પડ્યા સિવાય
 રહેતી નથી. આમ હોવા છતાં પણ કેટલીએક વખતે તેઓને લાગુ
 પડેલો રોગ પણ એવી જાતનો હોય છે કે ભીલામાંના ઉપયોગ સિ-
 વાય તે જલદી નાચુક થઈ શકેજ નહિ. આવા સમયે ભીલામાંને
 વાપરવાની એક અજગ યુક્તિ એ છે કે:-ચાર, પાંચ શેર ભીલામાં
 લેઈ અધકચરાં ખંડાવી નખાવીને ખેતરના બે, ત્રણ ક્યારડાઓમાં
 ખાતર તરીકે નાંખવાં. અને પછી તે ક્યારડાઓમાં મેંથી વારી તેને
 દરરોજ પાણી પાવું, જેથી આઠ, દશ દિવસની અંદર તે મેંથીની
 લાજી તૈયાર થઈ જાય છે; જેનું શાક ખનાવીને દરદીને દરરોજ
 ખાવા આપવાથી સંધિવા, ઉપદંશમાંથી થયેલો પક્ષ્માત, આક્રો, વિ-
 ગેરે અનેક વાયુનાં દરદો મટી જાય છે અને ભીલામા ઉડી આવી
 તેની માડી અસર થવાથી ખીલકુલ ધારતી રહેતી નથી.

ભીલામાંના ખાતરથી મેંથી ઊગાડવી અને તેનાવડે વાયુનાં
 હડીલાં દરદો નિર્ભય રીતે સારાં કરવાં એ આર્ય વૈદ્યકની અદ્ભુત

ખૂખીની હરીદાષ કરી શકે તેવી યુક્તિ ખીજ દોષ પણ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં હોય એમ જાણવામાં નથી.

બહુ મોટા પછાડનો ઉપાય—કોઈ કોઈ સમયે અકસ્માતથી, અથવા એવાં કોઈ ખીજ કારણેથી માણસો પડી જાય છે, કોઈ ઉંચેથી પડે છે, અને કોઈ નીચેથી પડે છે એ વખતે શરીરને પડવાનો પછાડ લાગે છે જેની અસરથી શરીરમાં અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ થઈ આવે છે અને કેટલાએકને તો તેની અસર જીંદગી સુધી પણ પહોંચે છે. કોઈનું લોહો ખંધાઈ જાય છે. કોઈને સોજો ચડો જાય છે, કોઈને લોહીના ઝાડા કે ઉલટી થાય છે, કોઈને સખ્ત વેદના થાય છે, અને વળી કોઈને તાણુ, કે ધનુર પણ ઉપડી આવે છે. આવી જાતના પછાડો ઉપર હજારને ગોળ ખવડાવનાં, કાચાં તાંજાં નાળીએરાનું પાણી પીવાનાં, કેટલીએક જાતના લેપો લગાવવાનાં કે મુમ્મ ઘસીને પાવાનાં લોકોમાં સાધારણ રીવાજ છે અને તેથી હલકા પછાડોમાં સારો ફાયદો થાય છે, પરંતુ જ્યારે ખાસ વધારે પછાડ લાગ્યો હોય ત્યારે આવાં ઔષધોથી ખાસ ફાયદો થતો નથી અને તેથી તેવા સમયે કામ લાગે એવો એક ઉપાય “પ્રસિદ્ધભક્ત-લેખક વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ સુદરશ” એ સને ૧૯૧૨ના જુન માસમાં વૈદ્યકલ્પતરૂદ્ધારા પ્રગટ કર્યા હતા, જેનો કેટલાએક કેસોમાં અતુભવ લેતાં સંતોષકારક જણાયાથી તેઓનાજ શબ્દોમાં અત્રે આ પવામાં આવે છે.

જુનાગઢ પાસે ગીરનાર નામે બહુ જાણીતો પહાડ છે, તે પહાડ ઉપર પથ્થર ચઢી નામે બહુ જાણીતી જગ્યા આવેલી છે. તે જગ્યા પર

આજીવનમાં આચાર્યજીની જીવી જીવીતી જમ્યા છે. તેજમ્યાના ખગે-
ન્દ્ર સ્વામિ નામના મહંત હતા. એ સ્વામિ એક દિવસ પહાડની ટેકરી
ઉપર દિશાએ ગયા હતા, ત્યાંથી પાછા વળતાં પગ લપસ્યો, તેથી આ-
શરે સો હાથ નીચે ખામમાં પડી ગયા. જે ઠેકાણે પડયા ત્યાં પણ
અધે પત્થરોજ હતા, તેથી તેઓને આખા શરીરમાં બહુ પછાડ લાગ્યો,
ગીરનારની ખીણમાં પત્થરો ઉપર એટલે ઊંચેથી પડયા છતાં અંદગી
કેમ રહી શકે એ એક મુશ્કેલ સવાલ છે. પણ એ બનાવ એક ચ-
મત્કાર જેવો હતો અને એવા બનાવો ઘણી વખત કોઇ કોઇ ઠેકાણે
અન્યા કરે છે તે પ્રમાણે એટલે ઊંચેથી પડયા છતાં પણ તેઓના
શરીરનું કોઇપણ હાડકું બાગી ગયું નહતું, તથા આંખ, કાન, નાક,
માથું વિગેરે કોઇ પણ સ્થળે જખમ થયો નહોતો કે લોડી નીકળ્યું
નહોતું; પણ આખા શરીરમાં સખત પગાડ લાગી ગયો હતો, તેથી
તેઓથી જરાપણ હાલીયાલી શકાતું નહિ. કે પાણી પીના કે પેશાબ
કરવા પણ ઊડી શકાતું નહિ. આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓને
ડોળીમાં ધાલીને ખીણમાંથી ઉપર મકાનમાં લાવવામાં આવ્યા. એ પછી
જીનાપદમાં ખબર પડી ત્યારે તુરતજ ત્યાંથી દિવાન સાહેબ તથા
મોટા, મોટા અમલદારો અને ડોક્ટર ત્રિભોવનસિંહ વિગેરે ત્યાં
અયા અને મહંત મહારાજને કહ્યું કે તમારે ચાર, છ મહીના દવા-
ખાનામાં રહેવું જોઈશે. તમને ત્યાં અધી જતની સગવડ કરી આ-
પીશું; માટે પાલખામાં સુતે સુતે ત્યાં પધારો. વળી ખીજ નાગર
ગૃહસ્થોએ પણ એ મુજબ કહ્યું, કારણ ગીરનાર ઉપર એટલે અધે
દુર સુધી રોજ, રોજ જવું ચાલવું એ ડોક્ટર સાહેબની બની શકે
નહિ, તેજજ પગાડ એવો સખત હતો કે તેના મ.ટ વારે વારે દવા

વિગેરેની જે મદદ જોઈએ તે ગીરનાર ઉપર મળી શકે નહીં. ડોક્ટર ત્રિભોવનગરે કહ્યું કે હું બે, ત્રણ દિવસે તમારી પાસે આવી જઈશ, પણ એટલા વખતમાં તમારી સ્થિતિમાં વખતે કંઈ ગંભીર ફેરફાર પણ થઈ જાય, માટે તમે મીઆના કે પાંચખીમાં બેસીને નીચે જુના-ગઢ આવો તો સારું, પણ મહારાજે કહ્યું કે હાલમાં ત્યાં આવવાનું બની શકે નહિ, થોડા દહાડા પછી જરા આરામ થશે ત્યારે વાત-એ પછી કટલાક દહાડા ડોક્ટરની દવા લીની, પરંતુ એ પછાડ એવો સખ્ત હતો કે કાંઈ ફાયદો જણાયો નહિ. એ પછી તે મહારાજે પોતાની પાસેથી જુનાં પુસ્તકોમાંથી એક વૈદકની ચોપડી કહાડવા માટે પોતાના ચેલાને કહ્યું, તેણે નિશાની મુજબ ચોપડી શઢી આપી, તે ચોપડી આવાઓના હાથની લખેલી હતી તેમાં લખ્યું હતું કે:—જ્યારે બહુ મોટો પછાડ લાગે ત્યારે સાત બીલામાં લેવાં તે બીલામાંના કડકા કરી નાંખવા અને તેને ૧ શેર ધીમાં તળી લેવાં પછી તે ધીમાંથી બીલામાં બહાર ફેંકી દેવાં, અને ધીમાં ઘડોનો લોટ શેકીને ગોળ નાંખી શીરો બનાવવો અને તે શીરો ખાઈ જવો. તે પ્રમાણે દરરોજ સાત દિવસ કરવું, તેથી ગમે તેવો પછાડ લાગ્યો હોય તે મટી જાય છે. બીલામાંનો શીરો ખાવાથી તે ગરમ લાગે અને શરીરમાં કુટી નીકળે તો શરીર ઉપર બેંસનું ઢાણ ચોપડું અને ત્રણ કલાક તડકામાં બેસવું. તે પ્રમાણે ચાર દિવસ કરવાથી બીલામાં કુટ્યાં હોય તેની અસર મટી જાય છે. તેની ઉપર વગી તરતું તેલ, મરચાં, ગોળ વિગેરે ખૂબ ખાવું તેથી પણ બીલા-માંની અસર વહેલી મટી જાય છે. આ પ્રમાણે તે ચોપડીમાં લખ્યું હતું તે વાંચીને તુરત મેં બીલામાં મંબાળ્યાં અને તેનો શીરો બના-

એ, તે શીરો હું ખાઈ ગયો, તેથી તેજ દહાડે રાતે હું આરામથી
 ઊઘી શક્યો, આ રાત્રિ પહેલાં અડવાડીયું થયાં બીલકુલ ઊંઘ આવી
 નહોતી. એ પછી બીજે દહાડે પણ તે શીરો મેં ખાધો એટલે બીજે
 દહાડે રાતે હું કોઈની પણ મદદ વિના મારી મેળે પડખું ફેરવી
 શક્યો. તે અગાઉ હું મારી મેળે પડખું ફેરવી શકતો નહિ, પરંતુ
 ચાર, પાંચ જણા બહુ મહેનતે બહુ તબવીજ રાખીને પડખું ફેરવાવે,
 ત્યારે માંડમાંડ ફરાતું હતું, અને તેમ કરતાં જાણે મારો જીવ નીકળી
 જતો હોય તેવી વેદના થતી હતી તેને બદલે માત્ર બીજેજ દિવસે હું
 મારી મેળે પડખું ફેરવી શક્યો. એ પછી ત્રીજે દિવસે પણ મેં એ-
 વીજ રીતે સાત બીલામાંનો શીરો ખાધો તેથી તે દિવસે મારા શ-
 રીરમાં જરા ગરમી જણાવા લાગી અને પેશાબે ઊઠતી વખતે પ્રથમ
 ચાર, પાંચ માણસો મને બંને બાજુથી હાથ ઝાલીને ઊઠાડતાં હતાં
 તેને બદલે એક માણસના ટેકાથી હું બેઠો થઈ શક્યો અને તેના ટે-
 કાથી ખાટલામાં બેસી પેશાબ ન કરતાં નીચે ઊતરી પાસની ખાજમાં
 જઈ શક્યો. એ પછી ચોથે દિવસે પણ એ શીરો મેં ખાધો ત્યારે
 મને શરીરમાં વધારે ગરમી જણાવા લાગી અને આખું શરીર લાલ
 થઈ ગયું તથા તેમાં ઝીણી ઝીણી અળાછાઓના જેવી ફાડકીઓ કુટી
 નીકળી પણ તે દિવસે કોઈપણ માણસની મદદ વિના લાકડીના ટેકા-
 થી હું મારી મેળે પથારીમાંથી બેઠો થઈને ધીરે ધીરે ઓરડામાં ફરવા
 લાગ્યો અને બેચાર આંટા દેઈ શક્યો. એ પછી પાંચમા દિવસે બી-
 લામાંનો શીરો મેં ખાધો નહિ, કારણ કે આખા શરીરમાં બીલા-
 માંની અસર કુટી નીકળી હતી જેથી શીરો ખાવો બંધ કરી એ ચોપ-
 ડીમાં લખ્યા પ્રમાણે બેંસનું જાણુ શરીરે ચોળીને બપોર વખતે તડ-
 કામાં બેઠો. તે પ્રમાણે ચાર દિવસ કરવાથી બીલામાંની અસર મટી

મઈ અને દશ દિવસની અંદર હું પાછો તાજો અને યજ્ઞવાન થઈ
 ગયો, કારણ કે બીજામાંના લીધે મારા શરીરમાં બહુ કૌવત આવી
 ગયું હતું, તથા જઠરાગ્નિ પણ બહુ સુધરી ગઈ હતી. એ પછી જુ-
 નાગદના લોકો મારે માટે બહુ શ્રીકર કરતા હતા, તેમને મળવા મારે
 પગે ચાલી ગીરનાર જીનરીને હું જુનાગઢમાં ગયો, ત્યાં રસ્તામાં
 ડોક્ટર ત્રીભોવનદાસની ગાડી સામી મળી; ત્યારે તેઓને બહુ અજ્ઞ-
 થથી લાગી. તેઓને તો એમજ લાગ્યું કે આ તે સાચું કે સ્વપ્ન ?
 કાંઈ ભૂત ભુત થયું કે શું ? રવામીજી મહારાજ અહીંયાં ક્યાંથી ?
 આટલા દિવસોની અંદર તેઓ પથારીમાંથી ઉઠી શકેજ કેવી રીતે
 અને ગીરનાર ઉપરથી અહીંયાં આવી શકેજ કેવી રીતે ? માટે તે-
 મના જેવો આ કોઈ બીજો બાવો તો નહિ હોય ? આવી તેમને શંકા-
 ઓ થઈ જેથી ગાડી જમી રખતી મારી સામે જગા અજ્ઞયખીથી
 જોઈ રહ્યા, ત્યારે મેં જય સીતારામ કહ્યાં એ ઉપરથી તેમને ખાત્રી
 થઈ કે, આ છે તો ગીરનારવાળાજ મહારાજ ! તેથી અજ્ઞયખીથી
 સહુથી પહેલો પ્રશ્ન તેઓએ એ પૂછ્યો કે, તમે અહીં ક્યાંથી ? અને
 કેવી રીતે આવી શક્યા ? તમારો મંદવાડ છ મહીના સુધી મટી શકે
 તેવો નહોતો તેના બદલે આટલા દહાડામાં તમે ચાલી શકાછો, એ
 શું કહેવાય ?

એ સાંભળી મેં કહ્યું કે તમારી ડોક્ટરોની દવાઓ જુદી હોય
 છે, અને અમારી બાવાઓની દવાઓ જુદી હોય છે, એ પછી ડોક્ટરે
 કહ્યું કે, પણ વત તો કરો, શું થયું ? પગે મેં કહ્યું કે હું તમારે
 ત્યાં થોડીવાર પછી આવું છું ત્યાં બધી હકીકત તમને નિરાંતે કહીશ.

ચોરવાડમાં ચાર વર્ષ ઉપર અંગેન્ડ્રસ્વામિ પધારેલા હતા, ત્યારે

તેમણે પોતાના જાતિ અનુભવની આ વાત અમને રૂબરૂમાં કહી બતાવી હતી જેથી તેમાં કંઈ શંકા રાખવા જેવું નથી.

વૈદ્યરાજ મહાશય પઢીયાર તરફથી આ હકીકત પ્રગટ થમક પછી વૈદ્યકલ્પતરનાં કેટલાંએક ગ્રાહકોએ તેનો અનુભવ લેષ સંતોષકારક પરીણામ જાહેર કર્યું છે. તેમજ અમારા તરફથી પણ અજમાયશ કરતાં આ ઉપાય અકસીર જણાયો છે.

આ પ્રયોગમાં દરરોજ સાત બીલામાંનો શીરો ખાવાને કહેલું છે, પરંતુ દરદીની પ્રકૃતિ, દેશ, કાળ, બળ અને વયનો વિચાર કરીને જો યોગ્ય લાગે તોજ દરરોજ એટલાં બીલામાં વાપરવાં. પરંતુ જો એટલાં બીલામાં વાપરવાં યોગ્ય ન જણાય તો પછાડના હલકા, બારે સ્વરૂપના પ્રમાણમાં તેમજ દરદીની પ્રકૃતિ અનુસાર દરરોજ એકાદ, બે અથવા તો ત્રણ કે ચાર બીલામાંનો ઉપયોગ કરવો તેથી પણ ઇચ્છિત ફાયદો થશે.

ભોંયરીંગણી.

સં. કંટકારી, નિદિગ્ધિકા, સુદ્રા, વ્યાઘ્રી હિં. કટેરી, મટકટૈયા, લલુકટાઇ, બેગની મ. લુદરિંગણી ગુ. બેકી ભોંયરીંગણી બં. રુન્ડિકારી લા. *Solanum jacquini*.

વિવરણ—ભોંયરીંગણીના વેલા જમીન ઉપર પથરાયેલા હોય છે, અને તેમાંથી શાખાઓ નીકળી ચોતરફ ચાર, પાંચ ફીટના ઘેરા-વામાં છાતળાંની માફક ફેલાઇ જાય છે. એની શાખાઓ બહુધા આ-

કૌંઁવળી હોઁ તેના ઉપર તીખી અણીવાળા પીળાશ લેતા રંગનાં કાંટા હોય છે. પાંદડાં લાંબાં તથા કોર ઉપર કપાએલાં હોઁ તેના ઉપર પલુ કાંટા હોય છે. ડુલ શીકાં કે ઘેરા જાંબુડા રંગનાં અને ફળે જા થી ગા ઈંચ વ્યાસનાં હોઁ લીલાં હોય ત્યારે ઘોળા પટાઓ-યુક્ત હોઁ, પાકે છે ત્યારે પીળા રંગનાં થઈ જાય છે. આ વનસ્પતિ દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—આ વનસ્પતિ ક્ષેત્રે ટાળવામાં અત્યંત વખાણાય છે. અને તેથી ક્ષ, શરદી સાથેનો ક્ષ જવર, દમ, છાતીનું શ્વળ વિગેરેમાં અત્યંત વપરાય છે. જ્યારે છાતીમાં ક્ષ બરેલો હોય છે ત્યારે ભોંયરીંગણીનો ઊકાળો લેવાથી તે બહાર નીકળી જાય છે, તેમજ એનાં ફળોના ઊકાળામાં આઠ વાલ શેકેલી હિંગ અને તે-ડલોજ સિંધવ નાંખીને પાવાથી સખ્ત દમ પણ બેસી જાય છે. વળી તેમાં જવરઘ અને મૂત્રલ ગુણ પણ રહેલો છે અને તેથી તાવ-આંધી ઊત્પન્ન થયેલું સોજ સાથેનું જળોદર, લીવર અને ખરાળનો વધારો, મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રાશયની પથરીને પણ દુર કરે છે, આ કાર્યને માટે તેની વિવિધ બનાવટો વપરાય છે. તે પણ મૂખ્ય બનાવટો નીચે મુજબ છે.

કંટકારી અવલેહ—ભોંયરીંગણીનાં મૂળ સાડાબાર શેર લેઈ ખારીક ટુકડા કરીને તેઓને ખાંડી ખોખરાં ક્યાં પછી એસઠ શેર પાણી સાથે ઊકાળતાં જ્યારે સોળશેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી મળી લેઈ ફરીથી ઊકાળતાં જ્યારે છ શેર પાણી રહે ત્યારે તેમાં અઢીશેર સાકર, અને એક શેર ધી નાંખી મંદાગ્નિથી ઊકાળતાં

ચાસણી તૈયાર થઇ ચાટવા જેવો કઠીણ અવલેહ તૈયાર થાય ત્યારે ભોંય ઊતારી ઠંડુ થયે તેમાં ગળો, ચવટ, ચીત્રાનાં મૂળ, નાગરમોથ, કાકડશીંગી, લીંડીપીપર, કાળાં મરીઆં, સુંઠ, જવાસા, બારંગ મૂળ, રાસ્તા અને ષડક્યુરો એ દરેકનું ચૂર્ણ પાંચ, પાંચ તોલા ઉમેરવું અને તે સારી પેઠે ઠંડુ થયા પછી ખીજ દિવસે એક શેર મધ તથા વીશ તોલા વાંસકપુર અને તેટલીજ લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ઉમેરવું. આ અવલેહ દરરોજ સવારે તથા સાંજના ૧૧ થી ૧૨ બે તોલા જેટલો ચાટવાથી શ્વાસ, ખાંસી અને હેડકીનું દરદ નાશુદ થાય છે.

ભૂગુ હરીતકી—ચારસો તોલા ભોંય રીંગણીના પંચાંગને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઊકાવતાં જ્યારે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ગળી લેઇ તેમાં ચારસો તોલા ગોળ અને એકસો સારી ઊંચી જાતની મોટી હરડેનું ચૂર્ણ નાખીને પકાવતાં જ્યારે ચાટવા જેવી પાકની ચાસણી તૈયાર થાય ત્યારે તેમાં સુંઠ, મરીઆં અને લીંડીપીપર એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર, ચાર ૩૧, બાર અને તજ, તમાલ અને તથા એલચી એ દરેકનું ચૂર્ણ પેણો, પેણો તોલો ઉમેરવું, તેમજ ખીજ દિવસે જીનું મધ ચોવીશ તોલા મેળવવું. આ અવલેહ પણ દરરોજ સવાર, સાંજ ૧૧ થી ૧૨ બે તોલા જેટલો લેઇ ચાટવાથી તમામ જાતની ખાંસી અને દમના દરદમાં બહુજ ઊત્તમ અસર કરે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ એના સેવનથી જઠરાગ્નિની મંદતા, કમળો, કલ્મે જનનો વધારો, ગોળો, હેડકી, અર્શ, અરોગની વૃદ્ધિ, આફરો, મૂત્રાશ્મત, મૂત્રકૃચ્છ વગેરે દરદો પણ દુર થાય છે.

અત્યાર સુધી તો આ વનસ્પતિના વૈધક શાસ્ત્રમાં જતાવેલા

ગુણ દોષોની વાત થઇ, પરંતુ હવે તેના જડીબુટ્ટી તરીકે અનુભવમાં આવેલા ગુણોનો વિચાર કરીએ.

દાઢ દુઃખવાનો અકસીર ઉપાય—દાંતનું ઘણું સખત શુદ્ધ કે જે અદીણ, તળનું તેલ, કપુર, હિંગ કે એવાંજ બીજાં ઔષધોથી નથી બેસતું તે ફક્ત એકજ વખત ભોંયરીંગણીનાં બીજનો ધૂમાડો સેવાથી બેસી જાય છે. આ ધૂમાડો લેવાની રીત એવી છે કે એક કોડીઆમાં દેવતાના અંગારા ભરી તેમાં ભોંયરીંગણીનાં બીજ નાંખ્યા પછી તેના ઉપર એક ઘડો ઊંધો વાળવો અને તેનું તળીયું કે જે ઉપરની બાજુ રહેશે તેમાં એક કાળું પાડી તેની અંદર એરંડાનું જુગળું અથવા તો કોઇ બીજી જાતની નળી રાખી તે મારફતે તેને ધૂમાડો જે દાંતમાં કોતર પડ્યું હોય અગર જે દાંત દુખતા હોય તે-જાગ ઉપર લેવો.

અગ્નિમાંઘ અને પિત્તવિકાર ઉપર—આ ઔષધિમાં વળી જરૂરાગ્નિ વધારવાનો અને પિત્તને નાબુદ કરવાનો ગુણ સમાએશે છે એવું પણ અનુભવમાં આવ્યું છે, અને આ કામ માટે તે એવી રીતે વપરાય છે કે:—

એનાં સારાં પાટલાં રજો લાવી તેમાંથી બીજ કાઢી નાંખી બાકી રહેલાં ફાતરાંને સિંધાલુણ નાંખેલી છાશમાં ઊકાળી સૂર્યના તાપે સૂકવવાં. ત્યાર પછી દરરોજ રાત્રિએ સિંધાલુણ નાંખેલી છાશમાં તે એને બીજવી રાખવાં અને દિવસના સૂકવવા. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કર્યા પછી તેએને બીમાં શેઠીને દરરોજ સવાર, સાંજ બે તોલા જેટલાં ખાવાં.

ભાંગરો.

સં. ભંગરાજ, માર્કવ. કેશરાજ, હિં. ભંગરા, મ. માક્ર,
ખં. ભીમરાજ લા. Eclipta Alba.

વિવરણ—ભાંગરાના છોડવા ચોમાસે ધણા જોવામાં આવે છે, તેમજ તે બીનાશવાળી જગ્યાએ ખારે માસ પણુ હોય છે. એના છોડવા ના થી બે ફીટ જેટલા લાંબા થતા હોય તેઓ પૈકી કેટલા એક બીમા વધે છે, પરંતુ બાકીના ધણા ખરા જમીન ઉપર પથરા-એલાજ હોય છે. એની શાખાઓ ચળકતી, લીલી, કાળી કે જાંબુડી હોવા લેતી હોય તેની ઉપર સફેદ રંગની સખ્ત વાળની ફાંજ હોય છે. પાંદડાં એકથી ત્રણ ઇંચ લાંબાં અને ના થી એક ઇંચ પહોળાં હોય તેઓને ચોળવાથી તેમાંથી કાળાશ લેતો લીલો રંગ નીકળે છે જે ચોડાજ સમયમાં કાળો પડી જાય છે. એનાં ફુલો ધોળા રંગનાં ઝીણાં અને રંગો કાળાં હોય છે. આ પ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ છે.

કેટલાએક ગ્રંથકારો ધોળાં, પીળાં અને કાળાં ફુલવાળો એમ ત્રણ જાતનો ભાંગરો થાય છે, જેમાં ધોળો જાતને કેશરાજ કહે છે અને કાળી જાતનેજ ખરા ભાંગરો માની તેમાંજ રસાયન ગુણો રહે-લા છે એમ માને છે, પરંતુ કાળાં ફુલવાળો ભાંગરો આજ સુધી કોઈ પણુ રથજો જોવામાં આવ્યો નથી માત્ર તે બહારી નારાયણની પેલી તરફ કેલાસ પર્વતની તળેટીમાં થાય છે એવું યોગી મહાત્મા-ઓના મુખથી સાંભળવામાં આવે છે. કેટલાએક તો ત્રણી કહે છે કે ખરી રીતે જોતાં તો ભાંગરાની કાળી જાત પૃથ્વી ઉપર હયાત છેજ નહિ, પરંતુ ધોળાં ફુલોવાળા ભાંગરાની સફેદ પાંખડીઓ ખરી ગયા

પછી તેનો જે નીલ કે કાળા રંગનો ભાગ રહે છે તેનેજ લોહા કાળા કુલો સમજીને ધોળાને બદલે કાળી જાતનો ભાંગરો સમજો છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિ વેત્તાઓમાં ચાલતા મતભેદનો નિર્ણય હજી સુધી થયો નથી, અને તેથી પૈલો દરેક કાર્યમાં ધોળા ભાંગરાનેજ ઉપયોગમાં લે છે. ભાંગરો જળની સમીપ થતો હોવાથી કેટલાએક તેને જળ ભાંગરાના નામથી પણ ઓળખે છે. પ્રાચિન વૈદ્યક ગ્રંથોમાં ભાંગરાને કફ, વાયુ, કૃમિ, દમ, ઉધરસ, સોજ, પાંડુ, કોટ, નેત્રરોગ, શિરો રોગ, વધરાવળ, ખરજ વિગેરેને નાશ કરનારો માનવામાં આવ્યો છે, તો પણ હાલતા શોધકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમાં ઇંચેજ ઔષધ “ટેરકસેકમ” ની માદક પિત્તની શુદ્ધિ કરનાર, કેશને વધારનાર અને આયુષ્યને લંબાવનારા ગુણો મુખ્યપણે રહેલા છે. એમ અનુભવમાં આવ્યું છે. આ દારોના માટે જો કે તેની વિવિધ બનાવટો વપરાય છે તોપણ તેઓમાં નાચેની મુખ્ય છે.

રસ મંડુર—શુદ્ધ ગંધક આઠ તોલા અને બે તોલા શુદ્ધ પારો લેઈ ખરજમાં નાંખી તેઓને એક આખો દિવસ સારી પેઠે ખરજ કરી પછી એક લોહાની કઠાઈમાં નાંખી તેમાં હરડેનું ચણું સોળ તોલા, આઠ તોલા મંડુર ભરખ અને એકત્રીસ અઢીવીશ તોલા ભાંગરાનો રસ નાંખી લોહાના દસ્તાથી ધુંટતાં જ્યારે રસનો ભાગ સુકાઈ જાય ત્યારે વાસણમાંથી કાઢી લેઈ એક કાચની ખરજીમાં કે ધીથી રીઠા થએલા માટીના વાસણમાં ભરી રાખવું.

દરરોજ સવાર, સાંજ આ ઔષધ ચારથી છ વાર જેટલું લેઈ ના તોલો ધી અને ન તોલો મધ સાથે મેળવીને ચાટવું અને તેના

હિપર કેવળ દુધ ભાતનોજ ખોરાક રાખવો જેથી પિત્તની શુદ્ધિ થઈ જઈરાગિન પ્રદીપ્ત થાય છે અને જમ્યા પછી આવતું શાળ, અમ્લપિત્ત, જમ્યા પછી થતી ખાટી ઉલટી, ખાટા ધચરકા, છાતીની બળતરા, બરોળ, બચકર કમળો, લીવરનો વધારો વિગેરે દરદો નાશુદ થાય છે.

ભુંગરાજ તૈલ—જળભાંગરાનો રસ સોળશેર, ત્રિક્ષણાં એટલે હરડે, બહેડાં તથા આમળાંને સરખા વજને લેઈ ચારગણા પાણી સાથે ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લીધેલો પાણીનો ઉકાળો આદ્યશેર, ગાયનું દુધ આદ્યશેર, તલનું તેજ આદ્યશેર અને કમળની નાળ, કમળની જડ, મજ્જક, સુરભો, ગળી, કમળકાકડી, પુકચુરો, નાગરમેથ, સાટોડીનાં મૂળ, હરડે બહેડાં, આમળાં, ભાંગરાનાં મૂળ, ચણોડીનાં ખીજ, નાગફસર, લોઢાના કાટોડાં આંખાની ગોઠલી, અનંતમૂળ, ધર્જીલા, ઉપગ્રેટ, જેડીમધ, કંટાસ-ળીઓ, દેવદાર, પદ્મક, વીરણનાવાળા, રતાંજળી, તમાલપત્ર, મેંદીનાં ખીજ, વરીઆળી, સતાવરી, વડની વડવાછ, ગોરોચન, મોરથુથુ, ઈન્દ્રિયારણીનાં ખીજ, કેવડો, જટામાંસી, કમળનાં કુત્ર, બસુંદીનાં કુત્ર, બહેડાંનાં ખીજ, રાસનામૂળ, ગેરૂ, દારૂહળદર, રસાંજન, પોયણાં, આસંધ, ત્રિદારીકંદ, ડોડી, લાખ, રતાંજળી, કેળનો કંદ, અગર, લોધર, દાથી દાંતને બાળીને કરવામાં આવેલી રાખ એ દરેક ચીજ ચાર ચાર તોલા લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી પછી પાણી સાથે ખૂબ ઘુંટીને બનાવેલી લુગદી એ બધાંને એક લોઢાની કઢાઈમાં નાંખીને ધીમદ તાપથી ઉકાળતાં જ્યારે રસનો ભાગ બળી જઈને તેજ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારીને ગળી લેવું.

આજકાલ બનરમાં વિધવિધ મોહક નામવાળાં પરંતુ પરીણામે સુકશાન કરનારાં જે અનેક જાતનાં “હેઅર આઈસો” વપરાય છે, તેઓના કરતાં આ તેલને જે દરરોજ માથામાં નાંખવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે તો માથાની ખરજ, ખોડો, ઊંઘરી, ટાલ ચિમેરે દરદો દુર થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ અકાળે ઘોળા થઈ ગયેલા વાળ પુનઃ કાળા થાય છે, વાળનાં મૂળ મજબુત થવાથી ખરી જતા વાળ અટકે છે, કેશનો રંગ કાળા બ્રખર જેવો ચગકતો સુશોભિત થાય છે, ટુંકા થઈ ગયેલા વાળ અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે, ટાંચની જાઓ પુનઃ કેશની ઉત્પત્તિ થાય છે, મગજ અને આંખની ગરમી દુર થાય છે, દષ્ટિનું તેજ અને મગજની કાર્ય કરવાની ઉત્સાહશક્તિ વધે છે અને બીજા પશુ અનેક પ્રાયદા દષ્ટિગોચર થાય છે.

ભૃંગરાજ રસાયન—તાજ ભાંગરાને વાટીને કાઢામાં આ-વેસો સ્વરસ દરરોજ પ્રાતઃકાળમાં એક રા. ભાર પીવો અને ખોરાકમાં માત્ર દુધ પીનેજ રહેવું. એ પ્રમાણે એક મહીનો એ રસનું સેવન કરવાથી શરીર નિરોગી થાય છે, અને બળ, કાન્તી, વિગેરેમાં વધારો થઈ આયુષ્ય લંબાય છે એમ અનેક પ્રાચિન વૈદ્યોનું કહેવું છે.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—સોઢાના કે બીજાં વાસણમાં બકરીનું દુધ અને ભાંગરાનો રસ એ એ ચીજો સરખા ભેગે નાંખી સૂર્યના તાપે ગરમ કરી નાકવાટે સુંઘવાથી આવાશીથીનું દરદ નાશ પામે છે.

વીંછીના ઝેરનો અકસીર ઉપાય—આ ઔષધ વળી વીંછીના દરદ માટે એક અકસીર ઇલાજ છે એવું આજકાલના શોધકોના

અનુભવમાં આવ્યું છે અને તેથી તેના સર્વાંધ લખતાં ઇન્ડિયન
રેકૉર્ડસ ઍન્ડ ફૂસના કર્તા જણાવે છે કે—

The leaves form an excellent remedy for scorpion stings, they are bruised and rubbed on the painful and inflamed part around the bite and then lightly applied to the wound it self; by so doing they are said to draw forth all the poison from the wound.

લાંગરાનાં પાંદડાં એ વીંછીના ડંખ માટે એક અતિ ઉત્તમ ઇલાજ છે, અને તે એવી રીતે વપરાય છે કે પાંદડાંને સારી પેંડે કચરીને ડંખના લીધે જેટલા ભાગમાં સોળે આવેલા હોય અપર તેા ખીડા થતી હોય ત્યાં સુધી ઘસવામાં આવે છે. આ રીતે ઘસવાથી આજુબાજુના ભાગમાંથી વેદના શ્મી જમીને માત્ર ડંખમાંજ ખીડા રહે ત્યારે આ ઔષધિને ડંખ ઉપર પણ સારી પેંડે ઘસવામાં આવે છે અને તેમ કરવાથી ડંખમાંથી પણ બધું જોર નીકળી જાય છે તેમ કહેવાય છે.

મમીરા.

હિં. મમીરા. તીતા. લા. Coptis Teeta.

[વવરણુ —આ વનસ્પતિની નર અને માદા એવી બે જાતો થાય છે, તેમાં નર જાતીને મમીરાના નામથી અને માદાને મમીરોન્ક નામથી ઓળખવામાં આવે છે, આ બે પૈકી એક જાત ગુજરાત, કાઠિયાવાડ કે દક્ષિણમાં થતી નથી, પરંતુ મમીરા હોવા અસા-

મથી પૂર્વે મસ્મીના પહાડોમાં અને મમીરીના છોડવા આખા શમશી-
તોખ્યુ હિમાલયમાં એટલે બદરીનારાયણ, નેપાળ, ભૂતાન વિગેરે સ્થ-
ળોએ જાગે છે. આ બન્ને વનસ્પતિઓ જો કે એકજ એટલે આતિ-
વિષ, વછનાગ અને મોરવેલના વર્ગની ઔષધિઓ છે તોપણ તેઓ-
ના ગુણમાં ભેદ હોવાથી આપણે તેઓનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરીશું.

મમીરાના છોડવા ન્હાના, ડાંડી વગરના અને બહુ વર્ષાયુ
અનેક મૂળોવાળા થતા હોઈ તેઓ શેવાળથી આગ્રહાદિત થયેલાં
વૃક્ષોનાં થડો પાસેની જમીન ઉપર જાગે છે, એનાં મૂળોમાં શેવા-
ળથી ગીચ ઢંઢાએલાં હોઈ તે સોનેરી પીળા રંગનાં, કઠીણ રેસા-
ઓવાળાં અને સ્વાદમાં કડવાં હોય છે. દરેક મુળ ઉપરથી એક
ચારેક ઇંચ લાંબી સળી નીકળે છે તેના ઉપર ગાજર કે ધાણાની
માફક કતરાયેલાં ત્રણ સ્થળે વિભાગિત લીસાં પાન હોય છે. પાંદ-
ડાના આ દરેક વિભાગો બેથી ત્રણ ઇંચ લાંબા, ભાલાના જેવી
આકૃતિના અને બહુ વિભાગિત હોઈ અંદર ખંચાતા હોય છે,
એના છોડવામાં પાન જેટલી લાંબી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીક-
ળે છે અને તેના ઉપર સફેદ રંગનાં ન્હાનાં ફુલો આવે છે. એનાં
ફુલો ન્હાની શીંગો જેવાં અને ધણાં સુક્ષ્મ ખીજવાળાં હોય છે. ખીજ
ઉપર કાળા રંગનું અને બટકણું કવચ હોય છે.

કુપર સાહેબ કહે છે કે:—મમીરાનાં મૂળોમાં મીસ્મી લોકો
ચોમાસાની આખરે બેળાં કરે છે અને તે વાંસના સુંડલામાં ભરીને
સાદીઆમાં લાવે છે, ત્યાં આસામી તથા બંગાલી વેપારીઓ ઘણી
આતુરતાથી ખરીદ કરી લે છે.

મમીરીના છોડવા મમીરા કરતાં મોટા એટલે ચારથી આઠ શીટ

જિંયા વધે છે. એનાં પાંદડાં પણ જો કે વિભાગિત હોય છે, પરંતુ એ વિભાગો મમીરાનાં પાંદડાં કરતાં ન્હાના એટલે ફેથી ફે ઇંચ અથવા તો વધારેમાં વધારે એક ઇંચ લાંબા હોય છે અને તેના આકાર ગોળાકાર હોય છે. પુષ્પો ધારણ કરનારી સળી પણ આ વનસ્પતિમાં ધણા ફાંટાંએવાળી આવતી હોઈ તેના ઉપર ઘોળાશ લેના શીકલી-લા રંગનાં અથવા તો જરા જામુંડી છાયા લેતાં ફુલો આવે છે. ફળો શીંગો જેવાં, ન્હાનાં અને લાંબગોળ હોય છે અને મૂળીઆનો રંગ પીળો હોય છે.

એનાં મૂળીઆની મમીરીને નામે જો કે ક્રમાંબિથી નિકાશ થાય છે, તોપણ આગળ જતાં ખીજ વેપારીઓ તેને મમીરાના નામે વેચે છે અથવા તો મમીરાનાં મૂળીઆમાં ભેળસેળ કરે છે. આ સિવાય ખીજ પણ થોડીએક એવી વનસ્પતિઓ છે કે જેઓનાં મૂળીયા મમીરીનાં મૂળીઆને મળતા આકારનાં થતાં હોવાથી મમીરાને નામે ખજારમાં વેચવામાં આવે છે. પરંતુ મમીરીમાં પણ મમીરાના જેટલો ગુણ નથી તો પછી આવાં જળતા મૂળીઆમાં તો હોયજ કયાંથી ?

મમીરાના ગુણદોષ અને ખરા ખોટા માલની પરીક્ષા વિષે લોકોમાં વિધવિધ વાતો ચાલે છે. કોઈ કોઈ કહે છે કે:—કાગરાના પાંછા ઉપર પાણીનું ટીપું મુકી મમીરાની જડ ધસવાથી જો તે પીછું ધોળું થઈ જાય તો મમીરો સાચો છે એમ સમજવું, ત્યારે ખીજઓ કહે છે કે:—ગળીથી રંગેલા કપડા ઉપર જરા પાણી ચોપડી પછી તેના ઉપર એ મૂળીયું ધસવાથી જો ગળીનો રંગ નાશ પામીને તે કપડું સફેદ થઈ જાય તો મમીરો ખરો સમજવો.

જો કે લોકોની આવી માનિનતા છે, પરંતુ તે ઉપરથી કંઈ મમીરાની ચોક્કસ પરીક્ષા થઈ શકે નહિ, કેમકે ગમે તે જાતનાં મૂ-

ળીઆને નાષ્ટ્રીક એસિડ એટલે સુરાખારના તેજમ વિગેરેના પટ દીધેલો હોય તો તેના લીધે પણ આવી કાળી ચીજો ઘોળી થઇ શકે છે અને તેથી ધણાખરા લુચ્યાવેપારીઓ ખરા મમીરાને નામે આવી ચીજો આપી આપણને ઠગે તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પણ નથી.

મમીરાની પરીક્ષા માટે જેમ વિધવિધ વાતો ચાલે છે, તેમ તેના ગુણદોષો માટે પણ અનેક ગર્ખા ચાલે છે. ધણાખરા વૈદ્યોનું એવું માનવું છે કે તે દરેક જાતનાં આંખનાં દરદોના માટે ચોક્કસ ઇલાજ છે અને તેથી જો ખરા મમીરો હાથ આવે તો કોઈને પણ અંધાપો ભોગવવાનું કંઈપણ કારણ રહે નહિ. આ વાતમાં કેટલું સત્ય છે તેનો અનુભવ તો જો કે અમને આવ્યો નથી. પરંતુ અતેજ સાધુ, સંતમહાત્માઓના મુખથી સાંભળ્યું છે કે તે ઝામરવાના માટે અકસીર ઇલાજ છે, અને તેને આંખમાં આંજવાથી સઘળો દોષ બહાર ખેંચાઈ આવીને આરામ થાય છે. વળી સિદ્ધોષધિ સંગ્રહ નામના એક પ્રાચિનગ્રંથમાં પણ વાંચવામાં આવ્યું છે કે:—ઝિતમ સુરમે, બીમસેની કપુર, કેસર, વગેરે વીંધેલાં મોતી અને કવખાપરીયું એ સરખા ભાગે લેઈ તે બધાંની ઝરાખર મમીરો મેળવી ખરલમાં નાખી સાત વિવસ સુધી ઘોળી સાટોડીના રસમાં ખરલ કરીને રાખી મુકવું આ ઔષધિનું આંખમાં અંજન કરવાથી દરેક જાતનાં આંખનાં દરદો દુર થાય છે.

આ પ્રમાણે મમીરાની પરીક્ષા અને તેના ગુણદોષ બદલ વિવિધ વાદવિવાદ ચાલે છે અને તેથી તેમાં સત્ય શું છે ? તે બદલ અનુભવી વિદ્વાનો તરફથી નિર્ણય થવાની જરૂર છે.

રૂદ્રાક્ષ.

સં. રૂદ્રાક્ષ, ભૂતનાશન, હિં. રૂદ્રાક્ષ, મ. રૂદ્રાક્ષ, ખં. રૂદ્રાક્ષ,
લા. દલ્યોઠાર્પસ ગેનીટ્રસ.

વિવરણુ—રૂદ્રાક્ષનાં વૃક્ષો ધણું કરીને આ દેશમાં નહિ, પરંતુ
હિમાલયની તળેટીમાં એટલે નેપાળ ભૂતાન તરફ થાય છે, પરંતુ
તમામ આચાર્યો, શિવ ઉપાસકો તેમજ સાધુ સંતો તેનાં બીજ કે
જે રૂદ્રાક્ષના નામથી ઓળખાય છે તેની માળા બનાવી ધારણ કરતા
હોવાથી દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોશ અને ઉપયોગ—રૂદ્રાક્ષ ખાટી, ગરમ, વાયુને હર-
નાર, કફને ટાળનાર, માથાનાં દરદોને શમાવનાર તથા ભૂત અને
અહ પીડાને દૂર કરનાર છે એમ નિવંદોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે,
પરંતુ એ શિવાય જડીબુટ્ટીઓ સર્વધિ શોધખોળ કરનારાઓને તેના
જે અમુલ્ય ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે તે નીચે મજબ છે.

કોલેરાના ઉપદ્રવવાળી રૂતમાં જેમ ત્રાંબાની ચકતીઓ ધારણ
કરી રાખવાથી કોલેરા લાગુ પડવાની ધાસ્તી રહેતી નથી, પપીતા
ધારણ કરવાથી જેમ પ્લેગથી મુક્ત રહી શકાય છે, તેવીજ રીતે
ઓરી, અછબડા કે બળીઆનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય તેવા સમયમાં
રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી તે દરદો લાગુ પડી શકતાં નથી એ વાત અ-
નુભવસિદ્ધ છે, અને તેથી જો ત્રાંબાના વાળામાં પપીતા અને રૂદ્રાક્ષ
પરોલીને તૈયાર કરવામાં આવી હોય એવી એક માળા દરરોજ ગળે
પહેરી રાખવામાં આવે તો કોલેરા, પ્લેગ, તેમજ ઓરી, અછબડા,

બળીઆ વિગેરે પ્રાણુધાતક દુષ્ટ રોગોના પંઝામાં સપડાવાની વિશેષ ખારતી રહેતી નથી. એ કંઈ આર્ય વૈદકની જેવી તેવી શોધ, જેવો તેવો ઉપકાર કહેવાય નહિ.

કેટલાએક ડોક્ટરોનું એવું માનવું છે કે:—આપણા શરીરમાં જે વીજળી રહેલી છે તેનું પ્રમાણુ ઓછું થવાથીજ રોગ થાય છે, તમારે યોગીઓ કહે છે કે શરીરમાંથી પ્રાણુતત્વ ઓછું થવાથીજ રોગ થાય છે. રૂદ્રાક્ષ, તુળસી વિગેરેની માળાઓ ધારણ કરી રાખવાથી આ વીજળી કહો કે પ્રાણુતત્વ કહો તે નિયમમાં આવે છે અને તેથી શારીરિક તેમજ જિન્માદ, અપરમાર વિગેરે ભૂત, પ્રેત કે અહ પીડાથી બિતપન્ન થતાં દરદો અટકે છે.

આ સિવાય વળી આ ઔપવમાં એક અમૂલ્ય ગુણુ એ જોવામાં આવ્યો છે કે:—જાગડોની છાતીમાં કદ સજ્જડ ચોટી બેડો હોય અને તેની સાથે વળી આવિકી કે ખેંચતાણુ લાગુ પડવાથી જીવવાની આશા છોડી હોય તેવા સમયમાં પણ દર પાંચ પાંચ, દશ વિનિટના અંતરે રૂદ્રાક્ષના બે, ત્રણ મણુકા લેધ ઝીણા વાટીને બાતોલા મધ સાથે ખૂબ ખરલ કરીને તે જાગડોની માતાના ધાવણુમાં મેળવીને પાંચથી ઉલટી વાટે છાતીમાંથી બધો ચીકણો કદ નીકળી જઈ એક કલાકની અંદર આરામ થાય છે.

રોઝનાં લીંડાં.

વિવરણ—રોઝ એ ગાયના જેવું ચોપણ પ્રાણી થતું હોઈ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી.

ગુણ દોષ અને ઉપયોગ—આર્ય વૈદ્યોમાં ઓષધ તરીકે આ પશુનાં કોષપણ અંગ, પ્રત્યંગનો કે મળ સૂત્રનો ઉપયોગ થતો હોય તેમ જણાતું નથી, પરંતુ જડો બુટ્ટીઓ સગાંધિ શોધ ખોળ કરનારાઓને તેના મળમાં એટલે લીંડાંમાં નીચેના અદ્દભુત ગુણ માલુમ પડ્યો છે.

ધણી ખરી સ્ત્રીઓને શરીરમાં રતવા કે ઉપદંશની ગરમીની અસર હોય છે જેના લીધે તેઓને ગર્ભ રહેતો નથી. અગર જે રહે છે તો થોડાજ મહીનાઓમાં ગર્ભસ્ત્રાવ થઈ જાય છે, અથવા તો બાળક જન્મીને મરી જાય છે. આવી સ્ત્રીઓ પૈકી જેઓને ગર્ભ ન રહેતો હોય તેવી સ્ત્રીઓ રોઝનાં લીંડાં કે સુકાં તાજાં લીંડાં દરરોજ ત્રણથી ચાર જેટલાં લેઈ ચોવીશ કલાક સુધી બા શેર પાણીમાં ભીંજવી રાખ્યા પછી બીજે દહાડે સવારના એ લીંડાંને તેજ પાણી સાથે વાટીને પછી પાણીને કપડાવડે ગાળી લેઈને તેમાં સાકર નાંખીને પીએ અને ખાટા, ખારા, તીખા ખોરાકનો ત્યાગ કરે તો બે, ત્રણ મહીનાઓની અંદર તેમના શરીરમાંથી ગરમી અને રતવાની અસર દુર થઈને ગર્ભાશય ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય થાય છે. જે સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યા પછી અધુરે ગર્ભસ્ત્રાવ થઈ જતો હોય તે સ્ત્રીએ આ લીંડાંનો ઉપયોગ કરવાની રીત એવી છે કે:—ગર્ભ

રક્ષાની ખાત્રી થાય ત્યારથી એટલે બીજા મહીનાથીજ દર મહીનાની શરૂઆતમાં ત્રણ દિવસ સુધી આ લીડા ઉપર બતાવ્યા મુજબ રીતથી પીવાં અને નવ માસ પુરા થાય ત્યાં સુધી એ ક્રમ ચાલુ રાખવો. વળી ચોથો મહીનો શરૂ થાય ત્યારથી એ ઉપરાંત બીજા એક ઔષધનું સેવન પણ ચાલું રાખવું, એ ઔષધ એ છે કે દરરોજ સવારના એક રૂા. બાર જરાનું ચૂર્ણ લેઈને તેમાં તેટલીજ સાકર તથા ઘી મેળવીને ચાટી જવું, જરૂં દરેક મહીને ખાવાનું નથી, પરંતુ ચોથા માસની શરૂઆતથી દરરોજ ચાલુ કરવું અને તે પાંચમા માસની આખર સુધી જરૂર રાખવું.

આ ઔષધ અમે ઉપર કહેલાં દરદોથી પીડાતી વીરોધ સ્ત્રીઓને આપી તેનો અનભવ લેતાં સંતોષકાન્ક પરીણામ આપ્યું છે, અને તેથી તેનો ઉપયોગ કરવા દરેક સુસ્ત જનોને બક્ષામણુ કરીએ છીએ.

રોહિડો.

સં. રોહિતક, પ્લીહાધાતી, દાડિમ પુષ્પ સંચક હિ. રોહિડા,
મ. રોહિડા બ. રોહા. રચના, હરિણુહાડા, પિત્તરાજ લા. Amoorah Rohituk, Ander scnia Rohituka.

વિવરણ—રોહિડો કે જે કેટલીએક સ્થળોએ રગત રોહિડાના નામથી પણ ઓળખાય છે તેનાં વૃક્ષો દશથી વીશફુટ ઊંચાં થાય છે. એનાં પાંદડાંનો આકાર દાડમડીનાં પાંદડાંને મળતો હોય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ફુલો પણ દાડમડીનાં ફૂલોને મળતાંજ આવે છે. આ વૃક્ષો સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે જેથી વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી.

ગુણ દ્રાવ્ય અને ઉપયોગ—આ ઔષધિમાં રક્તશોષક, રક્ત-
પોષિક વાતહર, ક્ષયક્ર તથા સારક ગુણો રહેલા છે અને તેથી તે
બરોળ અને યકૃતનો વધારો, ગોળો, બિદરરોગ, કૃમિ, ગડ, ગુમડ,
મેદ, શૂળ, આક્રોશ, નેત્રરોગ, કર્ણુ રોગ વિગેરેને દુર કરે છે એવું
નિષંદોમાં લખવામાં આવ્યું છે, તોપણ બરોળ અને યકૃતનો વધારો
દુર કરવાનો તેમાં ખાસ ગુણ રહેલો છે એવું છેક પ્રાચીન કાળથી
આજ સુધીના વૈદ્યોના અનુભવમાં આવ્યું છે, અને તેથી એવાં દરદે
ઉપર તેની વિવિધ અનાવટો વપરાય છે જેઓ પૈકી નીચેના પ્રયોગો
મુખ્ય છે.

રોહિત કારિષ્ટ—રોહિડાની અંતર છાલ ચારસો તોલા લેઈ
ખાંડી ખોખરી કરીને ૪૦૯૬ તોલા પાણી સાથે બિદારતાં બ્યારે
૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે બિતારી ગળી લેઈ પછી તે
પાણીમાં ૮૦૦ તોલા જીનો ગોળ, ચોસઠ તોલા ધાવડીના કુડોનું ચૂર્ણ
તથા સુંઠ, મરીઆં, લીંડી પીપર, ચિત્રાનાં મુળ, ચવક, તજ, તમા-
લપત્ર, ધલાયચી, હરડે, બહેડાં, આમળા એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર, ચાર
તોલા નાંખી એક ચીનાઈ માટીનો બરણીમાં ભરી વાસણનું મહોડું
બંધ કરો એક મહીનો રાખી મુકયા પછી કપડાથી માળી લેઈ ઉષ્ણ
યોગમાં લેવું.

દરરોજ સવાર, સાંજ આ ઔષધ એકથી બે ૩. બાર જેટલું
લેઈ ચાર ગણા પાણી સાથે મેળવીને પીવાથી બરોળ અને કાળજીનો
વધારો દૂર થાય છે, તેમજ અર્શ, સંગ્રહણી, પંડુ, હૃદય રોગ, ગોમેદ,
કોઠ, સોજા, સંધિવા વિગેરેમાં પણ ફાયદો થાય છે.

રોહિતકાદિ ક્વાથ—રોહિડાની અંતરછાલ, ભોંયરીગણીનાં મૂળ, ઊભી રીંમણીનાં મૂળ, શરપંખાનાં મૂળ, કડુ, કરીયાતું, અતિ-વિષમતી કળી અને હરડે એ ચીજો સરખા ભાગે લેષ ખાંડી નડેા છૂંકા કરી રાખવો. દરરોજ સવારના આ ભૂંડા ચાર તોલા લેષ એસઠ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગાળી લેષ તેમાં બે વાલ જવખાર અને તેટલુંજ લીંડી પીંપરતું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી બરોજનો વધારો દૂર થાય છે.

રોહિતકાદિ ચૂર્ણ—રોહિડાની અંતરછાલ, જવખાર શરપંખાનાં મૂળ, લીંડીપીંપર, દેશી કરીયાતું, કડુ, મોથ, ખડસલીઓ, નવસાગર, અતિવિષમતી કળી અને સુંઠ એ ચીજો સરખા ભાગે લેષને કરેલું ચૂર્ણ દરરોજ સવાર, સાંજ ના થી ના તોલા જેટલું લેષ તેના ઉપર ભોંયરીગણી અને હરડે સમ ભાગે લેષને કરેલો ઉકાળો પીવાથી કાળજનો તેમજ બરોજનો વધારો દૂર થાય છે.

આ તો રોહિડાની વૈદ્યકીય બનાવટોનું વર્ણન થયું. પરંતુ હવે તેના જડીબુટ્ટી તરીકે અનુભવમાં આવેલા ગુણોનો વિચાર કરીએ.

મૂઠમારતું અમૂલ્ય ઔષધ—રગત રોહિડાનાં મૂળ અને પાતળી શાખાઓની અંતરછાલનો પાણી સાથે ઉકાળો કરીને તેમાં દુધ મેળવીને પછી જેને મૂઠમાર લાગ્યો હોય અને તેના લીધે હાડકાં કચરાઈ ગયાં હોય અથવા તો લોહી બંધાઈ ગયું હોય કિંવા પડી જવાથી સખ્ત ધન યર્ષ હોય તેને પાવાથી બંધાઈ ગયેલું લોહી છુટું પડી, હાડકાંની વેદના ટળી આરામ થાય છે,

આયુર્વેદિક ગુલાખી ચાહા—રોહિડાની અંતરછાલને છાંચે.

સૂકરી ખાંડી ભૂકો કરી ડામામાં ભરી રાખવો. આ ભૂકો દરરોજ સ-
વારના ૧૧૦ તોલો લેષ પાણી સાથે ઊઝાળી તેમાં વીશ રૂ. ભાર
દુધ તથા જોઈતી સાકર નાંખી રોનસર ચાહા તૈયાર કરવી. આ
ચાહાને કેટલાએક વેંધો “આયુર્વેદિક ગુણાખી ચાહા” ના નામથી
ઝોળખે છે અને તેનું સેવન કરવાથી જળોદર, બરોળ, અર્શ, કમળો,
ખાંડુ, કાળબનો વધારો. આંતરડાંનો જુનો રોગ, સંધિવા, દમ, વિ-
સ્ફોટક ખસ, ખુજલી વિગેરે દરદોમાં ફાયદો થાય છે. સુત્રાવડ પછી
સ્ત્રીઓના શરીરના સાંધા ઝત્રાઘ જાય છે કે જે મસીયા વાના નામથી
ઝોળખાય છે તે પણ દુર થાય છે, અને એ ઉપરાંત વળી કોઝપણ
રોગથી શરીર તવાઈને નબળુ પડી ગયું હોય તો તે પુષ્ટ થાય છે.

લક્ષમણા.

સં. લક્ષમણા, પૂતલ. ગર્ભદ હિં. લક્ષમણા, મ. લક્ષમણા.

વિવરણ—લક્ષમણા એ કદ વનસ્પતિ છે તે સખંધિ વેંધોમાં
લણ મત્સેદ ચાલે છે—કોષ કહે છે કે ધોળી ભોંયરીગણીનું જ ખીન્નું
નામ લક્ષમણા છે. ત્યારે કોષ કહે છે કે હનુમાન વેલો એટલે કુદડ
કે ગુંચડવેલ એજ લક્ષમણા છે. વળી શાલીગ્રામ નિધંટુ ભૂષણમાં
જણાવવામાં આવ્યું છે કે—લક્ષમણા પણી ઝાંઘી હાય આવે છે, એ
કોષ, કોષ પરંતોમાં કિંતન થાય છે, એનાં પાંદડાં પહોળાં થાય છે
અને તેના ઉપર લાલ ચંદનની માફક ટપકાં થાય છે, એના નીચેથી
સફેદ રંગનો કંદ નીકળે છે.

ગુજરાતી અને હિન્દી વૈદ્યોતું જ્યારે આમ કહેવું છે ત્યારે બંગાળી વૈદ્યોતું કહેવું તેનાથી ભિન્નજ છે, કવિરાજ હરલાલ ગુપ્ત પોતાના આયુર્વેદ ભાષાબિધાન નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે:-

લક્ષમણા એ એક જાતનો કંદ છે, અને તે હિમાલયના દુર્ગમ અરણ્ય પ્રદેશમાં ઊત્પન્ન થાય છે. એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે લક્ષમણાનાં પાંદડાંઓ ઉપર રાત્રિના સમયે દીપકની માફક રોશની દેખાય છે. વળી એનાં પાંદડાં દરરોજ સૂર્યોદય થતાની સાથેજ ખરી જાય છે. અને રાત્રિએ નવાં પુટે છે જેથી દિવસના એના ઉપર એક પણ પાંદડું રહેતું નથી. એના કંદનો આકાર પુતળીનાં જેવો હોઈ તેના ઉપર રાતા રંગનાં કેટલાંએક દીપકાંઓ હોય છે; વળી એ કંદમાંથી બકરીના દુધના જેવી વાસ આવે છે. લક્ષમણા કંદ હાલના સમયમાં મળવો દુર્લભ છે. કોઈ કોઈ વખતે ટિબેટ અને નેપાળ તરફથી આવી જતના કંદો જુગ પ્રમાણમાં વેચાવા માટે આવે છે પરંતુ તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી.

આવી રીતે લક્ષમણાના સમ્બંધમાં અનેક મત ભેદ ચાલે છે. પરંતુ તેમાં ખરી વાત શું છે તેનો વિદ્વાન વૈદ્ય તરફથી નિર્ણય થવો ધટે છે. કેમકે આયુર્વેદમાં આ ઔષધિના અનેક અમુલ્ય ગુણો વર્ણવેલા છે અને તેઓમાં પણ એક દિવ્ય ગુણ તો એ કથવામાં આવ્યો છે કે:-

લક્ષમણા મધુરા શીતા સ્ત્રીવન્ધ્યત્વ નાશિનો ॥

લક્ષમણા મધુર અને શીતળ હોઈ સ્ત્રીઓના વાંઝીઆપણને દૂર કરે છે-વળી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એનો કંદ દુધમાં

મસીને પીવાથી વાંઝણી સ્ત્રીઓનું ગર્ભાશય શુદ્ધ થઈ મર્મ રહે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ એના પ્રભાવથી રહેલા ગર્ભમાંથી પુત્રનોજ જન્મ થાય છે.

સંતોનોના માટે આમ તેમ શંકાં મારી, હજારો, જતીઓની સેવા બિડાવ્યા છતાં પણ નિરાશ થઈ બેઠેલી અમળાઓની પ્રત્યેષ-ત્તિની લાલસા આવી રીતે માત્ર એક ઔષધિના અદ્ય સેવનથીજ સરળ થતી હોય તો તે આયુર્વેદનો મહિમા કંઈ જેવો તેવો બહુવા નહિ, માટે આ ઔષધિના સત્ય નિર્ણય માટે પ્રયાસ થવો ઘટે છે.

લીંબડો.

સં. નિંબ, પિચુમંદ, પારીમદ્ર હિં. નીમ, નીમ, મ. નિંબ, કુટુનિંબ, બં. નિમ ગાહ, લા. *Melia Azadirachta*.

વિવરણ—લીંબડાના વૃક્ષોથી કોઇપણ ભાગેજ અન્નરૂપું હશે, કેમકે તે ઘણું કરીને કુદરતી રીતે દરેક સ્થળે બિતપન્ન થાય છે, તેમ જ લોકોમાં એવી માનિતતા છે કે જે સ્થળે લીંબડાના વૃક્ષો વિશેષ હોય તેવા સ્થળની હવા એકદમ યમડતી નથી, તેમજ કાંસર, મરકી, બેલેરીઆ વિગેરે દરદોનો ઉપદ્રવ એકદમ લાયુ પડતો નથી. આ માનિતતાને લેઇને તેને ઘણાં ખરાં મનુષ્યો પોતાના ઘર આગળ ખાસ વાંવીને બીજરે પણ છે જેથી તેની ઓળખાણ આપવાને વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર જણાતી નથી.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—લીંબડો પચવામાં હલકો, શીતળ, કડવો, ગ્રાહી, તીખો, જઠરાગ્નિને મંદ કરનાર, વણુને શોષનાર સોજા અને ગડ, ગુમડને પકાવનાર તથા કૃમિ, ઉલટી, વણુ, કફ પીન, સોજા, ઝેર, વાયુ, કોઠ, હૃદયનો દાહ, ખાંસી, તાવ, તૃષ્ણા, અરુચિ, પ્રમેહ અને લોહી બિગાડનાં દરદેને નાશ કરનારો છે. એવું નિષાંટોમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં એવા ગુણો રહેલા છે એવું હાલના વૈદ્યોના અનુભવમાં પણ આવ્યું છે; જેથી ચિકિત્સકો તરફથી તેની એટલી બધી વિધવિધ બનાવટોના ઉપયોગ થાય છે કે જે તે બધી લખવા બેસીએ તો અનેક પૃષ્ઠ રોકાય, પરંતુ એમ કરવાની અનુકુળતા નહિ હોવાથી અત્રે તેની ખાસ બનાવટોનુંજ વર્ણન આપી સંતોષ માનીશું.

નિંબકુવાથ—લીંબડાનાં મૂળની અંતરછાલ એક અઘોળ લેઈ છુંદી ખોખરો કરી ૬૪ તોલા પાણી સાથે પદર મિનિટ સુધી ઉકાળીને ૫૬ થી તે પાણી ગળી લેવું. ટાઢીયા તાવમાં જ્યારે ખીંચ કોષ્ઠપણુ દવા ફાયદો કરતી નથી ત્યારે આ ઉકાળો પાવાથી સારો ફાયદો થાય છે. વળી જેને લાંબા સમય સુધી તાવ ચાલુ રહે છે અને કવીનાઇન માફક આવતું નથી તેને પણ આ દવા આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે, અને તે એવી રીતે વપરાય છે કે તાવ ચડવાના વખત પહેલાં દરેક ટાઇમે આ દવા ચારથી આઠતોલા જેટલી લેઈ બે, ત્રણ વખત પાવાથી થોડાજ દિવસોમાં તાવ આવતો રોકાઈ જાય છે.

નિંબસત્વ—લીંબડાની તાજી અંતરછાલને ખાંડી ખૂચપાણીમાં નાંખી ચોળી મસૂળીને તે પાણીને ઝીણા કપડાથી ગળી લેઈ એક

વાસણમાં રહેવા દેતાં જ્યારે પાણીમાંથી સત્વનો ભાગ વાસણના તળીએ બેસે ત્યારે ધીમેથી પાણીને નીતારી નાંખી સદરહુ સત્વને છાંયે સુકાવી લઇ ખાટલીમાં ભરી રાખવું.

દર ટાકમે આ સત્વ ૫ થી ૧૦ ઘઉંભાર જેટલું લેઇ ક્વીનાઇન સાથે મેળવીને આપવાથી ક્વીનાઇનની તાવને નાબુદ કરવાની શક્તિમાં વધારો થાય છે, તેમજ જેને એકલું ક્વીનાઇન મારક આવતું ન હોય તેને આ ઔષધ અકશીર દાયદો કરે છે. વળી તાવનો પ્રત્યક્ષ વેગ ઘટ્યા પછી ક્વીનાઇનની મેળવણી સિવાયનું આ એકલું સત્વ જો દરરોજ સવાર, સાંજ પાંચથી પંદર ઘઉંભાર જેટલું લેઇ મધ સાથે આપવામાં આવે તો દરદીનાં શરીરમાં રહેતો જીર્ણજ્વર અને નબળાઇ તેમજ કમળાનું દરદ દુર થાય છે.

નિંખાદી ચૂર્ણ—લીંબડાનાં તાળાં સુકવેલાં પાંદડાં દશ તોલા અને સુંઠ, મરીઆં લીડીપીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, સિંધવ, સંયળ, વડાગર મીઠું એ દરેક એક, તોલો, જવખાર બે તોલા તથા અજમો પાંચ તોલા લેઇ ત્રસ્ત્રગાળ ખારીક ચૂર્ણ કરવું.

એકાંતરીઆ, કે દરરોજનાં ટાલીયા તાવમાં આ ચૂર્ણ દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક ટાકમે ૧ થી ૧૦ રા. ભાર જેટલું આપવાથી ક્વીનાઇનની ગરજ સારે છે.

નિંખહુન્દ્રાખંડ—લિંબડાનો રસ ૬૪ તોલા, સાકર ખત્રીશ તોલા લેઇ ધીમા અગ્નિથી પકાવતાં જ્યારે કડહીએ ચોટ એવો પાક તૈયાર થાય ત્યારે તેમાં ચિત્રો, હરડે, બહેડાં, આમળાં મોથ, કાળી-જીરી, અજમો, અજમોદ, સરસવ, નગોડનાં ખીજ, પાઢનાં મુળ.

અરકુસી, ખાખરાનાં બીજ, સુંક, મરીઆં, લીડીપીંપર, નસોતર, ફાંતલીનાં મુળ, મેંદીનાં બીજ, લીંમડાનાં બીજ, ખાવચી એ દરેક એ, એ તોલા, અને વાવડીંગ તથા અનંતમૂળ એ દરેક ચાર, ચાર તોલા લેષ કરેલું ચૂર્ણ ઉમેરી કાચની બરણીમાં રાખી મુકવું.

આ ઔષધ દરરોજ સવાર, સાંજ ૧૧૧ થી એક રા. બાર જેટલું ખાઈ ઉપર ઠંડું પાણી પીવાથી વીશે જાતના કૃમિ દૂર થાય છે અને તેથી નહિ રૂઝવાતાં વ્રણો, કે.ઠ, નાડીમણ, ભગંદર, વિદ્રધિ, દાદર, ખસ, ખરજવાં વિગેરે નાબુદ થાય છે. વળી એના સેવનથી અજીર્ણ રૂમળો, ગોળો અને સોજનો વ્યાધિ ટળી જાય છે.

નાગાળુન સંહિતા.

પૃથુત્પંચનિંબ ચૂર્ણ—લીંબડાનાં કુલો, રળ, છાલ, મૂળ અને પંદડાં એ દરેક એ, એ તોલા અને ત્રિકુળા, (હરડે, બહેડા, આમળા) ત્રિકટુ, સુંક, મરીઆં, લીડીપીંપર) ખાલી, ગોખર, ગરમના છાણુ સાથે ઉકાળી શુદ્ધ કરેલા બીજામાં, ચિત્રોનાં મૂળ, વાવડીંગ, અનંતમૂળ, વારાહીકંદ, લોહ ભરમ, દારૂળદળ, ગરમાળો, સાકર, ઉપલેટ, ઈંદ્રજવ, અને કાળીપાદનાં મુળ એ દરેક એક, એક તોલો લેષ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેને ખેરતી અંતરજાલ, બીચાની જાલ અને લીંમડાની અંતરજાલ એ દરેકના ઉકાળાની સાત સાત અને ભાંગરાના રસની પાંચ ભાવનાઓ દેષ છાંયે સુકવી ખાટલીમાં ભરી રાખવું. વન વિરેચન એટલે જીલ્લાય તથા ઉલટીની દવાઓથી શરીર શુદ્ધ કર્યા પછી દરરોજ સવારના તેમજ સાંજે આ ઔષધ ૧૧ થી એક રા. બાર જેટલું લેષ થી અને મધ સાથે મેળ-

બીને ચાટવું અને તેના ઉપર ખેર અને ખીયાની અંતરછાત્રમાંથી અનાવેલો કવાથ પીવો, અથવા તો ચાર તોલા ગરમ પાણી પીવું અને સાત્તિક ખોરાક ખાવો.

આ ઔષધનું સેવન કરવાથી દાદર, ખસ, ખરજવાં, ચિસ્કોટક, વિગેરે દરેક જાતના કાઠ, રતવા, ભગંદર, પત, વચ્ચ, નાડી વચ્ચ, વિષ-વિકાર વિગેરે દરેકો દુર થાય છે, તેમજ પ્લેગ, કોલેરા, શીતળા, મે-ચેરીઆ વિગેરેના ઉપદ્રવવાળી રૂતુમાં એના ચાલુ સેવાથી તેવાં દરેકો સાગુ પડવાની ધાસ્તી રહેતી નથી.

વિવિધ દરેકો ઉપર ઉપયોગમાં આવતા લીંબડાના યોગવાળા અસંખ્ય પ્રયોગોમાંથી માત્ર એ, ચારનુંજ અત્રે જે દિગ્દર્શન કરાવ-વામાં આવ્યું, તેના ઉપર સંતોષ માની હવે તેના જડીબુટ્ટો તરીકે અનુભવમાં આવેલા ગુણોનું વર્ણન કરીશું.

ધા તેલ—લીંબડાનાં પાંદડાંનો રસ ચાળીશ તોલા, ચંપેરી અથવા જે તે ન મળે તો મેંદીનાં પાંદડાંનો રસ ચાળીશ તોલા, તલનું તેલ આઠશેર એટલે ૩૨૦ તોલા, ઘોડાવજ, રાખ, ખોદાર, ઘાપાણીની રાખ, કાગળની રાખ, બકરાનાં હાડકાની રાખ અને તેથી-ઓ દેવદાર એ દરેકનું ચૂર્ણ એક એક તોલો, આંખાહળદર, દીકાભારી, કુકાવેલું મોરચુથુ, સિંદુર, કપીતો એ દરેક પા, પા તોલો લેઈ પ્રથમ તેલને ગરમ કરી તેની અંદર એ બીજામાં નાંખીને મંદાગ્નિથી કક-કાવતાં જ્યારે બીજામાનો રસ તેલમાં આવી જાય એટલે કાઢીને ફેંકી દેવાં અને પછી લીંબડાનો રસ તથા મેંદીનો રસ, દીકાભારી અને આંખાહળદરનું ચૂર્ણ એ બધાં તેલમાં નાંખીને ઊકાવતાં જ્યારે રસને

આમ બધી જામને તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે નીચે ગિતારી તેમાં રાળ, બોદાર વિગેરે બાકી રહેલી બધી ચીજોનું ચૂર્ણ નાખી સારી પેઠે હલાવીને એ તેલને બાટલીઓમાં ભરી રાખવું, અને દરેક પ્રકારનાં ચાંદાં, ચાંદીઓ વિગેરે રૂઝવવાના ઉપયોગમાં લેવું.

અપરમારનો અનુલવિક ઉપાય—જેને દબાવતાં દુધ નીકળે એવી કાચી લીંબડાની લીંબોળાઓ લેઈને એક માટીની હાંડલીમાં ભરી તેનું મહોડું મજબુત રીતે બંધ કરીને જેમાં હમેશાં કાદવું રહેતો હોય એવા પાણીના ખાડામાં તે વાસણને છ મહીનાઓ સુધી રાખવું. વાસણમાં પાણી જાય નહિ તેની સંભાળ રાખવી. આ ઉપરાંત કાળાં મરીઆં વીશેક તોલા લેઈને તેને જાડા થોરના થડમાંથી ડગળી કાઢીને તેમાં ભરવાં અને પાછી ઉપર ડગળી બેસાડી છાણુ માટીથી સાંધો બંધ કરી લેવો. આ મરીઆં પણુ થોરમાં છ મહીના સુધી રહેવા દેવાં. બરાબર છ મહીના થયા પછી આ બન્ને ચીજોને બહાર કાઢી જોઈતા માપમાં સરખા ભાગે લેઈને એકઠી ખરલ કરીને તેની છીંકણી બનાવી બાટલીમાં ભરી રાખવી. જ્યારે કોઈને વાછનો વેગ આવી મહોડે શીયુ આવે કે બેથુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને આ છીંકણી સુંઘાડવી. આ પ્રમાણે ચાર, છ વખત કરવાથી દરદીના કપાળમાં રહેલો વાછનો કીડો નીકળી જશે અથવા તે મરી જશે અને દરદ હમેશના માટે નાશુદ્ધ થશે. છીંકણીની અસર ઠેક કપાળ સુધી સારી પેઠે પહોંચે એમ જોરથી સુંઘાડવી જોઈએ. અને તેમ થવાનો જિત્તમ રસ્તો એ છે કે એક કામળની ભુંગળી કરીને તેમાં દવા ભરી તેનો એક છોડો દરદીના નાકમાં ધાલીને પછી બીજા મનુષ્યે જોરથી ફુંકે મારવી.

બીજો ઉપાય—ઊંટને અપચો થાય એટલો 'મધો લીંબડાનો' પાલો ખવડાવવાથી તે જોરમાં છીંકો ખાવા લાગશે અને એ વખતે તેના નસકોરામાંથી જમીન ઉપર ફીડા ખરી પડશે. આ ફીડાઓને ડમ્પીમાં રાખી મૂકવાથી જ્યારે તેઓ મરી જાય ત્યારે તેઓનું ચૂર્ણ કરી રાખવું અને દરદીને જ્યારે વાછ આવે ત્યારે ઉપર મુજબ ધિથો સુંવાડવું તેથી પણ આ દરદ નાશુદ થશે.

અર્શનો અકસીર ઉપાય—દરરોજ લીંબડાનાં એ

દડાં લેકને મગનાં ફેતરાં સિવાયની બીજાવી રાખેલી ખારોક ખરલ કરીને તેમાં કોષપણુ જાતનો મસાલો નાં વડાં બનાવીને ધીમાં તળીને ખાવાં. આ પ્રમાણે સુધી ઔષધનું સેવન કરવાથી દરેક જાતના અખરી જાય છે. આ ઔષધનું સેવન કરનારે છાશ પીનેજ રહેવું, બીજું કંઈપણ ખાવું રહી શકાય તો મીઠા મોળો ભાત અને ખાતી. મીઠા સિવાય ન રહી શકાય.

રસેગનો અનુભવિક ઉપ

પડે કે તરતજ દરદીને ગામથી જવો, અને ત્યાં જાંબડમાં માથુસ રહી શકે એવડી આ સ્થળે બીજાં મનુદ કાદ, બે મનુષ્યોએ રહેવું અને બન કરવી. આ

ગ્રીસ પાં-
દાળ સાથે
જ્યા સિવાય-
એકરીસ દિ-
શ નખા પા-
ખારોકમાં માત્ર એ
નહિ, અથવા બે તે
છાશ એ બે વસ્તુ
ના થોડો ગુણુ સિધવ

પાય—આ રોગ લાગુ પડ્યાન
એજામાં એજો બે મઠલ
આકડાની લીલી ડાળીઓ વડે
કુપડી બનાવીને તેમાં એ દરદી
પોએ બ, આવ કરગી નહિ, પરં
દરદીના ખોરાક, પાણી વિગેરની
સુધી કુપડીની બહાર રહીનેજ સ
કુપડીમાંની હવા શુદ્ધ રહેવાને માટે તેમાં

લીંબડાના તેલથી સળગાવેલો દીવો અખંડ રીતે બળતો રાખવો અને તેની પાસે લીંબડાનું એક તાલું જાડું લાકડું પણ બળતું રાખવું કે જેથી તેનો ધૂમાડો પણ દરદીના શ્વાસોશ્વાસમાં મચાં કરે. આ ઉપરાંત દવા તરીકે દર બે, બે કલાકે ૦૧ તોલો એટલે આખો દિવસ રાત ચક્રને પાંચ, છ તોલા લીંબડાની લીંબોળીનું તેલ ખાવું. ખોરાકમાં માત્ર મગનું ઓસામણ અને ભાત આપવો. આ પ્રમાણે તજવીજ રાખવાથી પ્લેગનું દરદ બચંકર રીતે લાગુ પડેલું હોય તો પણ દરદી મૃત્યુના પંઝામાંથી બચી જાય છે.

નિંબમીજ તેલ—લીંબડાનાં બીજનાં તેલમાં ગંધક સમાવેલો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાં ચાંચમુગ્રા, સારસાપરેલા અને કાંડલીવર આઇલના જેવા ગુણો પણ સમાવેલા છે, અને તેથી આ તેલ દરરોજ સવાર, સાંજ ૧૦થી ૧૫ ટીપાં જેટલું લેવાને દુધમાં નાંખીને પીવામાં આવે તો ખરજ, લુખસ, દાદર, ખરજવાં, કરોળી-આ વિગેરે દરદો નાબુદ થાય છે. વળી આ તેલમાં ગંધક કે જસતની બન્ન મેળવીને શરીરે માલીસ કરવાથી ખસ, દાદર વિગેરે નાબુદ થાય છે, અને બકરીનાં હાડકાંની રાખ સાથે ઘુટીને મત્રમ જેવું બનાવી ચોપડવાથી વ્રણ, નાડી વ્રણ વિગેરે પણ જલદી નાબુદ થાય છે.

વાવડીંગ.

સં. વિડંગ, કૃમિહા, રસાયનમ, હિં. વાયવિડંગ, બં. વિડંગ
મ વાવડિંગ કા. બરંગ કાબુકી લા. Embelia Ribes.

વિવરણ—વાવડીંગની લતાઓ મધ્ય હિમાલયથી સીચેન સુધી હિન્દુસ્થાનના તમામ પહાડી પ્રદેશોમાં બિતપ્ત થાય છે. એના વેલાઓ

જુક્ષનો આશ્રય કરી વિસ્તાર પામતા હોઈ, સારી રીતે વૃદ્ધિ પામેલા વેલાનું થક મનુષ્યની જાંઘ જેવું જડું હોય છે. આ વેલામાંથી અનેક શાખા ઉપશાખાઓ કુટીતી હોઈ કોમળ શાખાઓનો રંગ સફેદ હોય છે. એનાં પાદકાં સૂક્ષ્મ શિરાઓથી યુક્ત અને ચીકણાં હોય છે. કુલો અત્યંત જીણાં અને હળદરના જેવાં પીળા રંગનાં હોઈ વસંત રતુમાં ગુચ્છા બંધ રીતે આવે છે અને તેમાંથી વર્ષા રતુ સુધીમાં જીણાં કોમળ અને જીરૂ ધોળી રવાટીવાળાં ફળો તૈયાર થાય છે. જે વાવડીંગના નામે ઓળખાતા હોઈ એટલા બધાં પ્રસિદ્ધ છે કે ગાંધડાઓમાં રહેનારી અજ્ઞાન સ્ત્રીયો પણ તેનાં નામ અને ધરગતુ ઉપયોગથી છોક અજાણી નથી. જેથી દરેક સ્થળે તે મળી પશુ શકે છે.

ગુણુ દ્રાષ અને ઉપયોગ—વાવડીંગ તીખાં, ગરમ પચવામાં હલકાં અને વાયુ, કફ, અગ્નિમાંધ, અરૂચિ, બ્રાન્તિ, શ્વા, આરૂરો, બંધકોશ તથા કૃમિરોગને ટાળનારાં છે એમ નિર્બંટોમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તેપણુ વિવિધ પ્રકારના કૃમિઓને નાશ કરવા એ તેમાં ખાસ ગુણુ રહેલો છે. આજ કાલની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધથી એવું નક્કી થયું છે કે દરેક દરદો જંતુઓ વડેજ બીતપન્ન થાય છે અને તેથી એ જંતુઓનો નાશ કર્યા સિવાય કોઈપણુ દરદ સાફ થઈ શકતું નથી આ નિર્ણયને લેઈને એવા જંતુઓનો હવા, પાણી વિગેરેમાંથી નાશ કરવા, શરીરમાં જતા અટકાવવા તેમજ દેહમાં દાખલ થયેલા જંતુઓને નાશુદ્ધ કરવા આજકાલ વિવિધ જાતના ઉપાયો, વિવિધ જાતની યુક્તિઓ વિવિધ જાતના ઔષધોની પણ યોજના કરવામાં આવે છે. જેના પરીણામમાં વિવિધ જાતની રમ્પીઓ, વિવિધ જાતનાં ડીસઈન્ફેક્ટો વિગેરે પ્રચારમાં આવેલાં આપણે જોઈએ છીએ.

દરેક દરદો જાંતુઓ વડેજ ઉત્પન્ન થાય છે એ વાત જો કે ડોક્ટરો તો હમણાંજ સમજવા લાગ્યા છે, પરંતુ આજે વૈદ્યોને તો એ વાતની ઘણા કાળ પૂર્વેજ માહિતી હતી, અને તેથી ધન્યંતરી અવતાર રાજર્ષિ દીવોદાસે પોતાના શિષ્યોને તે સારી પેઠે સમજાવી પણ હતી, જેથી સુશ્રુતે મોટામાં મોટી કૃમિદન અને મોટામાં મોટી પ્રાણુતત્વનું રક્ષણ કરનારી એ ઔષધિઓના સંયોગવાળી એક દવા ઉપજાવી તને “સર્વોપધાત શામનીય” એટલે બધાં દરદોને શમાવનાર એવું નામ આપી પોતાના ગ્રંથમાં રસાયન ઔષધ તરીકે દાખલ કરી તેની પ્રસ્તાવનામાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે:-

શરીરસ્યોપધાતા યે દોષજામાનસાસ્તથા ॥

ઉપદિપ્તા પ્રદેશેષુ તેષાં વક્ષ્યામિ વારણમ્ ॥

વાયુ, પિત, કફ વિગેરે શારીરિક તેમજ રજોગુણ, તમેગુણ, વગેરે માનાસિક દોષોને લીધે અર્થાત્ અકુદરતી વર્તનને લીધે દેહને નુકસાન કરનારા જે જે ઉપદ્રાવો ઉત્પન્ન થાય છે તે બધાનું હું નિવારણ કહું છું,

આમ પ્રસ્તાવના કરીને પછી જણાવ્યું કે:-

વિંઙાતણ્ડુલ ચૂર્ણ માહત્ય યષ્ટિમધુયુક્તં યથાવલં શીતતોય યોગેનોયયુજીત શીતતોયં ચાનુપિષેત્ । એવમહરહમાસંજીર્ણે મુદ્ગાગલક યૂષેના લવણેનાલ્પસ્જેહેન ઘૃત વન્તમોદન મશ્નોયાત્ ॥
 एते खलवर्शांसि क्षपयन्ति कृमोनुपघ्नन्ति । ग्रहण धारणशक्तिजन यन्ति । मासे मासे प्रयोगे वर्षशत मायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥

સારાં પાકેલાં જીનાં વાવડીંગ લાવીને તેને ભરડી ઝાટકીને ઉપરનાં ફેતરાં કાઢી નાંખતાં જે તાંદળા જેવાં બીજ બાકી રહે તેઓને ખાંડીને કપડાવડે ચાળીને બારીક ચૂર્ણ કરવું, અને તેમાં જેઠીમધનાં સુળીઆંને ખાંડીને કરેલું ચૂર્ણ સરખા વજનને ઉમેરવું. આ ઔષધ માશક આવે તેટલું દરરોજ સવારના લેઇ એક મહીના સુધી ઠંડા પાણી સાથે મેળવીને લેવું, અને તેના ઉપર જરૂર જણાય તો બીજું થોડું ઠંડું પાણી પણ પીવું. દરરોજ આ ઔષધ લીધા પછી જ્યારે તે પચી જાય ત્યાર બાદ મોડું ભોજન કરવું. ખોરાકમાં માત્ર સાદી ચોખાનો ભાત, ઘી તથા મગ અને આમળાનો યુષ એટલી ચીજોજ વાપરવી. દશ તોલા મગ લેઇને તેને ચારશેર પાણી સાથે ઉઝાળતાં જ્યારે બશેર પાણી બળી જાય ત્યારે તેમાં લીલાં કિંવા સુકાં ચાર તોલા આંમળાં નાંખવાં, અને જ્યારે માત્ર એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી લેઇને ઠંડું થયે મગ તથા આંમળાંને હાથવડે ખૂચ ચોળી મસળીને કુચાનો ભાગ કાઢી નાંખતાં જે રસ રહે તેને માત્ર થી અને જીરાનો વધાર દેવો. એ સિવાય તેમાં મોડું કે બીજો કોઇ પણ મસાલો નાંખવો નહિ તેવું નામજ મગ અને આમળાનો યુષ છે. ભોજન દિવસમાં માત્ર એકજ વખત કરવું.

આ પ્રમાણે આ ઔષધનું એક મહીનો સેવન કરવાથી બધી જાતના અર્શ નાબુદ થાય છે, કોઇ પણ વ્યાધિને ઊત્પન્ન કરનારા, કોઇપણ જાતના, શરીરના કોઇ પણ અવયવમાં રહેલા જંતુઓનો નાશ થાય છે. કોઇ પણ કઠીણ શાસ્ત્ર, વાત કે વિદ્યા કળા સમજવાની અને સ્મરણમાં રાખવાની શક્તિ વધે છે. દરેક વર્ષે એકએક

મહીના સુધી આ ઔષધનું સેવન કરવાથી અથવા તો લાગટ પાંચ માસ સુધી તેનો પ્રયોગ કરવાથી આયુષ્ય લંબાય છે અર્થાત્ એકસો વર્ષ ઉપરની જીંદગી ભોગવી શકાય છે.

હંડા પાણીના બદલે આ ઔષધ જે યોગ્ય લાગે તો બીલામાં કે દ્રાક્ષના ઉકાળા સાથે કિંવા લીંટી ગળો કે લીલાં આમળાંના રસ સાથે પણ લેઈ શકાય છે, જે પાણીના બદલે બીલામાંના ક્વાથ જેડે વાપરવું હોય તો પહેલા દિવસે માત્ર એકજ બીલાનું લેઈ સુડીયા કાપીને દશતોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે અધોળ પાણી બાકી રહે ત્યારે ગળી લેઈને ઉપયોગમાં લેવું. પછી ધીમે ધીમે બીલામાંનો સંખ્યા વધારતા જઈ પાંચ સુધી કરી. પાંચથી વધુ બીલામાંના ક્વાથ કોઈપણ દિવસ પીવો નહિ. આ ક્વાથ પીતી વખતે હોઠ, તાળવું, જીભ વિગેરે સર્વે ભાગોમાં પ્રથમ ધી યોપડવું અને પછી ચમચાવતી જલદીથી તેને પી જવો કે જેથી મહોડાના ધણા ભાગને તેની સ્પર્શ થાય નહિ. જેને બીલામાં માફક આવતાં ન હોય તેણે આ ક્વાથ પીવો નહિ.

જો દ્રાક્ષના ઉકાળા સાથે લેવું હોય તો ચાર તોલા દ્રાક્ષને એકસ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે પાંચતોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ગિતારી ગળી લેઈને તેમાં અઢી તોલા મધ મેળવીને પીવું. આંખનાં કે ગળાનો સ્વરસ વાપરવો હોય તો તે પાંચ પાંચથી દશ તોલા જેટલો લેઈ તેમાં અઢી તોલા મધ મેળવીને વાપરવો.

આ ઔષધ એટલે વાવડીંગ અને જેઠીમધનું એકદું કરેલું ચૂલું પ્રથમ નં ૩. બારના માપથી લેવાનું શરૂ કરવું. અને પછી દરઆઠ

દિવસે તેના પ્રમાણમાં ૧૧ તોલાનો વધારો કરી ચોથા અઠવા-
હીયાથી દરરોજ એક રા. બાર દવા હમેશાં લેવી. આ હિસાબે ૫-
હેલા મહીનામાં આશરે વીશક તોલા ઔષધ શરીરમાં જઈ શકે છે.
પરંતુ ત્યાર બાદ દરેક મહીના માટે ત્રીશ તોલા ઔષધ જોઈએ છે
અને તેથી જેટલા મહીનાઓ માટે પ્રયોગ કરવો હોય તેટલા મહી-
નાઓ માટે જોઈતી દવા લાવી રાખવી, અને ઔષધનો ગુણ કમી
થાય નહિ એટલા માટે ફક્ત એકજ મહીનો ખપ લાગે એટલું ચૂંચુંજ
તેમાંથી દરેક વખતે તૈયાર કરી ઉપયોગમાં લેવું.

અગાધ સમૃદ્ધ સ્વરૂપ આર્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં જેમ ખીજ અનેક
અમૃત્ય પ્રયોગ રત્નો સમાએલાં છે, તેમ આ પ્રયોગ પણ ધણા દીર્ઘ-
કાળથી સુશ્રુતર્માં સમાએલો હોવા છતાં પણ કાળયંત્રી દુર્જેય ગતિને
લીધે વૈદ્યોના વ્યવહારમાંથી લુપ્ત થયો હતો, પરંતુ તેનો પાછો ચિ-
ક્તિસામાં પુનઃ પ્રચાર કરવાનું માન પ્રખાત સ્મરણીય ધન્વંતરી સ્વ-
રૂપ મહાત્મા ઝંડુભટ્ટજીનેજ ઘટે છે. ભટ્ટજીને તેનો અનુભવ લેતાં તેમાં
અગ્નિ વધારવાના, વાયુ અને કફને ટાળવાના, કૃમિનો નાશ કરવાના
રક્ત શુદ્ધિ કરવાના, જ્ઞાનતંતુઓને બળવાન બનાવવાના અને ફેફસાંને
સુધારવાના સારા ગુણો જણાયા હતા, અને તેથી અતિસાર, સંગ્રહણી
અર્થ વિગેરે મંદાગ્નિથી થનારા, આદરો, ગોગો, ચુંક, શુગ વિગેરે
વાયુ અને કફથી થનારા, પ્રમેહ, ઉપદંશ ભગંદર, કંઠમાળ, કોઠ વિ-
ગેરે રક્તાની અશુદ્ધિ અને કૃમિથી દિવન્ન થનારા, ઉન્માદ, અપરમાર
વિગેરે જ્ઞાનતંતુઓની નબળાઈથી થનારા તેમજ ક્ષય, ખાંસી, શ્વાસ
વિગેરે ફેફસાંના બિગાડથી થનારા રોગોથી પીડાતા દરદીઓને આ
પ્રયોગથી અતિ ઉત્તમ ફાયદો થાય છે એમ તેઓએ જાહેર

કુર્ચુ હતું. વળી કાલેરા, મેડેરીઆ, મરડી વિગેરે જંતુજન્ય પ્રાણુ-
જાતક દરદોની રૂતુ જ્યારે ચાલતી હોય ત્યારે પણ આ પ્રયોગનું સેવન
ચાલુ રાખવાથી તેવાં દરદો લાગુ પડતાં નથી એવો પણ તેઓનો
મત હતો.

મહાત્મા ઝંડુ ભટજીનો આ અભિપ્રાય જાહેર થયા પછી તેમના
શિષ્ય વર્ગ પૈકી ઘણાખરા તેમજ ખીજપણ અનેક વિદ્વાન વૈદ્યોએ
આ પ્રયોગનો પોતાની જાત ઉપર, કુટુંબમાં તેમજ દરદીઓ ઉપર
અનુભવ લીધો છે, અને તે દરેકને તેના ઉત્તમ પરીણામની ખાત્રી
થયેલી છે.

અમે પણ આ “ સર્વોપદ્રાત શમનીય ” પ્રયોગનો કેટલાએક
દરદીઓ ઉપર અનુભવ લીધો છે અને તેના પરીણામ માટે ઘણા
ઉંચો મત ધરાવીએ છીએ. આ પ્રયોગમાં એક તો વાવડીંગ આવે
છે કે જે દરેક જાતનાં જંતુઓનો નાશ કરવામાં સર્વોત્તમ ચીજ છે,
અને ખીજું જેડીમધ આવે છે તેના જેવું પ્રાણુતત્વનું રક્ષણ કરી
આયુષ્યને વધારનારું ખીજું એક પણ ઔષધ નથી. આ પ્રમાણે જે
હિતમોક્ષમ ચીજોના સંયોગથી આ પ્રયોગની બનાવટ થયેલી છે અને
તેથી તેમાં એવો અદ્ભુત ગુણ સમાએલો છે કે જ્યારે કોઈ પણ
દરદ એવું હડીલું થઈ ગયું હોય કે તે કોઈપણ ઉપાયથી મરતું ન-
હોય ત્યારે દરદીને પ્રથમ બે, ત્રણ મહિનાઓ સુધી આ પ્રયોગનું
સેવન કરાવીને પછી તે દરદની ખાસ દવા આપવાથી તત્કાળ દાયદો
આલમ પડે છે, પિત્તનાં દરદો અથવા તો પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને આ
પ્રયોગ દ્રાક્ષ, કે જેડીમધના ક્વાથ સાથે કિંવા ગજોના સ્વરસ સાથે

અને વાયુ તથા શ્વેત પ્રતિવાળાઓને બીજામાંના કયાથ જોડે સારી રીતે મિશ્રિત આવે છે. આ પ્રયોગનો રીતસર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ક્ષયના જીવલેણ વ્યાધિવાળા તેમજ કોષપણુ ઉપાયલાણુ ન પડવાથી છેવટે મોટું લેવડાવીને કંટાળેલા ગરમીની ચાંદીની છેલ્લી સ્થિતિએ પહોંચેલા, વ્રણ, નાડીવ્રણ, ભગંદર, કંઠનાળ, કોઠ, સંગ્રહણી, બંધ કોશ, અગ્નિમાંઘ, પ્રમેહ, અર્શ, મેદવાયુ અને એવાંજ બીજા દરદોષી રીયાતા દરદીઓ પણ સારા થયા છે.

જો કે આ ઔષધમાં એવા અત્તીકિક ગુણો રહેલા છે, તોપણ તેનું સેવન કરવાને ઘણા ઓછા દરદીઓ હા, પાડે છે, કેમકે તેનું પથ્ય ઘણું ટીકીયું છે, માત્ર મીઠા મેળો ભાત અને મગનો યુષ ખાધનેજ રહેવું પડે છે એ વાત દરદીઓને બંધ બેસતી આવતી નથી. તેમને તો એવાં ઔષધો જોઈએ છીએ કે જે ઝડ દેધને પીવાય અને તેના ઉપર મનગમતા મામમલીદા પચુ ખવાય; પછી પૈસા પાણી થાય, મરાય, કે મંદા પડાય તેની હરકત નહિ. આવા મનુષ્યોએ હમેશાં યાદ રાખવું જોઈએ કે જેટલું જીમના વશ થવું તેટલું દુઃખનું જ મળે છે.

વેવ.

સં પાતાલ માર્ડી, વત્સાહની હિં. ઊરેટા, જલજમની, શરીર-ચુટી, મ. તાન, વાસનવેત્ર, ભૂપાડ, બં. શિલિન્દા, લા. *Coccu-
lus Villosus*.

વિવરણ—વેડીના વેલા ચોમાસે ધણી ઉગી આવે છે, તેમ કેટલીએક જગ્યાએ તે બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે, એના વેલા ધણી લાંબા વધી જમીન ઉપર પથરાય છે, અથવા જે નજીકમાં કોઈ વૃક્ષની ઓથ મળે તો તે ઉપર ચઢી જાય છે. એના આખા વેલા ઉપર ધણું કરી સફેદ વાળની ડુંછાળ હોય છે. પાંદડાં તરેહવાર આકારનાં એટલે લંબગોળ કે વખતે નીચે પહોળાં અને ઉપર સંકુચિત અથવા તો ત્રણ કે પાંચ ખુણીઆવાળાં પણ હોય છે. વળી તે કોઈ પાર અળવીનાં પાંદડાંના આકારનાં અને કોઈવાર નાગરવેલનાં પણ જોવાં હોય છે. એકજ વેલા ઉપર અને ખરૂં કહીએ તો વખતે એકજ શાખા ઉપર પણ આવી રીતે જુદીજુદી જાતનાં પાંદડાં આવેલા હોય છે. ડાંડી ઉપરનાં મોટાં પાંદડાં બેથી ત્રણ ઇંચ લાંબા અને એકથી દોઢ ઇંચ પહોળાં હોય છે, અને કોમળ શાખાઓ ઉપરનાં તેથી ન્હાનાં અને સાંકડાં હોય છે. કુલો લીલાશ લેતા પીળા રંગનાં અને ધણું સૂક્ષ્મ હોય છે. ફળો બારીક થતાં હોઈ જ્યારે કાચાં હોય ત્યારે લીલાં રંગનાં હોય છે, પરંતુ પાકે છે ત્યારે કાળા રંગનાં થઈ જાય છે.

એનાં પાન પાણીનાં ચોળવાથી પાણી જમી જાય છે માટે એનું હિન્દમાં જલજમની નામ પડેલું લાગે છે. તેમજ એનાં મૂળ નીચે જે કંદ થાય છે તે જમીનમાં અત્યંત ઊંડો થતો હોવાથીજ સંસ્કૃતમાં પાતાલ ગરૂડીનું નામ અપાએલું હોય એવું અનુમાન થાય છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—વેવને પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ રક્ત-શોષક, પૌષ્ટીક, શીતળ, ઊત્તેજક, સારક, સ્વેદન, ઉપશ્લેષક, કફ, પિત્ત,

પાયુ અને વિપદર માનેલી છે. અને તેથી એનાં મૂળીઆં મે તોલાર અને સાત મરીઆં સાથે કુટીને દોઢ શેર પાણી સાથે ઉકાળતાં ચાર તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી માળી લેઈ ખરજપું, વિસ્ફોટક સેમજ બીજા લોહી બીગાડનાં દરદો ઉપર આપવામાં આવે છે. વળી સંધિવા, ગરમીના યુના દરદથી થતો દુઃખાવો, મૂત્રાશયનાં દરદો વિગેરે ઉપર પણ તે સારસાપરેલા જેવો ગુણ કરે છે અને તેથી તે સારસાપરેલાની અવેજીમાં વપરાય છે. એનાં મૂળીઆં નીચેથી ઘણે જોડેથી જે કંદ જેવી ગાંઠ નીકળે છે તે પાણી સાથે ઘસીને પાવાથી ઉઘટી થઈ સાપનું ઝેર તત્કાળ દુર થાય છે. ગરૂડને દેખીને જેમ સાપ પલાયન કરી જાય છે, તેરીજ રીતે એના ઉપયોગથી સાપનું ઝેર દુર થતું હોવાથીજ એને “પાતાલ ગરૂડો” એવું નામ અપાયું હોય એમ પણ નિશ્ચય થાય છે. કાળીપાઠ અને કડરી નમના નીચેથી ઘણુ આવી જતના કંદો ઊડાઈએ મળી આવે છે અને તે પણ સર્પનું ઝેર દુર કરવામાં અડસીર છે.

આ વનસ્પતિમાં જે કોષ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગુણ માલૂમ પડ્યો હોય તો તે એ છે કે એના ઉપયોગથી અફીયુનું વ્યસન ઊડાઈ શકાય છે અને તે કાર્ય માટે તે નીચે મુજબ રીતથી વપરાય છે

જેને અફીયુનું વ્યસન પડેલું હોય તેને આપવાનું અરીસુ દર રોજ થોડુ થોડુ ઓછું કરીને તેના ખલે ચેરનાં મુળનો ભૂંડો આપવો. આ ભૂંડો જે જરૂર પડે તો પ્રથમ એક તોલો અથવા તો તેથી વધારે પણ આપવો અને પછી ધીમે ધીમે ઓછો કરતો જવો. આ ઔષધના સેવનથી જે માયું શરૂ અથવા ઉઘટી થાય તો તેના નિ-

વારણ માટે દુધ, સાકર પાવા, તેમજ આ ઔષધ ચાલતું હોય ત્યારે
ખોરાક તરીકે પણ દુધ, સાકર વિશેષ વાપરવાં. વળી એ દુધમાં
જયફળનો ભૂકો પણ વારંવાર ઊમેરતા રહેવું. આ પ્રમાણે એકાદ,
બે, માત્ર પ્રયોગ ચલાવવાથી વીસ વર્ષનું જીવનું વ્યસન પણ છુટી
જાય છે.

આ ઔષધિનો આમ વ્યસન છોડાવવાના સંપંધ તાં જે અનેક
સખ્સો ઉપર અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે તે પૈકી એકાદ, બે કેસોની
નોંધ નીચે મુજબ છે.

વીરાવાડના રહેવ.સી પટેલ કોઠા રસનને ૧૨ ટ'કે એ વાલ
અરીસુ લેવાની આદત પંદર વર્ષની જીની હતી, આ શખ્સને તા.
૧૫ મી એપ્રિલ સને ૧૯૧૬ ના દિવસે દોઢ વાલ અરીસુ અને
એક તોલો વેવની જડનો ભૂકો આપવામાં આવ્યો હતો, જેથી ઔ-
ષધ લીધા પછી થોડીવારે માથું ફરવું શરૂ થયું એક કલાકમાં ઉલટી
થયું હતી. જેથી તા. ૧૬ મીએ એ મુજબજ ઔષધ આપ્યા પછી
તરતજ તેના ઉપર જયફળનો અર્ધો વાલ ભૂકો તથા સાકર નાંખેલું
દુધ પાવામાં આવ્યું હતું જેના લીધે તે દિવસે ઉલટી થયું નહોતી.
પરંતુ શરીરની ફાટતુટ શરૂ રહી હતી. તા. ૧૭ થી ૨૫ સુધી એજ
પ્રમાણે વ્યવસ્થા ચાલુ રાખવામાં આવી હતી, અને ત્યારબાદ એટલે
તા. ૨૬ મી થી એક વાલ અરીસુ અને ગાંઠ તોલો વેવનું મુળ,
આપવામાં આવતાં હતાં, તેના લીધે ખીન્નું કંઈ દરદ થતું નહોતું,
આખા શરીરની ફાટ ચુટ પણ બંધ પડી હતી. પરંતુ હાથ, પગનો
ચુથારો બંધ થયો નહોતો. તા. ૨૭ મીથી તા. ૫ મી મે સુધી

અર્ધો વાલ અશીલુ અને ના તોલો વેવની નડ આપવામાં આવી હતી, તેમજ થોડું એક જમણ નાંખેલું સાકર વાળું દુધ પાત્રમાં આવતું હતું. આ પ્રમાણે વ્યસ્થાથી ખીજો કંઈ ઉપદ્રવ થતો નહોતો, ખોરાક પણ સારી રીતે લેવાતો હતો, પરંતુ હાથ, પગનો ચુંથારેક સાધારણ રીતે ચાલુ હતો. તા. ૬ થી મે થી અશીલુ સમુગ્ર્યું બંધ કરી એકત્રો વેવનો ભૂકો ના તોલો આપવામાં આવતો હતો દુધમાં જમણનો ભૂકો ચાલુ હતો. તા. ૨૦ મી મે પછી એકલો વેવનો ભૂકો ચાલુ હતો. જમણ બંધ કરવામાં આવ્યું હતું અને તા. ૧ થી જુન થી વેવ પણ બંધ કરવામાં આવી હતી. માત્ર દુધ સાકર ચાલુ હતાં, અશીલુ, જમણ કે વેવ ખાત્રા પડતાં નહોતા, અશીલુનું વ્યસન છુટી ગયું હતું. પરંતુ શરીરમાં સહેજ સાજ સુરતી રહેતી હતી. જે પંદર દિવસ પછી દુર થઈ હતી.

પારાની ગોળી કરવાની રીત—વેવના રસના સંયોગથી જેમ ચાણી બંધાઈ જાય છે, તેવીજ રીતે પારો પણ ઘટ થાય છે એમ ઘણાએક યોગીઓતું કહેવું છે. અને તેના માટે તેઓ એવી વિધિ બતાવે છે કે—વેવનાં પાંદડાં તથા આકાશનાં અર્ધા કાચાં પાકા થયેલાં પાંદડાં એ બે સરખા ભાગે લેઈને તેઓને ખાંડીને એક શેર રસ કાઢવો. ત્યાર બાદ એક માટીની ઠીંગ લેઈ ચુલા ઉપર મુકી નીચે ધીમે તાપ સગમારી તેમાં એ રસ થોડોએક નાંખવો. બ્યારે રસ ઘરમ થઈ ઉભરો આવીને બેસી જાય ત્યારે તેમાં સાત તોલા પારો નાંખવો, અને પછી ઉપરોક્ત રસના ટુવા દેવા. જેમ જેમ રસ બળતો જાય તેમ તેમ વારંવાર ટુવા દેતા રહેવું. એ

રીતે બધો રસ બળી જતા સુધી દુવા દેખ પછી હીમને નીચે ઉતારી
શેવી. અને પાછું બીજા દિવસે એ પ્રમાણે કરવું. આ મુજબ દશરો
રસ બપોતા સુધી વારંવાર ક્રિયા કરવામાં આવે તો પારો માખણ
જેવો થઈ થાય છે. આ ક્રિયા અમે અનુભવી નથી, અને તેથી જી-
જાસુએ અનુમાયશ લેઈ ખાતરી કરવી.

સમુદ્ર ફળ.

સં. હિન્નજન, નિયુજન, સમુદ્રજન, હિ. સમુદ્રજન, મ. સમુદ્ર
ફળ, બં. હિન્નજન, લા. Barringtonia Aoutangula.

વિવરણ—એનાં ઝાડ વચલા કદનાં વધતાં હોઈ કોંકણ તરફ
વિશેષ પ્રમાણમાં ઊત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં બદામનાં પાંદડાંને
જેનાં હોઈ તે કરતાં થોડાં ન્હાનાં હોય છે. એને કુચો આવવાના
સમયે લાંબા દાંડા નીકળી તેના ઉપર કુચો આવે છે. આ દાંડાઓ
પૈરી કોઈ, કોઈની લાંબાઈ દેઢ હાથ કરતાં પણ અધિક હોય છે.
એને જલદીજના જેવાં મોટા ફળો આવે છે જેઓનો રંગ કાળો
હોય છે. અને તેઓના ઉપર ઊંઘાં સરકલાં હોય છે. આ ફળો ઉપ-
રની છાલ અત્યંત પાતળી હોય છે અને તેને ફેડવાથી અંદરથી
ધોળા રંગની મીઝ નીકળે છે એનાં ઝાડો સમુદ્રના દીનારે થતાં
હોવાથીજ “સમુદ્ર ફળ”ના નામે ઓળખાય છે. દર તીકે આ

જૂક્ષનાં ફળોજ વપરાય છે અને તે દરેક શહેરોમાં ગાંધીએના ત્યાં અગતાં હોવાથી દરેકે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણ દ્વોષ અને ઉપયોગ—સમુદ્ર ફળનો આર્ય વૈદ્યકમાં વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી, માત્ર રાત્રિનિષ્ઠાકારે જણાવ્યું છે કે: સમુદ્રફળ તીક્ષ્ણ, ગરમ, પાચક અને ભૂત, શ્રેત, વાયુનાં દરદો તથા ગ્રહ પીડાને ટાળવાવાળું છે. ભાતમિશ્ર જણાવે છે કે તે ઝેરને દૂર કરનારું છે અને નિષ્ઠા રત્નાકરના કર્તા જણાવે છે કે તે વાયુ, કફ ત્રિદોષ અને ભૂત પીડાને ટાળનાર છે. આ પ્રમાણે તેઓનું કહેવું છે, પરંતુ તેના ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેનું સ્પષ્ટીકરણ કોઈએ પણ કર્યું નથી.

જો કે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તો તેના વિષે માત્ર આટલુંજ લખા-
એલું છે પરંતુ આર્ય ઔષધિઓ સર્વાધિ શોધ ખોળ કરનારા આધુનિક
વિદ્વાનોને તેમાં ખોળપણ અનેક અદ્ભૂત ગુણો મળ્યા પડ્યા છે,
એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે પણ સારી
પેઠે સમજાયું છે, અને તેથી તેઓના લેખોના સાર અત્રે આપવો
થોડા ધારીએ છીએ. “મેટેરીઆ મેડિકા એન્ડ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆ”
નામે ગ્રંથના કર્તા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડોક્ટર ડીમક સાહેબ પોતાના
ગ્રંથના ખોળ વૈદ્યમતા સત્તરમા પૃષ્ઠમાં જણાવે છે કે:—આ ફળ
ખાળકોને થઈ આવતાં અનેક દરદો ઉપર હાલ ચાલ રીતે કામ
આવતું હોવાથી “નર્સકુટ” ના નામે ઓળખાય છે, અને તે ઘર
ગણે ઉપચારો તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા ઔષધો પૈકીનું એક છે. જ્યારે
ખાળકને શરદી લાગે છે અને તેના લીધે કફથી પીડા પામે છે ત્યારે

સમુદ્ર ફળને ઘસીને બન્ને સ્તનોની વચ્ચે અને કંઈ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. વળી જો અત્યંત કઠ્ઠા જામી ગયો હોય અને તેના લીધે બાળક પરાણે શ્વાસ પણ લેઈ શકતું હોય તો થોડું એટલે ચાર, છ ઘઉં બાર જેટલું આ ફળ વાટીને કે પાણીમાં ઘસીને આદાના રસ સાથે અથવા તો એમને એમ આપવાથી ઉત્તરી થઈ કઠ્ઠા બહાર નીકળી જાય છે અને તેથી શ્વાસોશ્વાસની પીડા દુર થાય છે, તેમજ આં-અંકી વિગેરે આવતી હોય તો તે બંધ થાય છે.

“ જે મોં મેટરીઆ મેડીકાના કર્તા ડોક્ટર આર. એન. ખોરી” જણાવે છે કે બાળકના પેટમાં ચુંક આવતી હોય અથવા તો આંતરડામાં વાયુ ભરાઈને આક્રોશ થયો હોય કે છાતીમાં કંઈનો જમાવ થયો હોય તો આ ફળને પાણી સાથે ઘસીને જો પેટનું દરદ હોય તો પેટ ઉપર અને છાતીનું દરદ હોય તો છાતી ઉપર ચોપડવામાં આવે છે, તેમજ બાળકની ઉમરના પ્રમાણમાં ચાર, આઠ ઘઉં બાર જેટલું આદાના રસ સાથે ઘસીને પાવામાં પણ આવે છે.

આધુનિક સમયના જે વિદ્વાન ડોક્ટરોએ ઉપર મુજબ તેનો જે ઉપયોગ બતાવ્યો છે તે ઉપરાંત પ્રાચીન અર્વાચીન વૈદ્યોને તેના બીજા કેટલાએક ઉત્તમ ગુણો પણ અનુભવમાં આવેલા છે. અને તેથી બગ્સેન નામના પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન વૈદ્ય જણાવે છે કે:—

हिज्जलस्य फलं घृष्ट्वा पानीये नित्यं मंजनम् ॥

चक्षुः स्नाय प्रशान्त्यर्थं कार्यमेतन्महौषधम् ॥

જેની આંખોમાંથી હમેશાં દિવસ રાત પાણી મર્દ કરતું હોય

તેણે સમુદ્ર ક્ષળને ચોખ્ખા પાણી સાથે ઘસીને આંખમાં અંજન કરવાથી પાણી બહેતું બંધ થાય છે. આ દરદને નાબુદ કરવાને માટે આ ખરેખર મહોષધ છે.

આ ઉપરાંત અગને જે કંઈ આ ઔષધ વિષે અનુભવ આવ્યો છે તે નીચે મુજબ છે.

આધારીશી ઉપર—સમુદ્ર ક્ષળને બકરીના મૂત્ર સાથે ઘસીને સુંઘાડવાથી શિરો વિરેચન થાય છે, અર્થાત્ નાસિલાદ્રારા માથામાંથી પુષ્કળ કર નીકળી જાય છે અને આધારીશી મટી જાય છે.

સન્નિપાત ઉપર—સમુદ્ર ક્ષળને પાણી સાથે ઘસીને આંખમાં આંજવાથી સન્નિપાતના ખેસાળી, બકવા, ભ્રમ, તંદ્રા વિગેરે દુર થાય છે.

ભૂત વાયુ ઉપર—સમુદ્ર ક્ષળ અને હિંગને લસણ તથા તુળસીના રસ સાથે ઘસીને આંખમાં આંજવાથી વાઈ અને હિઙિટરિયાનો વેગ તેમજ વાયુના લીધે આવેલી શુન્યતા વિગેરે ભૂત વળગાડતી મારક થતાં લક્ષણો દુર થાય છે.

સર્પદંશ અને ધંતુના વિષ ઉપર—સમુદ્ર ક્ષળને લસણના રસમાં ઘસીને આંખમાં આંજવાથી સાપનું અને જીમૂત્રમાં ઘસીને પાવાથી ધંતુરાનું ઝેર દુર થાય છે. બીજના ચૂર્ણનું માપ મોટાં મનુષ્ય માટે દશ, બાર ઘડેલાર જેટલું સમજવું.

આ સિવાય તેમાં બીજા પણ અનેક ગુણો રહ્યાની વાતો જડી-બુટ્ટીઓ જાણનારાઓના મુખથી સાંભળવામાં આવેલી છે.

જેઓ પૈકી ખાસ જાગૃતા લાયક વાત એ છે કે:—

સમુદ્ર ફલ ચૂર્ણેન નાગવંગૌર્ધિમિશ્રિતૌ ।

ત્રિયેતાં સર્વ મેહઘ્નો ભવેતાંદેહપુષ્ટિદૌ ॥

તત્સ્પૃષ્ઠ હસ્ત સંસ્પૃષ્ઠ કેવલોબધ્યતેરસઃ ।

સરસો ધાતુ વાદેષુ શસ્યતે ચ રસાયને ॥

શુદ્ધ કરેલી કલાઈ અને સીસુ સરખા ભાગે લેઈ માટીની તાવડીમાં નાંખી ચુલ્લે ચઢાવી નીચે અગ્નિ સગગાવતાં જ્યારે તે બંને ધાતુઓ ઓગળીને રસ થાય ત્યારે તેમાં સમુદ્ર ફળના ચૂર્ણને થોડું થોડું નાંખતાં જવું અને કુંવરના મુળીખાં વડે હલાવતાં જવું જેથી બંને ધાતુઓની રાખ થઈ જશે; એ રાખમાં સમાન ભાગે સમુદ્રશોપનું ચૂર્ણ નાંખી કુંવરના ગર્ભના રસમાં ઘુંટી શરાવવાના સંપુટમાં મુટ્ટી કપડામાંથી કરી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે નિશ્ચય ભસ્મ થતા મુધી વારંવાર કરતા રહેવું. લગભગ એકસો વખત આ પ્રમાણે સમુદ્ર શોપના ચૂર્ણ અને કુંવર સાથે ઘુંટી ગજપુટની આંચ અપાશે ત્યારે નિશ્ચય એટલે ફરીથી નજીવતી થાય એવી ભસ્મ તૈયાર થશે. (ઘેટાનાં શોગણાં, મધ, ધી, ગોળ, ચણોળી, ટંકણુ, તલનું તેલ અને સિંધવ એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ તેઓના સાથે હરકે.છ ધાતુની ભસ્મને ઘુંટી મુખમાં નાંખી ધમવાથી જો તેમાં કંઈપણ કયામનો ભાગ હોય તો તે તત્કાળ જીવતો થાય છે, અને તેથી જેમાંથી કંઈપણ ભાગ જીવતો ન થાય તે ભસ્મ નિશ્ચય કહેવાય છે.) એ ભસ્મનું સેવન

કરવાથી સધળી જાતના પ્રમેહોનો નાશ થાય છે. અને શરીર પુષ્ટ અને છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ એ બસ્મને જે હાથમાં ચોળી પછી હાથેળીમાં પારો લેષ આંગળી વડે મર્દન કરવામાં આવે તો તત્કાળ તે પારો જઘાષ જાય છે. આ રીતે બદ્ધ થયેલો પારો ખાતુ વાદ એટલે કીમીયાના કામમાં તેમજ દેહને અજર અમર બનાવવામાં પણ વખાણાય છે.

હરડે.

સં. હરીતકી અમયા, પથ્યા, (હં. હર્, હર્ડ, મ. હર્તકી, ખં. હરીતકી, તૈ. કરકવાપ. ફા. હલીલેલૈ કામુલી, ઇ. Myrobalans, લા. Terminalia chebula.

વિવરણ.—હરડેનાં ઝાડો ઉત્તર હિન્દુસ્થાન, અંગાળા, અલ્હ-દેશ, સીલોન, મલાયા વિગેરેમાં પુષ્કળ થાય છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં કોંકણના ઘાટો, ખાનદેશ, કાનડાના ઘાટ અને સતપુડાના કિંચા પ્રદેશમાં તે બહુ થાય છે, મદ્રાસ ઇલાકામાં તો તે તમામ જંગલોમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં મળી આવે છે, કાઠીયાવાડમાં ગીરનાર અને જરડા પર્વતમાં પણ છુટાં છવાયાં ઝાડો જોવામાં આવે છે. એ વૃક્ષનાં પાંદડાં અરડુસીને મળતાં હોય તેનાં ફળો કે જે હરડેના નામથી ઓળખાય છે તે વ્યાપારની વસ્તુ હોવાથી સર્વ રથજો પસિદ્ધ હોય છેક નાના ગામડામાં પણ તે વેચાતી મળી શકે છે.

હરડેની ફેટલીએક જાતો થાય છે, અને તેથી પ્રાચીન આર્ય વૈદ્યોએ તેના જુદા જુદા ગુણો અને લક્ષણો ઉપરથી મુખ્ય સાત ભેદો પાડેલા છે અને તેઓને વિજયા, રાહિણી, પૂતનાં, અમૃતા,

અભયા, જીવંતી અને ચેતકી એવાં નામો આપ્યાં છે, તેમાં જે હર-
 ડેનો તુંબડા જેવો આધાર હોય તે વિન્યા કહેવાય છે, ગોળ હોય
 તેને “રોહિણી” કહે છે, જે કદમાં નાની છતાં અંદર મોટા ઠળીઆ-
 વાળી હોય તે પુતના કહેવાય છે, જેની અંદર ઠળીઆનો ભાગ સહમ
 હોષ ગર્ભનો ભાગ વધારે હોય છે તેને અમૃતા કહે છે, જેના ઉપર
 પાંચ રેખાઓ હોય તેનું નામ “અભયા” છે; સોનાના જેવા પીળા
 રંગની જે હરડે હોય તે “જીવંતી” ના નામથી ઓળખાય છે,
 અને જેના ઉપર ત્રણ રેખાઓ હોય તેને “ચેતકી” કહેવામાં આવે
 છે. વળી આ ચેતકી હરડેની સફેદ અને દાળી એવી બે જાતો મા-
 નવામાં આવી છે અને તેમાં સફેદ જાતે છ આંગળ લાંબાની અને
 દાળી એક આંગળની હોય છે. વળી આ જાતની હરડે એટલી બધી
 રચક મનાય છે કે તેને ખાધા સિવાય માત્ર હાથમાં ઝાડી રાખવાથી,
 સુંઘવાથી, નેવાથી કે તેના ઝાડ નીચે જવાથી પણ દરત થવા લાગે
 છે. આ જાતની હરડે માત્ર હિમાલયમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે.

હરડેની આમ સાત જાતોએ માની તે દરેક જાતીમાં અમુક
 અમુક ખાસ ગુણો રહેલા છે એવું પ્રાચીન પૈઘોએ જણાવ્યા બાદ
 છેવટે એમ જણાવ્યું છે કે, દરેક જાતનાં ઔષધોની યનાવટમાં
 “વિન્યા” નામની હરડે કે જે તુંબડાના આધારની થાય છે તેનોજ
 ઉપયોગ કરવો વધારે ઉચિત છે, કેમકે એ જાત સર્વે રોગોને દુર
 કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને વળી દરેક સ્થળે ઉત્પન્ન થતી હોવાથી
 સહેલાઈથી મળી શકે છે.

હાલમાં ગાંધીઓના ત્યાં જે હરડે વેચાય છે તે ઘણું કરીને
 આ વિન્યા જાતનીજ હરડે છે એમ તેના તુંબડી જેવા લાંબગોળ

આકાર ઉપરથી જણાય છે. વળી ખીજ એક જાતિ કે જે “હીવજ” ના નામથી આપણે ઓળખીએ છીએ તે પણ હરડેનાંજ અપકર દ્વેષ છે એમ તેના ગુણો અને આકૃતિ ઉપરથી જણાય છે અને તેથી વિરેચન દવાઓની બનાવટમાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન ગ્રંથકારો જણાવે છે કે:— જો કે હરડેમાં માત્ર ખારા રસ સિવાયના બાકી બધા પાંચે રસો રહેલા છે, તોપણ તેમાં વિશેષ ભાગે તુરો રસ રહેલો છે, અને તે પચતી વખતે મીઠો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી તે સુષ્ક અને ગરમ હોવા ઉપરાંત જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી, શુદ્ધિને વધારનારી, દરતો ઉતારનારી, વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારી, દષ્ટિના તેજને વધારનારી, દુર્ગંધ શરીરને પુષ્ટ કરનારી, પચવામાં હલકી, અને રસાયન ગુણવાળી છે. જેથી આમળાના વિપવમાં જણાવ્યા મુજબ રસાયન રીતે તેનો ઉપયોગ કરવાથી શરીરની અંદર એકદાં થયેલાં અનાયુષ્ય એટલે વિજ્ઞાતિય તત્ત્વો દુર થઈ તેના બદલે દીર્ઘ જીવનને અતુકુળ તત્ત્વો વધે છે તેથી ગમે તેવા જુના થયેલા હઠીલા રોગો તેમજ વૃદ્ધાવસ્થા દુર થઈ પુર્ણ તંત્રદુરતીયુક્ત દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત થાય છે.

રસાયન વિધિથી સેવન કરવામાં આવેલી હરડે આપું દીવ્યદળ આપે તેમાં તો કંઈ આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ સાધારણ વિધિથી એટલે ખીજાં ઔષધોની માફક સેવન કરવામાં આવેલી હરડેનું ફળ પણ કંઈ જોવું તેવું નથી. કેમકે હરડેના સેવનથી તેના ગુણની અસર વિદેશી ઔષધોની માફક માત્ર શરીરના કોઈ અમુક એક ખાસ અવયવ ઉપર થતી નથી, પરંતુ હૃદય, ફેફસાં, હોજરી, આંતરડાં, લીવર, બરોળ અને મળ, મૂત્રની છંદ્રિયો એ બધાં ઉપર એક સરખી થાય

છે. અને તેથી એના સેવનથી ખાંસી, અને દમ જેવા ફેફસાંના વ્યાધિઓ, સંગ્રહણી, અર્શ, ઝાડો, મરડો, બંધકોશ, ગેળો, આક્રેશ અજીર્ણ, કૃમિ, ઉલટી, ચુંક, શ્વળ વિગેરે હોજરી, આંતરડાં અને મળાશયના વ્યાધિઓ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ જેવાં મૂત્ર માર્ગનાં દરદો, હાર્ટીઝીઝ, અમુગ્રણ વિગેરે હૃદયનાં દરદો, કમળો, ચક્રતનો વધારો વિગેરે લીવરનાં દરદો, ખરોળનો વધારો, કોઠ, વ્રણ, ખરજ વિગેરે રક્તની અશુદ્ધતાનાં કૃમિજન્ય દરદો, તેમજ પાંડુરોગ, સોગળ, જળેદર, નયળાઇ, વિપમજ્વર વિગેરે આખા શરીર સાથે સમંધ ધરાવતાં દરદો પણ દુર થાય છે. હરડેમાં મીઠો તથા ખાટો રસ રહેલો છે, તેથી ધીની સાથે ભક્ષણ કરેલી હરડે વાયુનાં દરદોને દુર કરે છે. તુરો રસ રહેલો છે તેથી સાકરની સાથે ખાવાથી પીત્તને જીતે છે અને તીખો રસ રહેલો છે જેથી સિંધાલુણની સાથે વાપરવાથી કફને નાશ કરે છે. વળી બોજનની સાથે ભક્ષણ કરેલી હરડે બુદ્ધિ તથા જળને વધારે છે, ઇન્દ્રિયોને નિર્મળ કરે છે, વયુ, પીત્ત અને પ્રદને નાશ કરે છે તેમજ શરીરમાં સંચિત થતા રહેલાં વિગતીય તત્વોને ઝાડા, પેશાબ મારફતે બહાર દાઢી નાંખે છે. તેમજ બોજનના પછી ભક્ષણ કરવામાં આવેલી હરડે પણ અન્ન પાણીના દોષને તથા વાયુ, પીત્ત અને કરથી થએલા દોષોને દુર કરે છે. અને તેથી તેને ગમે તે સમયે નિર્મયતાથી લેઇ શકાય છે, એ ઉપરથીજ સંસ્કૃતમાં કેટલાએક ઠહેવતરૂપ શ્લોક છે કે—

શુક્તેપથ્યાઽશુક્તે પથ્યા શુક્તે પથ્યાપથ્યા ॥

જર્ણેપથ્યાઽજીર્ણેપથ્યા જોર્ણાજીર્ણે પથ્યાપથ્યા ॥

ભોજન કર્યા પછી કિંવા કરતા પહેલાં એ બન્નેમાંથી ગમે તે સમયમાં ખાધેલી હરડે પથ્થ એટલે માફકજ આવે છે. ખોરાક ખાતી વખતે તેમજ ખોરાક નહિ લેવાના સમયમાં પણ તે માફકજ છે. વળી ખોરાક જીર્ણ થઈ પચી ગયો હોય કિંવા અજીર્ણ થયું હોય તેવા સમયમાં પણ પથ્થા એટલે હરડે પથ્થા એટલે માફકજ આવે છે.

હરીતકી મનુષ્યાણાં માતેવહિતકારિણી કદાચિત્કુપ્યતે માતા નોદરસ્થા હરીતકી ॥

હરડે મનુષ્યોને માતાની સમાન દિત કરવાવાળી છે, વળી આ તો કોઈ વખતે ક્રોધાયમાન પણ થાય છે, પરંતુ પેટમાં ગયેલી હરડે તો કદીપણ ક્રોધાયમાન થતી નથીજ. હરડેમાં આવા સારા ગુણો હોઈ વળી તે બાળક યુવાન, વૃદ્ધ એ દરેકને એક સરખા રીતે માફક આવે છે; અને તેથી કહેવાય છે કે: “યસ્ય માતા ગૃહેના સ્તિ તસ્ય માતા હરીતકી” જેનું નક્ષણ કરનારી માતા ઘરમાં હયાત ન હોય તેની માતા હરડે સમજવી. હરડેના સેવનથી શરૂઆતમાં દસ્ત થવા લાગી તેની મારફતે શરીરમાં એટલે થોડો અડદરની કચરો બહાર નીકળી જાય છે, પરંતુ સઘળાં વિગતિય તત્ત્વો દુર થયા બાદ એ રીતે દસ્તો થવું કાર્ય આપો આપ બંધ પડે છે અને વળી જઠરાગ્નિ એવો પ્રાણ થાય છે કે સંગ્રહણી કિંવા અજીર્ણના દરદના લીધે થતા અનિર્મિત ઝાડાઓ પણ નિયમમાં આવે છે. પૃથ્વી ઉપર જેટલી જાતનાં ફળો થાય છે તેઓ પૈકી કેઈ પણ જાતનું નુકશાન ન કરતાં હમેશાં હિતજ કરે એવાં માત્ર ત્રગુજ ફળો આવે વૈધોએ માનેલાં છે, આ ફળો પૈકી એકનું નામ હરડે, બીજાનું નામ બહેડું

અને ત્રીજાનું નામ આમળાં હોય તેઓ એક ખીજની સાથે વાર-
વાર ઉપયોગમાં લેવાય છે, જેથી તેઓના એકત્ર સમુદાયને “ત્રિજા”
એવું સાંકેતિક નામ પણ આપવામાં આવેલું છે.

પ્રાચીન વૈદ્યોએ આ ત્રિજાનેા અગર તો તેઓ પૈકીની દરેક
સ્વતંત્ર ચાળનો જુદી જુદી રીતેથી લગભગ દરેક જાતના વ્યાધિઓ
ઉપર ઉપયોગ કરેલો છે, અને તેમાં પણ સહ કરતાં ખાસ હરડેનો
ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં દષ્ટિએ આવે છે. આધુનિક સમયમાં એટલે
હાલના વખતમાં પણ જો યોગ્ય વિધિથી હરડેનો ઉપયોગ કરવામાં
આવે છે તો દમ, ખાંસી, પ્રમેહ, નેત્રરોગ, અર્શ, કાઢ, સોજ, ઉદર
રોગ, કૃમિ, સ્વરભેદ, બંધકેશ, વિપમજ્વર, ગોળા, આક્રેશ, ઉલટી,
હેડકી, કમળા, શઘ, બરોળ, સંઘડણી વિગેરે અનેક દરદો સંપૂર્ણ
રીતે નાશુદ થાય છે.

દૃઢતાએક વૈદ્યો માને છે કે ચારીને ખાધેલી હરડે જઠરાગ્નિ
વધારવામાં વિશેષ મદદ કરે છે, વાડીને લેવાથી દસ્ત ઉતારવામાં
વિશેષ ઉપયોગી થાય છે, બાડીને સેવવાથી સંઘડણી વિગેરેના ઝાડાને
બંધ કરે છે અને ધીમાં તળાને ખાવાથી ત્રણે દોષોને મટાડે છે, અને
તેથી જુદાં જુદાં કાર્યોને માટે તેનું ચૂર્ણ, પાક, મુરખ્યા, અવલેહ,
વિગેરે જુદી જુદી બનાવટો પણ ઉપસ્થિત થઈ છે.

હરડેની ચિન્ચા, એતકી, પુતના વિગેરે જુદી જુદી જાતો મેળ-
વવાને માટે આજકાલના વૈદ્યા પ્રયત્ન કરતા હોય એમ જણાતું
નથી, ગમે તે જાતની હરડે હાથમાં આવે પરંતુ જો તે નરીન, ચી-
કણ્ડી, મજ્જુન, ગોળ, લજ્જનમાં બારે એટલે પાણીમાં નાંખવાથી

હુખી જાય તેવી અને આશરે બે રૂ. બાર વજનની હોય તો તે
ઉત્તમ છે એવું માને છે

માત્ર આર્ય વૈદ્યોજ નહિ પરંતુ યુનાની હકીમે તેમજ યુરો-
પીઅન ગ્રંથકારો પણ આ દવામાં વિવિધ જાતના ગુણો રહેલા છે
એમ માને છે. આર્ય લોકો કહે છે કે:-ધરતી સંભાળ રાખવામાં
જેવી રીતે આરત કામ કરે છે તેવીજ રીતે હરંડે પણ પેટ સાફ
રાખવાનું કામ જનવે છે. ફારમાકોગ્રાફીઆ ઇન્ડીકાન્સ ગ્રંથકારો
કહે છે કે મરડો અને અતિસારના વ્યાધિઓ મટાડવામાં આ ઔષધ
અત્યંત ઉપયોગી માલમ પડ્યું છે. અને તેથી બહુ અમળેમ થવા
જેવું છે કે આ નામકિત અને કીંગ્મતી ઔષધને યુરોપીઅન વૈદ્યોએ
પોતાની પ્રેક્ટીસમાંથી શા માટે છોડી દીધું હશે ?

આ ઔષધિના ઉપયોગીપણને લેખને પ્રાચીન વૈદ્યોએ તેની જે
જે બનાવટો નિર્માણ કરી છે તે એટલી બધી છે કે જો તે દરેકનું
વર્ણન કરવા બેસીએ તો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ ઉત્પન્ન થાય, અને તેથી
આ સ્થળે માત્ર, થોડી એક અત્યંત ઉપયોગી બનાવટો આપીનેજ
આપણે સંતોષ માનીશું.

૧. રૂતુ હરીતકી રસાયન—સારી જાંબી જાતની અને વજન-
નમાં લગભગ બે તોલા થાય તેવી હરંડે લેખને તેમાંથી ઠણીઆ કાઢી
નાખીને શિલિક રહેલા દળને ખાંડી ચૂર્ણ કરીને એક મજબુત બુચ
વાળી કાચની બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ પ્રકૃતિને
માફક આવે તેટલું એટલે ૧ થી ૧૧ તોલા જેટલું લેખને વર્ષાઋતુમાં
શોડાએક સિંધવ સાથે, શરદ રૂતુ એટલે બાદરવા, આસોમાં સાકર

સાથે, હેમંત રતુ એટલે કાર્તિક, માગશરમાં સુંક સાથે, શીથીર રતુ એટલે પોષ-મહામાં લીંડીપીપરતી બૂકી સાથે, વસંત રતુ એટલે ફાગણ, ચૈત્રમાં મધ સાથે અને ગ્રીષ્મ રતુ એટલે વૈશાખ, જ્યેષ્ઠમાં જુના ગોળ સાથે એ પ્રમાણે બારે માસ ખાવાથી રસાયનના જેવે જીવુ કરે છે અને તેથી તેના સેવનથી અર્શ, દમ, ખાંસી, તાવ, પાંડુરોગ, દષ્ટિની નબળાઇ, હેડકી, ચામડીનાં દરદો, ઝાડો, મરડો સંચકણી, ચક્રી, અજીર્ણ, ચુક, શુગ, પ્રમેહ, છાતીની બાત્રા, ખાટા ઓડકાર, જીર્ણજ્વર, વિપમજ્વર, વૃદ્ધાવસ્થાના લીધે આવેલી નબળાઇ વિગેરે દરદો દુર થાય છે. તેમજ એકલી શરદ રતુમાં ખાવાથી પણ મેલેરીઆની ઝેરી હવાથી દર વર્ષે આવતો તાવ, કમળો વિગેરે દરદો દુર થાય છે, વળી આ ઔષધનું હમેશાં સેવન કરનાર મનુષ્યના શરીરમાં કોઇ પણ જાતના ઝેરી પરમાણુઓના સંચય ન થતો દરરોજ મળ મળે નીકળી જાય છે અને તેથી પ્લેગ, ઇન્ડિયન-એન્ડ્ર, ટુંટીયું વિગેરે કોઇપણ જાતનાં બિડતાં ચેપી દરદો તેને લાગુ પડી શક્તાં નથી એ પણ અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે. પ્રાર્થન ઋષિઓએ તો દરરોજ બે હરડેનું ચૂર્ણ ખાતાને લખ્યું છે, પરંતુ આજકાલનાં મનુષ્યો કે જેઓ પૂર્વવત્ત બળવાન ન હોતાં માત્ર નામનાંજ મનુષ્યો છે તેઓ એટલું પ્રમાણ જીરવી શકે નહિ એમ ધારીને હાલના સમયને અનુસરતું પ્રમાણ આપવામાં આવ્યું છે, છતાં કોઇને માદક આવે તો વધુ માપ લેવાને પણ હરકત નથી આ પ્રયોગમાં જે સિંધવ, સાકર, સુંક, લીંડીપીપર વિગેરે ચીજો બિમેરવાની છે તે હરડેના ચૂર્ણથી ચોથા ભાગની બિમેરવી.

૨. મળ શુદ્ધિનું ચૂર્ણ—હરડે દળ બે ભાગ, મીઠી આવ-

ળનાં પાંદડાં બે ભાગ, રેવંચી એટલે રૂબારૂં ના ભાગ, કાળાં મરી-
આં ના ભાગ, સુંડ એક ભાગ, સંચળ ના ભાગ. અને સીંધ લુગુ
એક ભાગ લેઈ સર્વેને સાથે ખાંડીને એ ચૂર્ણુ જરૂર હોય ત્યારે
રાત્રિના સમયે ના તોલા જેટલું ગરમ પાણી સાથે લેવાથી સવારના એકાદ,
બે દરત સાર આવે છે, વળી આ રેચક દવાની ખાસ ખુબી એ છે કે
જેમ ખીજ રેચક દવાઓ લેવાથી તેઓનો રેચ થયા બાદ પાછી
એકાદ, બે દિવસ સુધી કમળખતરી અસર જણાય છે, તેવી રીતે
આનો રેચ થયા પછી કમળખત જણાતી નથી.

૩. અમ્બયાખંડ—હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, તજ,
તમાલપત્ર, ઇલાયચીના દાણા, નાગકેસર, અજમો, સુંડ, કાળાં મરી-
આં, લીંડીપોંપર, ધણા, વરીઆળી, સવા, અને લવિંગ એ દરેક
ચીજ એક, એક રૂ. બાર, નસોતરના મુળીયા ઉપરની હાલ આઠ
રૂ. બાર, સોનામુખી એટલે મીંઢી અવળનાં પાંદડાં આઠ રૂ. બાર
અને સારી ઊંચી જાતની ઠગીઆ કાઢી નાંખેલી હરડે બત્રીસ રૂ.
બાર લેઈ સર્વેને ખારીક ખાંડી કપડે આળેલું ઝીણું ચૂર્ણુ બનાવવું,
ત્યારબાદ સાકર ૬૪ રૂ. બાર લેઈ તેની ઠરી જઈ ચોસલાં પડે
તેવી ચાસણી બનાવી તેમાં આ ચૂર્ણુ, તથા સોળ તોલા ગુલામનાં
ફુલ, અને તેટલીજ ખીયાં કાઢી નાંખેલી કાળી દ્રાક્ષ નાંખી સર્વેને
સારી પેઠે હલાવી એકત્ર કરીને એક બરણીમાં ભરી રાખવું. અને
જરૂર હોય ત્યારે એક તોલા જેટલું ખાઈ ઉપર ગરમ જળ અથવા
ફુધ પીવું. જમ્યાબાદ પેટમાં આવતું થાન, ખાટા ઓડકાર, અમ્લ-
ખીત, અર્શ અને નજબંધ વાયુનો માટે આ એક ઉત્તમ ઔષધ છે,
તેમજ ખીજ પણુ હરકોઈ દરદમાં જે દરતની કમળખાત રહેતી હોય

તો ખીન્નું કોઇ પણ ઔષધ આપવા કરતાં આ ઔષધ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારે મળશુદ્ધિ થાય છે. વળી નાળીએરના પાણી સાથે આ ઔષધનું સેવન કરવાથી ખોરાકલીધા બાદ થતી ઉલટી દુર થાય છે. કોઈપણ જાતની તકલીફ, ચુંક, શળ, પીડ, અરિય, મોળ, કે બળત્રા ઉત્પન્ન કર્યાં સિવાય તેમજ આંતરમાં કોઈપણ જાતની ઇજા કર્યાં સિવાય સુખપૂર્વક રીતે મળતો ખુલાસો કરનાર આના જેવું ખીન્નું કોઈ પણ ઔષધ ઉત્તમ નથી.

૪. અમૃત હરીતકી—સારી જાતની હરડે એકસો લેખ તેઓને ગાયત્રી છાશ સાથે ઉકાળતાં જ્યારે સારી રીતે બદાઇ જાય ત્યારે છાશમાંથી વીંણી લેઇ તે દરેક હરડેનું માથું કાપીને તેમાંથી ટુળીઆ કાઢી નાંખવા અને ત્યાર પછી લીંડીપીંપર, મરોઆં, સુક, તજ, ચિત્રાનાં મુળ, ચવક, સિંધાલુચુ, સંચળ, કાચલુચુ ખીડનુચુ સમુદ્રનું મીઠું, અજમો, અજમોદ, જવખાર, સાંજખાર, ટંકણ, શેકેલી હીંગ અને લવિંગ એ દરેક ચીજ ચાર, ચાર, તોલા લેઇ ખંડો બારીક ચૂર્ણ કરી ત્રણ દિવસ સુધી ખાટાં લીંબુના રસમાં તે ચૂર્ણને ભીંજવી રાખીને પછી તે ટુળીઆ કાઢી નાંખેલી હરડેમાં ભરવું, અને પછી તે હરડેને તાપે સુકીને બરાબર રીતે સુકાવા દેઇ એક બાટલીમાં ભરી રાખવી. દરરોજ સવારના આ હરડેમાંથી એક લેઇને ખાવાથી અશ્ણુ અને મંદાગ્નિનાં વિવિધ જાતનાં દરદો દુર થાય છે, જહરાગ્નિ અત્યંત પ્રબળ થાય છે, તેમજ પરદેશનું પાણી લાગવાથી થયેલી બિમારી પણ ટળી જાય છે. વળી કોલેરાના સમયમાં દરરોજ એક હરડેનું સેવન કરવામાં આવે તો તેનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો નથી.

૫. અગારિત હરીતકી—ગીલીનું મૂળ, અરણીનું મુળ, અર-

હુસાનું મુળ, પાડળ કે ઠાંકયનું મુળ, શીવણનું મુળ, ઉભી ભોંયરી-
 ગણીનું મુળ, બેઠીભોંયરી'ગણીનું મુળ, શીલીપણી, પુષ્ટિપણી, ગોખરનું
 મુળ, કૌયનું મુળ, શંખાવળી, પડકચુરો, કાંસડીનાં મુળ, ગજપી પર,
 ભારંગ, ઉપલેટ, અધેડાનું મુળ, પીપળામુળ, ચિત્રકમુળ એ દરેક ચીજ
 આઠ, આઠ તોલા લેઈ ખાંડો ખોખરી કરી અર્ધસ શેર પાણીમાં નાં-
 ખરી અને તે પાણીમાં રપદ તોલા જવ તથા ઊંચી જાતની એકસો
 હરડેની એક ઝીણા કપડામાં ઢીલી પોટલી બાંધીને મુકવી. આ પાણીને
 ઉકાળતાં જ્યારે ચોથા ભાગનું એટલે આઠ શેર પાણી બાકી રહે
 ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું અને હરડેને ફેલી ઠળીઆ દુર કરતાં જે
 ગર્મ નીકળે તે તથા જવને એક કપડામાં નાંખી છીણી લેઈ તેમાંથી
 જે કુચા નીકળે તે નાંખી દેવા. આ પ્રમાણે નીકળેલા જવ તથા હર-
 ડેના ગર્મને સોળ તોલા ધી કે તલના તેલ સાથે, શેકી લેવો અને
 ત્યાર પછી જે ઉકાળાનું પાણી નીકળ્યું હોય તેમાં જુનો ગોળ ચા-
 રસો તોલા અને ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કરેલો ગર્મ નાંખીને મંદાગ્નિ-
 થી પકાવતાં જ્યારે શીરા જેવો અવલેહ તૈયાર થાય ત્યારે નોંચે
 ઉતારી તેમાં સોળ તોલા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ, તથા તજ, તલાલપત્ર,
 ઇલાયચી અને નાગકેસર એ દરેકનું ચૂર્ણ એક, એક તોલો નાંખી
 સારી પેટે હલાવીને મેળવી દેવું. તેમજ જ્યારે તે અરોઅર રીતે ઠંડુ
 થાય ત્યારે તેમાં સોળ તોલા જીનું મધ ઉમેરવું. આ અવલેહ
 પહેલવહેલો અગસ્ત ઋષિએ બનાવ્યો હતો, જેથી તે તેઓના નામ-
 થી પ્રસિદ્ધ છે. દરરોજ સવાર, રાત્રિ એકથી ચાર તોલા જેટલો આ
 અવલેહ ખાવામાં આવે તો ખાંસી, દમ, ક્ષય, હેડકી, હૃદય રોગ,
 પાંડુ, સંયંહણી, જઠરાગ્નિ ની મંદતા વિગરેમાં અત્યંત ફાયદો કરે છે.

પૃથ્વિ જીવન—વિદારીકંદ, ઉભીરીંગણીનાં મુળ, ભોંયરીંગણી
 પૃથ્વિર્ણી (તે ન મળે તો ભોંયરીંગણી લેવી), ગોખરનાં મુળ, ખી-
 સીનાં મુળ, અરણીનાં મુળ, અન્ડુખાનાં મુળ, શીવણના મુળ, તે ન
 મળે તો દ્રાક્ષ લેવી) પાડળ કે કાંકચનાં મુળ, સારોડીનાં મુળ કાંસ-
 ડીનાં મુળ, એરંડ મુળ, મુદ્ગપર્ણી, માષપર્ણી (આ બે ન મળે તો
 જેઠીમધનાં મુળ લેવાં) જીવક, ઋષભ, (આ બે ન મળે તો તેઓદ-
 ના બદલે ગજો અને વાંસકપુર લેવાં) મેંદા, (આને બદલે આસંધ
 લેવી) ડોડીનાં મુળ, શતાવરીનાં મુળ, મુળ, ડાલ, કાસ, શેરડી
 તથા ડાંગરનાં મુળ એ દરેક ચીજ આઠ, આઠ રૂા ભાર, સારી જીચી
 જાતની હરડે એક હજાર અને આમળાં ત્રણહજાર, લેધ તે બધાંતું
 જે વજન થાય તેથી દશગણા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે દશમા
 ભાગતું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી પાણીને કપડાવડે ગળી લેવું,
 અને હરડે તથા આમળામાંથી ઠળીઆ કાઢી નાંખી ગર્ભને કપડાવડે
 છીણી લેધ તેમાંથી જે રેસા તથા કુચા નીકળે તે નાંખી દેવા અને
 નીકળેલા ગર્ભને ૫૧૨ તોલા તેલ અને ૭૬૮ તોલા ધી સાથે શેકી
 લેવો. ૫છી ઉકાળાનાં ગળી લીધેલા પાણીમાં ૪૪૦૦ તોલા સાકર
 અને આ શેકેલો ગર્ભ નાંખીને મંદાગ્નિથી પકાવતાં જ્યારે શીરાની
 માફક પાક તૈયાર થઇ ધી અને તેલ છુટું પડે ત્યારે ઉતારી લેધ
 તેમાં બ્રાહ્મી, લીંડીપીપર, શંખાવળી, મોથ, નાગરમોથ, વાવડીંગ,
 અંદન, અગર, જેઠીમધ, હળદર, ઘોડાતંજ, નાગકેસર, ઇલાયચી અને
 તજ એ દરેક ચીજ ચાર, ચાર તોલા લેધને કરેલું ચૂર્ણ જિમેરવું
 અને જ્યારે તે સારી પેડે ઠંડુ થાય ત્યારબાદ એટલે ખીજા દિવસે
 તેમાં ૬૪૦ તોલા જીવું મધ મેળવવું. દરરોજ ભૂખને ન રોકે એટલું

આ ઔષધ લેવું એટલે પ્રથમ એકાદ, બે રૂા. ભારથી ચર કરીને જેમ જેમ મારક આવતું જાય તેમ તેમ પ્રમાણ વધારીને આઠ દશ તોલા સુધી વધવું, અને ઔષધ સારી પેઠે પચી જાય ત્યારે તેના ઉપર કેવળ મીઠા મોળા સઠા ચોખ્ખા અને દુધનુંજ ભેજન લેવું.

આ ઔષધ પહેલ વહેતું બહાએ બનાવ્યું હતું જેથી તે “બ્રાહ્મ રસાયન” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વૈષ્ણવસ અને વાલ્મીકિય વિગેરે ઋષિઓ એના સેવનથી અમિત આયુષ્યવાળા થયા હતા. વળી તેઓ જીવાવસ્થામાંથી મુક્ત થઈ નવયુવાન બન્યા હતા. તદ્વાચનેકલાન્તિથી રહિત થઈ નિરોગી બન્યા હતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ આ ઔષધનું કુટી પ્રાવેશિક રસાયન વિધિ કે જે આ પુસ્તકનાં ત્રીજા ભાગમાં આમળાના પ્રકરણમાં બતાવવામાં આવી છે તે રીતે સેવન કરવાથી ઉત્તમ બળ, બુદ્ધિ અને રમરણ શક્તિથી યુક્ત થઈ ચિરકાલ પર્યંત અક્ષયર્યને ધારણ કરી તપ કરવાને શક્તિવાન થયા હતા, અને તેથી દીર્ઘ આયુષ્ય, તરુણાવસ્થા અને ઉત્તમ, બળ, બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની જેની ઇચ્છા હોય તે આ ઔષધનું સેવન કરે.

ચરક સંહિતા.

જો રસાયન વિધિથી આ પ્રયોગનું સેવન કરવામાં આવે તો તે શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે યથાર્થ ગુણ કરે એમાં તો કંઈ પણ શંકા નથી, પરંતુ કેવળ એક ઔષધ તરીકે એનું સેવન કરવાથી પણ તેના ધણા અજન્મ ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે. આ પ્રયોગમાં મુખ્ય ભાગ હરડે તથા આમળાનો સમાવેશો છે, અને તે બંને ચીજો શરીરની અંદર એકઠાં થયેલાં રોગોત્પાદક તત્ત્વોને દુર કરી દીર્ઘ જી-

વનને અનુકુળ તત્ત્વોને વધારનારી છે. વળી હરડે વાયુ, પીત્ત, અને કર્મ અનુલોભન કરે છે અર્થાત તેઓને યથાર્થગતિમાં મુકે છે. આ દોષો એટલે વાયુ, પિત્ત કે કફની ગતિ પ્રતિકુળ થાય ત્યારેજ રોગ થાય છે, પરંતુ એમ વિપરીત શ્રેયેલા દોષોને હરડે અનુકુળ સ્થિતિમાં આવે છે જેથી તેના સેવનથી દરેક દરદો દુર થાય છે તેમાં કંઈપણ આશ્ચર્ય નથી !

હરડે સર્વે રોગોને શાન્ત કરે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે માનેન્દ્રિયોને પણ બળવાન બનાવે છે, કાઠને કાઠી નાંખે છે, ક્ષયનો ક્ષય કરે છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, ગોરાકને પાચન કરે છે, આંતરકામાં રહેતા પવનને આગગો કરે છે, રૂધિરને શુદ્ધ કરે છે, જેથી તેના સેવનથી ઉદાવર્ત, બંધ કોશ, પાંડુ, ગુદમ, અને અર્શના વિકારોનો વિનાશ થાય છે એ ખાસ અનુભવની વાત છે.

વળી તે સંબ્રહ્મણીના દરદનો કદો શત્રુ છે, ધણી દિવસનો જીનો એકાંતરીઓ કે ચોથીઓ તાત્ર પણ હરડેના સેવનથી દુર થાય છે. જીનો મંદાગ્નિ, અતિસાર, મરડો, અરચિ વિગેરે ઉપર તેની અસર સર્વોત્તમ છે, ખાંસીનાં દરદો માટે તો તે ધ્યાતિજ છે, અને પ્રમેહ, ગુરદનો વરમ, આનાહ, આશરો, બરોળ, કમળો, કૃમિ, સોળ, શ્વાસ, નિર્બળતા, જીર્ણીકર, હૃદયરોગ વિગેરે દરદો પણ હરડેથી ટળી જાય છે એ વાત કંઈ આજે નવિન નથી.

જે ગુણ અને જે કામ હરડે કરે છે તેજ ગુણ અને તેજ કામ આંબળાં પણ બળવે છે, તથાવત માત્ર એટલોજ છે કે હરડે જિંમુ-વીર્ય હોવાથી વાયુ અને કફ ઉપર સારી રીતે બંધ બેસતી આવે

છે, ત્યારે આમળાં શીતવીર્ય હોવાથી પિત્તની વિકૃતિને દુર કરવામાં અદ્વીતિય કાર્ય કરે છે, અને તેથી જ્યારે એ બે સાથે મળે છે ત્યારે સમક્ષિતોષ્ણ એટલે મમે તેવી પ્રકૃતિમાં માફક આવે એવું એક અમૃતજ ઊત્પન્ન થાય છે, અને તેથી તેના સેવનથી દરેક દરદ તો દુર થઈ જાયજ. પરંતુ અજરામર થવાય તેમાં પણ કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

જો કે આ ઔષધમાં આવા ઊત્તમ ગુણો સમાએના છે, પરંતુ તે શરીરના દરેક અવયવો ઉપર ક્રમે ક્રમે પોતાની અસર કરતું જઈ ધીમે ધીમેજ ફાયદો બતાવે છે, અને તેથી ઇચ્છિત ફળની સિદ્ધિના માટે તેનું દીર્ઘ કાળ પર્યંત સેવન કરવામાં આવે તોજ મમે તેવા હઠીલા દરદને પણ તે દુર કરી શકે છે, પરંતુ અફસોસ ! કે હહહહાં ઝેરો પેટમાં ઘાલી સો વર્ષથી થયેલા બાધિને છ કલાકનો અંદર દુર કરવાની છતાસાવાળા વાયરસેસ ટેલીગ્રાફના જેવા વેગથી દોડના આ ધાંધલીઆ જમાનામાં દરદીઓ એટલી ધીરજ નાખી શકે કે કેમ, તે વિચારતાં જેવું છે,

અમારાં અત્યંત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

- જંગલની જડીબુટ્ટી ભાગ ૧ લો-શોધિતવર્ધિત દ્વિતીયવૃત્તિ.
 કિંમત-કાચા પુંડાના રૂ. ૦-૮-૦ પાકા પુંડાના રૂ. ૦-૧૨-૦
 „ „ ભાગ બાજો „ „ કિંમત-કાચા પુંડાના રૂ. ૦-૧૦-૦
 પાકા પુંડાના ૦-૧૪-૦
 „ „ ભાગ ત્રીજો „ „ કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦ પાકા પુંડાના રૂ. ૦-૧૪-૦
 „ „ ભાગ ચોથો „ „ કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦ પાકા પુંડાના રૂ. ૦-૧૪-૦
 „ „ ભાગ પાંચમો „ „ કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦ પાકા પુંડાના રૂ. ૦-૧૪-૦
 „ „ ભાગ છઠ્ઠો „ „ જાત્યુઆરી સને ૧૯૨૨માં બહાર પડશે,
 કિંમત કાચા પુંડાના રૂ. ૦-૧૨-૦ પાકા પુંડાના રૂ. ૧-૦-૦
 પશુ ચિકિત્સા-કિંમત રૂ. ૧-૪-૦ અમૂલ્ય રત્નહાર રૂ. ૦-૩-૬
 આકાશવાણી-કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦ પાકા પુંડાના રૂ. ૧-૦-૦
 પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ-પ્રથમ ભાગ-કિંમત
 રૂ. ૦-૮-૦ પાકા પુંડાના રૂ. ૦-૧૨-૦.
 રેલેગ અથવા મરકી-કિંમત રૂ. ૦-૮-૦ પાકા પુંડાના રૂ. ૦-૧૨-૦
 પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ-દ્વિતીય ભાગ. આ-
 વતા વર્ષની શરૂઆતમાં બહાર પડશે. કિંમત. અગાજિતા ગ્રાહકો
 પાસેથી રૂ. સવા, પાછળથી રૂ. બે.
 ચિકિત્સાતત્ત્વસુધાસિંધુ-અગાજિતા ગ્રાહકો પાસેથી રૂ. પાંચ, પા-
 છળથી રૂ. છ. પોસ્ટ તથા પેકિંગ ખર્ચ દરેક પુસ્તકના આદે
 બુદ્ધ સમજવું.

